

ISSN 2591-1201

LETNIK 9 • 2025 • ŠTEVILKA 2

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik /Published by

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva /Address of the editorial board

Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija

Odgovorni urednik /Managing editor

dr. Tomaž Ivešić (Slovenija)

Glavni urednik /Editor-in-chief

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnična urednica /Technical editor

Petra Grabrovec (Slovenija)

Uredniški odbor /Editorial board

dr. Matic Batič (Slovenija), dr. Jakub Beneš (Združeno kraljestvo), dr. Pavlina Bobič (Slovenija), dr. Lucia Ceci (Italija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Adam Hudek (Slovaška), dr. David Hazemali (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Peter Lieb (Nemčija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija)

Spletni naslov /Website

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles.

Redakcija je številke je bila zaključena 20. 11. 2025.

Publikacija izhaja s finančno podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Lektoriranje in prevod povzetkov

MODUS TOLLENS, Tadej Todorović s.p. in TransLAB, Andraž Banko s.p.

Oblikovanje in prelom

S. B.

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

100 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m e

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 9 • 2025 • ŠTEVILKA 2

Impressum

Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine so redna znanstvena publikacija Študijskega centra za narodno spravo. Vsako leto izideta dve številki revije v tiskani obliki. Publikacija na interdisciplinarni način obravnava vprašanja slovenske sodobne zgodovine, pri čemer so poslužuje metodologije različnih ved, od zgodovine, sociologije, antropologije, prava do preostalih humanističnih in družboslovnih ved. Prispevki objavljeni v *Dilemah* lahko razvijajo znanstvene koncepte, predstavljajo teoretske ugotovitve ali pa so empirično-analitske-narave. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo inovativno obravnavo izbrane tematike z lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju stanja raziskav na tem področju. Objave v reviji *Dileme* niso honorirane, prispevki pa ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Za objavo v reviji veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature, kot jih priporoča organizacija COPE (*Committee on Publication Ethics*). Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov dileme@scnr.si. Prispevki so podvrženi postopku recenzije. Postopek recenzentskega pregleda ne traja več kot tri mesece.

Revija *Dileme* je vključena v naslednje podatkovne baze/Articles appearing in this journal are abstracted and / or indexed in: Scopus, European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Slavic Humanitoies Index, MIAR, Crossref.

VSEBINA

Razprave

Stipica Grgić

*Border Problems: Changes in the Borderline of Drava Banovina
and Sava Banovina/Banovina of Croatia 1929–1941*

9

Mirjam Dujo Jurjevčič

*Povojni izvensodni poboji: dolgo zamolčane usode žensk
iz Loške doline*

35

Hrvoje Čapo

*The Slovenian Lands in Documents of the Personal Representative
of the US President to Pope Pius XII, 1944–45*

69

Rok Bratina in Andrej Raspor

Zlo(raba) dirke po Italiji v politične namene? Primer Pieris 1946

97

Anton Arko

*Voditeljeva podoba v slovenskih berilih za prvi razred osnovne šole
v obdobju socialistične Jugoslavije*

125

Jelka Piškurić

Odnos do okolja v družbeno turbulentnih 80. letih

147

Poročila s konferenc

Matic Batič in Renato Podbersič

*Znanstveni posvet ob 50. obletnici podpisa Osimskih sporazumov –
Slovenska zahodna meja skozi stoletja, Trst, 3. oktober 2025*

171

Recenzije

Tomaž Kladnik

*Ana Šela, Služba državne varnosti v desetletju kritike in kriz
(1980–1989), Zbirka Studia Historica Slovenica 23, Znanstveno
raziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru*

177

Aleš Maver

*Andrej Rahten, Tischler. Življenjska pot vodilnega politika in
šolnika koroških Slovencev, Mohorjeva/Hermagoras, Celovec*

180

R a z p r a v e

1.01 original scientific article

DOI: 10.55692/D.18564.25.7

CC BY-NC-ND 4.0

Stipica Grgić^{*}

*Border Problems: Changes in the
Borderline of the Drava Banovina and
Sava Banovina/Banovina of Croatia
1929–1941*

Abstract

This article examines the formation of the internal borders of the Kingdom of Yugoslavia and their lasting impact on the contemporary Croatian–Slovenian border region. The banovinas – the largest administrative units established during this period – serve as the primary example. When determining their borders in 1929 and 1931, the royal dictatorship allegedly applied a range of geographic, transportation, and economic criteria. The establishment of the banovina boundaries in 1929 resulted in the transfer of certain settlements from one cultural–historical and administrative context to another, prompting varied local responses. It was only after the creation of the Banovina of Croatia in 1939 that public discussion emerged regarding the preferred administrative affiliation of individual municipalities and settlements.

KEYWORDS: *administrative borders, Kingdom of Yugoslavia, Sava Banovina, Drava Banovina, border perspectives*

^{*} Dr. Stipica Grgić, Research Associate, Croatian Institute of History, Opatička 10, HR-10000 Zagreb, grgic.stipica@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6276-4362.

Izvleček

Članek predstavlja oblikovanje notranjih meja v Kraljevini Jugoslaviji ter vpliv na sodobno mejno območje med Hrvaško in Slovenijo. Glavni primer so banovine – največje upravne enote, vzpostavljene v tem obdobju. Ko je kraljeva diktatura v letih 1929 in 1931 določala njihove meje, je domnevno uporabljala vrsto geografskih, prometnih in gospodarskih meril. Vzpostavitev banovinskih meja leta 1929 je imela za posledico premestitev nekaterih naselij iz enega kulturno-zgodovinskega in upravnega okolja v drugo, kar je spodbudilo različne lokalne odzive. Šele po ustanovitvi Banovine Hrvaške leta 1939 se je oblikovala javna razprava glede želene upravne pripadnosti posameznih občin in naselij.

KLJUČNE BESEDE: upravne meje, Kraljevina Jugoslavija, Savska banovina, Dravska banovina, dojemanje meje

Introduction

A policy of centralization and unitarism in Yugoslavia reached its peak during the dictatorship of King Aleksandar Karadorđević. The regime introduced a series of state reforms, the most notable of which was the redrawing of the country's internal administrative boundaries. In October 1929, new regional units known as *banovinas* were established throughout Yugoslavia. With certain modifications in 1931 and 1939, these remained the Kingdom's principal administrative divisions until its dissolution in 1941.

The purpose of this article is to examine how the establishment of these boundaries affected the border areas between two banovinas – the predominantly Croatian *Sava Banovina* and the Slovenian *Drava Banovina*. The analysis focuses on three distinct border regions and their populations between 1929 and 1941. It explores both the process of border delineation in 1929, 1931, and 1939 and the main ideas that guided it. Furthermore, the article seeks to understand how the inhabitants of certain border areas perceived the division between the Sava and Drava banovinas in an era when citizens had little or no influence over their political destiny. This, in turn, provides insight into their perception of the border itself.

Understanding these historical perceptions of boundaries and associated identities is crucial, as the areas under study today lie along the Croatian–Slovenian border, where territorial disputes remain unresolved. It is

important to emphasize that, well into the modern period, these border regions exhibited significant linguistic and cultural heterogeneity. Individuals residing on one side of the present-day boundary frequently shared their origins, familial, historical, and cultural ties with communities located on what is now the opposite side of the border.

In analyzing how the boundaries were established – and how residents of the affected settlements responded to these changes, which significantly influenced their daily lives – a wide range of sources was consulted. These included various studies, academic articles, and diverse published materials, particularly statistical publications printed in the first half of the 20th century. However, primary sources proved to be the most valuable. In addition, contemporary newspaper articles published in Slovenian and Croatian press were used.

Ideas behind the borders (1921–1929)

The Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, in 1929 renamed the Kingdom of Yugoslavia, was a new country at the time of its creation in 1918. It consisted of different territories (Slovenia, Croatia, Dalmatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Vojvodina, South Serbia – Macedonia, etc.) which before 1918 had separate political, legal, cultural, and other developments. From its very inception, the newly established state faced a profound political crisis. This instability stemmed primarily from the irreconcilable visions held by politicians of various factions and backgrounds regarding the fundamental question of how the new country should be organized. One group maintained that a viable South Slavic state could only be achieved through a federal framework, in which the constituent nations would enjoy extensive self-governing authority. Others, however, contended that the creation of a modern and cohesive Yugoslav state necessitated a policy of centralization and national unitarism.¹

Despite resistance from most political parties bearing Croatian and Slovenian designations, the *Vidovdan Constitution* of 1921, together with the *Law on the Division of the Country into Provinces (oblasti)*, formally enshri-

1 Neda Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1992), 323, 363–64; Bosiljka Janjatović, “Karađorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS,” *Časopis za suvremenu povijest* 27, no. 1 (1995): 55–76.

ned the latter approach.² This course of action, however, soon precipitated a severe political crisis within the Kingdom, culminating in King Aleksandar Karađorđević's proclamation of a royal dictatorship on January 6, 1929.³

During the subsequent five years, the policy of centralization and unitarism in Yugoslavia reached its zenith. The dictatorial regime implemented a series of far-reaching state reforms in politics, economy, society, and culture. One of the most prominent reforms was the redrawing of the Kingdom's internal administrative boundaries.⁴

Following the administrative reform of 1929, the Kingdom of Yugoslavia was divided into nine banovinas, most of which were named not after nations or regions, but rather major rivers, representing symbolically bodies of water that connect and not divide citizens.⁵ In terms of both territory and population, these banovinas functioned as regional administrative units. Administratively, their primary purpose was to serve as efficiently organized entities, staffed with adequately trained personnel and endowed with sufficient authority to implement the reforms envisioned by the dictatorial regime. In practice, however, their proclaimed self-governing character was largely illusory, as they functioned almost entirely as instruments of the central government.⁶ Both national unitarism and administrative centralism were evident even in the delineation of the new boundaries.

From a territorial perspective, the regime acknowledged that the borders of the banovinas – as well as those of their predecessors, the *oblasts* – were deliberately designed to break with all previous administrative traditions, including the regional and semi-autonomous entities that had historically existed in these territories.⁷ The authorities believed that certain

2 Seka Brkljača, "Teritorijalne samouprave u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: Od ustavne kategorije i realizacije do historiografske obrade," in: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ed. Vera Katz (Sarajevo: Institut za istoriju, 2007), 113.

3 Jure Gašparič, "Uvedba diktature kralja Aleksandra," *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, no. 1 (2006): 241–54.

4 For more on the January 6 dictatorship see: Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014); Ivana Dobrovojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006).

5 Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005* (Washington; Bloomington; Indiana: Indiana University Press, 2006), 79–81.

6 Stipica Grgić, *Između režimske ideologije i potreba građana: Savska banovina 1929–1939*. (Zagreb: Fakultet hrvatskih studija, 2020), 214–22.

7 Mladen Klemenčić, "Promjene upravno-teritorijalnog ustroja Hrvatske 1918–1992," in: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ed. Franko Mirošević (Zagreb: Školska knjiga, 1996), 124.

former units, such as the Austro-Hungarian Croatia-Slavonia-Dalmatia, which had its own regional parliament (hr. *Sabor*) and autonomous institutions, had begun evolving into centers of (sub)national identity formation – Croatian, Slovenian, Muslim, and others. Consequently, even the thirty-three *oblasts*, the direct precursors of the banovinas, were to be abolished, not only because their autonomous assemblies conflicted with the regime's centralizing agenda, but also because the state sought a smaller number of regional entities that could be controlled more easily. Beneath the banovinas remained the districts (*okraji*, *kotari*, *srezovi*) as administrative subunits of the state, and below them the urban and rural municipalities (*občine*), nominally conceived as self-governing units.⁸

During the Yugoslav dictatorship of the 1930s, all levels of administration were placed under the strict control of the central government. The state leadership emphasized the principle of administrative territorial integrity, according to which every settlement was required to belong to a single municipality; each municipality could fall under only one district; and each district was subordinate to a single banovina. The authorities sought to adhere rigorously to this hierarchical principle.⁹

Nevertheless, the regime's assumption that the new administrative division – established by the *Law on the Name and Division of the Kingdom* in 1929 – together with other legislative measures introduced under the dictatorship, would foster the creation of a cohesive South Slavic state and nation, proved misguided.¹⁰ The regime celebrated this territorial reorganization as its *monumental achievement*,¹¹ yet it clearly embodied an undemocratic and coercive unitary policy. In practice, the construction of the banovinas and the redrawing of their boundaries meant that territories previously linked to one regional center were severed from it and attached to another with which they had no historical, administrative, cultural, or

8 In January 1929 all self-governing rights were suspended, along with those of municipal councils. At the helm of every self-governing unit, from the smallest to the biggest, were regime-imposed commissars. Stipica Grgić, "Općinske uprave u doba šestosiječanjske diktature," *Časopis za suvremenu povijest* 45, no. 1 (2013): 92–98.

9 "Comp.: "Zakon o unutrašnjoj upravi," in: *Upravno zakonodavstvo*, vol. I. (Zagreb: Themis, 1929), 124; "Zakon o općinama," in: *Upravno zakonodavstvo*, vol. V. (Zagreb: Themis, 1933), 12; "Grupisanje opština," *Policija* XX, št. 11–12 (1933): 616–17.

10 Dobrovojević, *Državna represija*, 65.

11 For the example of regime's extensive self-praise campaign see: *Kraljevina Jugoslavija i njena upravna podjela prosudjena po našim istaknutim ličnostima, domaćoj i stranoj štampi* (Zagreb: Themis, 1929).

economic connections. As early as 1931, the prominent opposition politician Svetozar Pribićević observed: *“To travel from one end of a banovina to its center, you must pass through the territory of another banovina. In some banovinas, parts were torn from their natural, thousand-year-old milieu; they have no transport, economic, cultural, or any other connection with their new centers.”*¹²

Table 1: Kingdom of Yugoslavia and its banovinas (after 1931)¹³

	Banovina	Surface (in km²)	Population
1.	Coastal (Primorska)	19,653	901,660
2.	Danube	31,229	2,387,295
3.	Drava	15,849	1,144,298
4.	Drina	27,845	1,534,739
5.	Morava	25,466	1,435,584
6.	Sava	40,535	2,704,383
7.	Vardar	36,672	1,547,243
8.	Vrbas	18,917	1,037,382
9.	Zeta	30,997	925,516
10.	City of Belgrade Administration	378	288,938
Total:	Kingdom of Yugoslavia	247,542	13,934,038

For somewhat different reasons, the delineation of the territories of the Sava and Drava banovinas in October 1929 did not provoke significant controversy. The Slovenian ethnic territory in Yugoslavia was almost entirely encompassed within the Drava Banovina, while the borders of the Sava Banovina largely corresponded to those of the former Austro-Hungarian lands of Croatia-Slavonia-Dalmatia. In contrast, the remaining banovinas – which included areas corresponding to present-day Bosnia and Herze-

12 Svetozar Pribićević, *Pogledi na stanje u Jugoslaviji i njenu budućnost* (s.l.: s.p., 1931), 19–20.

13 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931*, vol. I (Beograd: Državna štamparija, 1937), VII–XI.

govina and Serbia – divided both Serbian and Muslim ethnic regions.¹⁴

Although more than 90% of the 1929 boundary between the newly established Sava and Drava banovinas followed the former Austro-Hungarian border separating Croatia-Slavonia-Dalmatia from the Inner Austrian provinces,¹⁵ several local border disputes nonetheless arose. These primarily concerned individual settlements that the regime had assigned to one banovina even though the residents expressed a preference to belong to the other. While only a limited number of complaints were recorded regarding the demarcation of banovina borders in 1929 – and even after their minor revision in 1931 – this scarcity is understandable given the political climate of royal dictatorship at the time. In general, however, historians concur that the state authorities of this period demonstrated little regard for the preferences or consent of the population.¹⁶

Border delineation of 1929 and subsequent revisions in 1931

During the delineation of banovina borders in 1929, the regime asserted that the demarcation was based primarily on geographical, transportation, economic, and cultural criteria. Naturally, the inhabitants of the border regions were not consulted in the process. In this way, the authorities justified the inclusion of the Međimurje districts of Čakovec and Prelog within the Sava Banovina – on the grounds of their stronger connection to Varaždin – even though these districts had belonged to the Maribor oblast from 1924 to 1929. Similarly, the alleged economic gravitation of the Bela Krajina region¹⁷ toward the city of Karlovac served as the rationale for incorporating the Črnomelj district into the Sava Banovina. Owing to its purportedly better transportation and economic links, the district of Čabar was assigned to the Drava Banovina in 1929.¹⁸

14 Dobrivojević, *Državna represija*, 111–13.

15 Marko Zajc, *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 284.

16 Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo* (Ljubljana: Modrijan, 2007), 116–19; Nielsen, *Making Yugoslavs*, 208–11, 232–33.

17 For more on the problem of the identity of the population of Bela Krajina until the modern era, see: Boris Golec, *Nedokončana kroaticizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji* (Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2012), 11–79.

18 “Granice novih banovina,” *Obzor*, October 4, 1929, 1.

The ambiguous principles guiding the territorial division between banovinas became more apparent when the only subsequent modification of their borders was undertaken. The amendments to the *Law on the Name and Division of the Kingdom* in August 1931 did not take into account the will of the population as a motivating factor for change. On the contrary, the regime emphasized that it had applied the same criteria as in 1929, thereby avoiding any fundamental reorganization. Ultimately, in 1931, the Čabar district was detached from the Drava and attached to the Sava Banovina. Conversely, the newly established Metlika district, together with the Črnomelj district, the largest Međimurje municipality of Štrigova, along with several other smaller settlements in Međimurje, were transferred to the Drava Banovina.¹⁹

In September 1931, several smaller settlements – Dubrava and Dubrava Breg in the Varaždin district, and Preska, Badličan, and Prhovec in the Čakovec district – were intended for incorporation into municipalities belonging to the Drava Banovina.²⁰ However, only a few days after the administrative transfer, these settlements were returned to the jurisdiction of the Sava Banovina, likely because the regime realized that they were geographically isolated from their intended new municipal centers, Zavrč and Središće ob Dravi, both located in the Ptuj district.²¹ This reversal effectively acknowledged the inconsistencies in the determination of banovina boundaries and demonstrated the regime's lack of a coherent vision for implementing its own administrative principles.

Compared with the situation in 1929, the 1931 changes were limited in scope. Nevertheless, no further adjustments to banovina borders were made until the establishment of the Banovina of Croatia in August 1939. On the contrary, these borders were further solidified through their detailed codification in § 83 of the newly imposed September 1931 Constitution, which King Aleksandar, as his new proclamation stated, *generously bestowed* upon his people. Once again, citizens were neither represented nor consulted in this process.²² The Constitution, which remained formally in effect in Yugoslavia until 1946, was intended not to be debated or revised, but simply to be accepted and obeyed.²³

19 "Tumačenje zakona o ispravku banovinskih granica," *Obzor*, September 2, 1931, 1.

20 "Primopredaja općina Dravskoj banovini," *Obzor*, October 10, 1931, 1.

21 Croatian State Archives (Hr. Hrvatski državni arhiv, HDA), HR-HDA-144, Savska banovina: Upravno odjeljenje, box 152, 25700/31, Report from the Čakovec district about the handover of authority, October 28, 1931.

22 Slobodan Samardžić, *Šestojanuarska diktatura: Uzroci i posledice* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2023), 38–39.

23 Dobrivojević, *Državna represija*, 61–69.

New borders and new opportunities

Before addressing the emerging dissatisfaction with the new borders, it is important to note that certain territories, although separated from their traditional administrative centers after the creation of the banovinas, initially accepted their new affiliations. Despite the cultural, legal, historical, and economic differences within the newly established framework, some local communities perceived the change as an opportunity rather than a disruption. These smaller environments, previously marginalized or neglected, sought to secure investments for their economic and social development or to enhance their regional significance within the new administrative order.

For example, during the brief period in which it belonged to the Drava Banovina (1929–1931), the small town of Čabar witnessed the introduction of public lighting and the commencement of a water-supply system.²⁴ Moreover, in 1929 a delegation of Čabar residents petitioned Prime Minister Petar Živković to annex several smaller nearby Slovenian municipalities to their district.²⁵ The request was partially granted, and the Čabar district was expanded to include the neighboring municipalities of Draga, Trava, and Osilnica. These areas, due to their mountainous terrain, had previously been poorly connected with their former administrative (district) center in Kočevje.²⁶

Conversely, there were also instances in which local actors sought to exploit the regime's administrative principles to their own advantage. Some residents of Metlika, for instance, welcomed their inclusion in the Sava Banovina, anticipating that the reorganization would facilitate access to their own district center.²⁷ In July 1931, the Metlika district was established through the separation of nine municipalities from the Črnomelj district and the incorporation of the Radatovići municipality, formerly part of the Jastrebarsko district.²⁸ Yet, the inhabitants of Metlika aspired to an even broader expansion. Following the inclusion of the Črnomelj and Metlika

24 Željko Malnar, *Povijesna kronologija čabarskog kraja* (Čabar: Matica hrvatska Čabar, 2010), 43.

25 "Deputacije iz Travnika i Čabra u Beogradu," *Obzor*, October 22, 1929, 4.

26 "Uredba o izpremambi meje in ugotovitvi področja srezov Čabar in Kočevje Dravske banovine," *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, August 8, 1930, 225.

27 Zvonko Rus, *Kronika mesta Metlike I: Od 12. stoletja do leta 1941* (Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo, 1999), 226.

28 "Proslava osnutka novog kotarskog poglavarstva u Metliki," *Obzor*, July 2, 1931, 4.

districts into the Drava Banovina later that year, a group of prominent local figures – led by the writer Engelbert Gangl, who at the time was aligned with the regime as one of the elders of the *Falcon* (sl. *Sokol*) of the Kingdom of Yugoslavia, a prominent pro-regime association – prepared an extensive proposal for the enlargement of the Metlika district. The plan, which was submitted directly to King Aleksandar, argued on geographical, economic, and infrastructural grounds that the district should be expanded eastward and southward to include additional municipalities from the Sava Banovina, such as Sošice, Vivodina, Ribnik, and even Ozalj. Although the proposal adhered closely to the same geographical, economic, and transportation criteria that the regime itself had invoked when establishing the banovina borders, it received no official response.²⁹ The municipal councils of Vivodina and Sošice expressed their support for the initiative, but the Sava Banovina administration rejected it, citing the provisions of the 1931 Constitution, which explicitly prohibited further alterations to banovina boundaries.³⁰

Three disputed border areas

Although the regime continued to justify the administrative reorganizations of 1929 and 1931 by emphasizing geographical, transportation, economic, and cultural criteria purportedly intended for the benefit of citizens, in the border regions these changes assumed different meanings and produced varied effects. The following discussion examines how such administrative interventions generated several territorial and identity-related challenges in specific border municipalities – namely Draga, Trava, and Osilnica in Lower Carniola; Štrigova and Razkrižje in Međimurje; and Radatovići in the Žumberak region. Before addressing these issues in detail, it is necessary to outline several general characteristics of these areas.

According to the 1921 census – the only interwar Yugoslav census that inquired about respondents' native language, as presented in the table below – the municipality of Štrigova was predominantly Roman Catholic with a Serbo-Croatian-speaking population. In contrast, Draga, Trava, and Osilnica were characterized by an absolute Slovenian majority. Until the early 20th century, the region surrounding Čabar constituted an ethni-

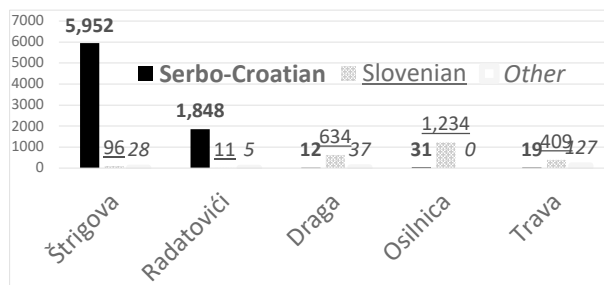
29 Archives of Yugoslavia (sr. Arhiv Jugoslavije, AJ; Belgrade), SR-AJ-74, Kraljev dvor, 37–55, Application for an extension of the Metlika district [no date, 1931].

30 HDA, HR-HDA-144, Savska banovina: Upravno odjeljenje, box 153, 25956/31, Report from the Metlika district, August 28, 1931.

cally heterogeneous Slovenian–Croatian area. This territory, now situated within the Republic of Croatia near the Čabranka River, was originally part of Carniola (Slovenia). It subsequently came under the authority of the Croatian noble family Zrinski, who facilitated its political integration into Croatian territorial structures. Nonetheless, they simultaneously promoted extensive settlement by a predominantly Slovenian population.³¹ In the 1920s, the Croatian historian Emilij Laszowski observed that both the linguistic characteristics of the Čabar population and their traditional folk attire – particularly women’s clothing – provided clear indicators of their Slovenian origins.³²

The linguistic situation in Radatovići was somewhat more complex: although the census classified the native language as predominantly Serbo-Croatian, most of the population were descendants of settlers who had migrated to the region during the early modern period, when it formed part of the Austro-Hungarian Military Frontier. The inhabitants of Žumberak thus constituted a geographically and socially isolated enclave – a *Greek Catholic island* surrounded by Roman Catholic communities. As a result, they possessed only a limited sense of national identity and primarily identified with their immediate regional environment. While today the vast majority of Žumberak residents identify as Croats, in the nineteenth and early twentieth centuries they adopted a variety of identities.³³ The examples of these communities illustrate how the regime’s administrative policies could be both manipulated and differently interpreted at the local level.

Figure 1: Population of municipalities and their native languages (1921)³⁴

31 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, 92.

32 Emilij Laszowski, *Gorski kotar i Vinodol: dio državine knezova Frankopana i Zrinskih: Mjestopisne i povjesne crtice* (Zagreb: Matica hrvatska, 1923), 43.

33 Zajc, *Kje se slovensko neha in hrvaško začne*, 347–54.

34 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god.* (Sarajevo: Državna štamparija, 1932), 266–67, 290–91, 300–1.

Table 2: General population and area of municipalities in 1931³⁵

	Štrigova (with Razkrižje)	Radatovići	Draga	Osilnica	Trava
Number of inhabitants (in 1931)	6,424	2,011	717	1,216	528
Area of municipality (in km ²)	50.59	39.84	53.38	40.90	26.11
Number of settlements in municipality	52	26	4	22	4

Borderline dissatisfaction

Whether the populations of the aforementioned municipalities that lay along the border were more or less satisfied with their administrative affiliation to a particular banovina remains difficult to determine. Between 1929 and 1939, there are few recorded expressions of either support for or opposition to these arrangements, which in essence represented administrative divisions within a unitary Yugoslav state.

Following the establishment of the Banovina of Croatia – an entity that inherited the boundary with the Drava Banovina from the former Sava Banovina – in mid-1939, activity in these border regions intensified significantly. In the aftermath of the Cvetković-Maček Agreement, the dominant Croatian political organization, the Croatian Peasant Party, succeeded in securing the new Croatian banovina as a distinct, autonomous, and quasi-federal unit, in many ways separated from the rest of the Yugoslav kingdom.

The creation of this autonomous Croatian entity prompted residents of certain peripheral settlements, who identified as either Croatian or Sloveni-

35 *Splošni pregled Dravske banovine* (Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939), 4, 12; *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine* (Zagreb: Kraljevska banska uprava Savske banovine, 1937), 4.

an, to openly advocate for incorporation into the banovina corresponding to their perceived national affiliation – or, in the case of Slovenian-identifying communities, into a prospective Slovenian banovina, the establishment of which was widely anticipated at the time.³⁶ Moreover, numerous politicians and public figures from both the Slovenian and Croatian sides sought to mobilize public opinion through the press, drawing attention to the ambiguous status of these border settlements and arguing that a revision of administrative boundaries was both justified and necessary.

Radatovići (Črnomelj district)

The municipality of Radatovići in Žumberak was established by the Zagreb Provincial Government in 1924; fifteen villages and hamlets were separated from their previous administrative center in Sošice and thereby formed an independent municipality.³⁷ In July 1931, the Radatovići municipal council formally expressed gratitude to the King and government authorities for approving their application to join the newly created Metlika district.³⁸ Several months later, the districts of Črnomelj and Metlika were annexed to the Drava Banovina. This administrative change was welcomed by the inhabitants of Radatovići, who anticipated improved prosperity for the municipality. However, in 1936, the district in nearby Metlika was dissolved, and the Radatovići municipality was placed under the supervision of the relatively remote Črnomelj district.³⁹

By 1939, the residents of Radatovići had become disillusioned and petitioned for integration into the Banovina of Croatia. Addressed to Ivan Šubašić, Ban (en. governor) of Banovina of Croatia, the petition articulated dissatisfaction with the governance of the Drava Banovina, which was perceived as neglectful towards their municipality. The petitioners emphasized their exclusive judicial, economic, and educational ties to Croatian regions. They

36 Mihailo Konstantinović, *Politika sporazumna: Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023), 57, 70.

37 Udruga Uskok Sošice, “Nekadašnja općina Radatovići,” accessed October 20, 2025, <http://uskok-sosice.hr/nekadasnja-opcina-radatovici/>.

38 AJ, SR-AJ-74, Kraljev dvor, 37–55, Radatovići municipal council – conclusion, July 27, 1931.

39 “Uredba o ustanovitvi novega sreza škofjeloškega in o ukinitvi sreza metliškega v Dravski banovini,” *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, August 5, 1936, 629.

strongly opposed the appointment of Slovenian-speaking teachers to their local elementary school, noting that the children did not understand the language of instruction. Furthermore, Slovenian teachers reportedly regarded the municipality as “a place of punishment”.⁴⁰ The petition also highlighted frequent derogatory references by Slovenians, who labelled them as “Serbs, Vlachs, or Carniolan Orthodox people of Žumberak.”⁴¹ The residents expressed that they had endured “mental torment” and a “stepmother-like attitude,”⁴² ultimately desiring only to become “part of their former motherland”,⁴³ i.e., Croatia.

Following the establishment of the Banovina of Croatia, the issue of Žumberak's identity and the delineation in that region became contentious, particularly with the involvement of Janko Šimrak, a prominent Greek Catholic priest from Žumberak and editor of the pro-Croatian newspaper *Hrvatska straža*.⁴⁴ Through a series of articles, Šimrak sought to outline the historical evolution of the border in that region.⁴⁵ The Slovenian daily *Slovenec* engaged in this discourse, perceiving Šimrak's assertions as encompassing not only demands for Radatovići but also for the entire Bela Krajina region. They countered by highlighting the presence of three Slovenian municipalities within the Croatian Čabar district and asserted that the ethnographic territory of Gorski Kotar belonged to Slovenia.⁴⁶ In response, Šimrak dismissed their portrayal of him as a Croatian chauvinist and underscored that Gorski Kotar historically and economically constituted a part of Croatia. He further expressed concern for the Croatian-speaking population of Međimurje within the Drava Banovina (municipalities of Štrigova and Razkrižje). Regarding the three Slovenian-speaking municipalities in the Čabar district, Šimrak declared that *Hrvatska straža* advocated for their return to Slovenia, emphasizing that this was only fair because they were “someone else's property.”⁴⁷

40 HDA, HR-HDA-155, Banovina Hrvatska: Kabinet bana, box 30, 31794/40. Petition of Radatovići to ban Šubašić, September 20, 1940.

41 As an example of such insults, they cited a truly benign article: “Žumberačke kresnice,” *Slovenec*, September 4, 1940, 5.

42 HDA, HR-HDA-155, Banovina Hrvatska: Kabinet bana, box 30, 31794/40. Petition of Radatovići to ban Šubašić, September 20, 1940.

43 HDA, HR-HDA-155, Banovina Hrvatska: Kabinet bana, box 30, 31794/40. Petition of Radatovići to ban Šubašić, September 20, 1940.

44 Udruga Uskok Sošice, “Dr. Janko Šimrak biskup, novinar...,” accessed October 20, 2025, <http://uskok-sosice.hr/zumberacki-biskup-janko-simrak/>.

45 “Granice Banovine Hrvatske prema Sloveniji,” *Hrvatska straža*, August 31, 1939, 2.

46 “Zahteve g. dr. Šimraka,” *Slovenec*, September 1, 1939, 2.

47 “Pitanje Bele Krajine, Radatovića i Štrigove,” *Hrvatska straža*, September 3, 1939, 2–5.

Draga, Trava, and Osilnica (Čabar district)

In 1930, the Slovenian municipalities of Draga, Trava, and Osilnica were incorporated into the Čabar district. Following the reorganization of banovina borders in October 1931, the Čabar district became part of the Sava Banovina. In 1937, the municipalities of Draga and Trava merged to form a single administrative unit, the Draga municipality.⁴⁸ Within these municipalities, the Slovenian language remained the official language of instruction in elementary schools until the dissolution of the Kingdom of Yugoslavia.⁴⁹ Despite these arrangements, the situation grew increasingly complex in 1939 and 1940, i.e. after the creation of the Banovina of Croatia and after the announcement of plans to create the Banovina of Slovenia from the Drava Banovina, also with expanded autonomy.

In late September 1939, Karel Škulj, a representative of the Slovenian People's Party, visited the municipalities of Draga and Osilnica, emphasizing the necessity for the inhabitants to clearly express their preferred banovina affiliation.⁵⁰ Subsequently, the municipal council in Draga voted in favor of annexation to the Drava Banovina. A petition campaign was initiated, whereby 75% of residents demonstrated support for reintegration with the Kočevje district and the Drava Banovina.⁵¹

Nevertheless, in 1940 and 1941, the mayor of the Osilnica municipality consistently refused to convene the municipal council or engage in open discussion regarding the proposed separation. On the eve of the Second World War, Mayor Janez Kovač reiterated his opposition to merging Osilnica with the Kočevje district. In March 1941, he underscored the superior institutional and transportation connections between Osilnica and Čabar, noting the poor quality of a 60-kilometer road linking some villages to Kočevje, contrasted with the mere five kilometers separating them from Čabar. While empathizing with his constituents' pragmatical desires, Kovač also asserted: "*We will not give up on our nationality. We remain unchanged, Slovenians, even though we came under the Čabar district.*"⁵² This episode

48 "Ukaz kraljevskog namjesništva od 12. studenog 1937. o osnivanju općine Draga," *Narodne novine*, December 2, 1937, 1.

49 HDA, HR-HDA-155, Banovina Hrvatska: Kabinet bana, box 30, 31794/40. Study on the enlargement of the Banovina of Croatia, October 7, 1940.

50 HDA, HR-HDA-1363, Politička situacija (Grupa XXI), inv. no. 5725. Report from the Čabar district, October 10, 1939.

51 HR-HDA-1363, Politička situacija (Grupa XXI), inv. no. 5726. Draga municipal council – conclusion, October 15, 1939.

52 HDA, HR-HDA-157, Banovina Hrvatska: Upravno odjeljenje, box 273, 36872/41. Report from the Osilnica municipal council, March 26, 1941.

illustrates the heterogeneous perspectives on identity among individuals in border regions. Some maintained their identity as an integral component of their heritage, while others prioritized practical considerations, such as economic, infrastructural, and institutional ones, when choosing to reside within administrative borders where they constituted a minority.

Štrigova and Razkrižje (Ljutomer district)

In September 1931, the municipality of Štrigova was administratively detached from the Čakovec district of the Sava Banovina and placed under the jurisdiction of the Ljutomer district within the Drava Banovina.⁵³ It was subsequently noted that

during this separation, the state authorities did not seek the consent of the inhabitants of the Štrigova municipality; rather, the decision was based solely on the fact that Čakovec lies 22 kilometers from Štrigova, whereas the new district seat in Ljutomer is only 10 kilometers away. Considering linguistic differences [i.e., use of Slovenian or Croatian language], it was believed that better administrative support would be achieved by establishing separate district offices in Štrigova.⁵⁴

Immediately following its incorporation into the Drava Banovina in 1931, three hamlets situated on the left bank of the Mura River – Bednjaj, Laze, and Mala Kocija – were separated from the Štrigova municipality and annexed to the Donja Bistrica municipality, which belonged to the Donja Lendava district.⁵⁵ This marked the beginning of a gradual territorial fragmentation of the once extensive Štrigova municipality.

Until the mid-1930s, the Drava Banovina comprised a large number of small municipalities. Following the adoption of the *Law on [Rural] Municipalities* in 1933, the authorities initiated a process of consolidation by mer-

53 HDA, HR-HDA-144, Savska banovina: Upravno odjeljenje, box 152, 25700/31, Concept of the report from Sava Banovina about the handover of authority, September 28, 1931.

54 HDA, HR-HDA-155, Banovina Hrvatska: Kabinet bana, box 30, 31794/40. Study on the enlargement of the Banovina of Croatia, October 7, 1940.

55 "Uredba o izpremembah območja srezov in občin zbog izpremenjenih banovinskih mej," *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, September 26, 1931, 1184.

ging smaller municipalities into larger administrative self-governing units, thereby ensuring sufficient fiscal capacity to provide public services. As a result, the number of municipalities in the Drava Banovina was reduced from 1,069 in 1933 to 407 in 1937.⁵⁶ Despite these centralizing reforms, the Drava Banovina government decided in 1937 to further divide the Štrigova municipality. One portion in the south became the new Štrigova municipality, encompassing approximately two-thirds of the former municipality's population and territory, while the remaining third was organized into a new municipality centered in Razkrižje.⁵⁷ Notably, the principle of territorial integrity was not respected in this division: several settlements were literally split by house numbers between the two municipalities.⁵⁸

Following the establishment of the Banovina of Croatia in 1939, the inhabitants of Štrigova submitted a petition expressing their desire to no longer remain part of the Drava Banovina. In October of the same year, the Štrigova municipal council issued a formal request to be reunited with the Čakovec district and incorporated into the Banovina of Croatia, within the territorial boundaries that had existed prior to the 1931 administrative transfer – including the area of the separated Razkrižje municipality.⁵⁹

Political developments reflected emerging national identities. During the 1938 elections for the National Assembly, the majority of voters in Razkrižje supported the Yugoslav Radical Union, which included the Slovenian People's Party, whereas in Štrigova most votes were cast for the United Opposition, dominated by the Croatian Peasant Party.⁶⁰ These results indicate that by the late 1930s, most residents of the newly formed Razkrižje

56 Gašper Šmid, *Uprava Dravske banovine 1929–1941* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003), 56–57.

57 *Splošni pregled Dravske banovine*, 12.

58 Under the municipality of Razkrižje came the whole villages and hamlets of Gibna, Razkrižje, Šafarsko, and Veščica, and parts of Jalšovec (house numbers: 16–38), Grabrovnik (house numbers: 36a, 104, 105, 110, 112–151), Banfije (house numbers: 1–15, 26, 27, 30, 31, 34, 44–72, 82, 84–128, 131, 150–171), and Robadije (house numbers: 76–138, 148–179, 205–230). Other parts remained under the Štrigova municipality. "Spojitve, razdružitve in pregrupacije občin in spremembe imena in sedeža občin v območju dravske banovine," *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, October 16, 1937, 790.

59 HDA, HR-HDA-155, Banovina Hrvatska: Kabinet bana, box 30, 31794/40. Study on the enlargement of the Banovina of Croatia, October 7, 1940.

60 During the December (1938) elections in the Razkrižje municipality, the Yugoslav Radical Union got 291 votes, United Opposition (altogether) 83. In the Štrigova municipality, the Yugoslav Radical Union got 165, and United Opposition (Croatian Peasant Party) 320 votes. "Volivni izidi v Sloveniji," *Slovenec*, December 13, 1938, 3.

municipality identified with the Slovenian national community, while the population of the former Štrigova municipality largely retained a Croatian national orientation.

In their 1939 petition, the Štrigova municipal council also protested against the imposition of the Slovenian language in local elementary schools and churches within both Štrigova and Razkrižje.⁶¹ Between 1939 and 1940, Croatian priests from the Štrigova parish resisted directives from the Drava Banovina authorities requiring religious instruction to be conducted in Slovenian, particularly in the school in Šafarsko, a settlement within the Razkrižje municipality where Slovene catechisms were introduced. Reportedly, parents demanded instruction in Croatian, and, in defiance of official orders, some transferred their children to Croatian-language schools in Štrigova. The parents argued that “*in an era of mutual understanding among the peoples of Yugoslavia, the insistence of the Drava Banovina authorities on Slovenian catechisms in schools is an anachronism.*”⁶²

These disputes stemmed from longstanding tensions at the local parish level.⁶³ Between 1939 and 1941, the residents of Razkrižje increasingly demanded Slovenian-speaking priests and the establishment of a separate parish, independent from Štrigova. The Zagreb archbishop Alojzije Stepinac personally intervened in an effort to reconcile some parishioners and their clergy. His visit to Štrigova in December 1940 was widely celebrated, yet it failed to resolve the conflict, which persisted well into the latter half of the twentieth century.⁶⁴

In contrast to ecclesiastical authorities, the Ban of the Banovina of Croatia, Ivan Šubašić, adopted a more cautious political stance. In 1939, he expressed tentative assurances that the administrative status of the Štrigova and Razkrižje municipalities would be reconsidered soon. During his visit

61 HDA, HR-HDA-155, Banovina Hrvatska: Kabinet bana, box 30, 31794/40. Study on the enlargement of the Banovina of Croatia, October 7, 1940.

62 “Daljnji razvoj situacije u Šafarskom,” *Katolički list*, November 23, 1939, 579.

63 In two separate sources we find some disagreements on the names and intentions of the priests who were sent to Razkrižje in the 1920s and 1930s. While one side claims that their insufficient efforts in language matters led to a split in Razkrižje, the other states that their rigid insistence on the Croatian language turned the population against them. See: Breda Pogorelec, “Razkrižje (Iz kronologije boja za slovenski jezik v cerkvi),” *Jezik in slovstvo* 38, no. 3 (1993): 110; and Frano Glavina, “Svećenici u obrani hrvatske Istre,” *Glas koncila*, January 11, 2009, 25.

64 “Boravak preuzv. g. Nadbiskupa u Štrigovi,” *Katolički list*, December 27, 1940, 631. In 1942, Razkrižje was given a separate parish by Archbishop Stepinac. But it remained under the Zagreb Archdiocese for fifty more years. Pogorelec, “Razkrižje,” 111–12.

to Međimurje in 1940, Šubašić stated that the people of Međimurje demonstrated profound affection “*for every piece of Croatian soil.*”⁶⁵ Referring to the border question, he added that “*although Štrigova is part of our common homeland, Yugoslavia, it should belong to its motherland, Croatia.*”⁶⁶ This statement represented a moderate and conciliatory position, reflecting broader contemporary debates regarding territorial adjustments and the competing aspirations for integration into the Banovina of Croatia.

In the end, the issue of demarcation in this border region was only resolved after the Second World War. Although the highest legislative body of socialist Yugoslavia, the National Assembly, never fulfilled its promise to pass a law concerning the Slovenian–Croatian border in this area, this line became the national border between the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia as we know it today.⁶⁷

Towards the end of an era

By the end of the 1930s, the authorities of the Banovina of Croatia made notable efforts to accommodate the requests of various municipal councils regarding their incorporation into, or secession from, its administrative jurisdiction. In 1940, a comprehensive study was undertaken concerning the potential merger of the Štrigova, Razkrižje, and Radatovići municipalities with the territory of the Banovina of Croatia. The study sought to demonstrate that the majority of the local population identified as Croats, and this demographic argument – together with the expressed wishes of the inhabitants – was presented as conclusive evidence in favor of the proposed merger.⁶⁸

The establishment of the Banovina of Croatia signaled a broader need for the administrative and constitutional reorganization of the Yugoslav state. The Croatian Peasant Party, as the principal political representation

65 “Završen put ban Hrvatske po Hrvatskom zagorju i Medjimurju,” *Obzor*, November 21, 1940, 4.

66 “Završen put ban Hrvatske po Hrvatskom zagorju i Medjimurju,” *Obzor*, November 21, 1940, 4.

67 For a full overview of the border development around Štrigova and Razkrižje, see: Stipica Grgić, “Accepting the Border, Choosing the Border: The Štrigova and Razkrižje Micro-region in the First Half of the 20th Century,” *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, no. 3 (2017): 26–43.

68 HDA, HR-HDA-155, Banovina Hrvatska: Kabinet bana, box 30, 31794/40. Study on the enlargement of the Banovina of Croatia, October 7, 1940.

of Croatian citizens, consistently advocated for greater autonomy for the Croatian and other constituent peoples. The party anticipated modifications to the borders of the Banovina of Croatia and expressed support for the Slovenian People's Party in its efforts to establish a Banovina of Slovenia.⁶⁹ In this context, the idea of territorial adjustment along the border enjoyed support on both sides: Slovenian representatives expected a process of territorial exchange to take place in 1939, following the anticipated creation of the Banovina of Slovenia. However, the year passed without any concrete action.

Some proponents of democratic reform emphasized that the border issue could only be resolved "*fairly, justly, and to the satisfaction of the people*"⁷⁰ through decisions made by freely elected autonomous bodies – namely, the Croatian Parliament (hr. *Sabor*) and the Slovenian National Assembly (sl. *Narodni zbor*). Nevertheless, the growing threat of the Second World War and the increasing political instability of the Kingdom of Yugoslavia prevented such developments. Although the Cvetković-Maček Agreement envisioned that the future national parliament (hr. *Narodna skupština*) would determine the competences and territorial scope of the reformed banovinas, the government ultimately chose not to convene the assembly, thereby preserving the internal political status quo and halting further federalization efforts.⁷¹

Only in the aftermath of this period, within a transformed political environment, was the border between the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia definitively established. Unlike during the Kingdom of Yugoslavia, the will of the local population in border regions was largely taken into account.⁷² Nevertheless, certain sections of the frontier – particularly in Istria – have remained the subject of dispute to this day.⁷³

69 Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*. Vol. I (Zagreb: Liber, 1974), 227–32.

70 "Razkrižje in Štrigova," *Slovenija*, September 6, 1940, 1.

71 Boban, *Maček i politika*, Vol. I, 235–36.

72 Grgić, "Accepting the Border," 37–38.

73 *Bela knjiga o meji med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško* (Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 2006).

Conclusion

The establishment of the banovinas in 1929, instituted under the Yugoslav royal dictatorship without public consultation, constituted a pivotal act of administrative and territorial reconfiguration. Conceived as highly centralized units, these entities were designed to supersede pre-existing historical, legal, and regional frameworks by integrating populations according to geographical, infrastructural, and economic criteria rather than ethno-historical boundaries. Despite these intentions, the delineation between the newly constituted mostly Croatian-speaking Sava Banovina and mostly Slovenian-speaking Drava Banovina largely continued to follow the former Austro-Hungarian frontier separating Croatia-Slavonia-Dalmatia from the Inner Austrian provinces, thereby perpetuating latent spatial and political tensions.

For certain communities along the border, whose historical development had been conditioned by divergent legal traditions, cultural affiliations, and economic orientations, the 1929 administrative reform represented both disruption and opportunity. Yet, the creation of the autonomous Banovina of Croatia in 1939, envisaged as the political and territorial embodiment of Croatian national identity within the Yugoslav framework, reactivated national sentiments that prompted contestations along the Sava–Drava frontier and renewed claims for territorial realignment. The ensuing Croatian–Slovenian disputes – most notably involving the Slovenian communities of the Čabar district (Draga, Trava, Osilnica), the Žumberak municipality of Radatovići, and the municipalities of Štrigova and Razkrižje in Međimurje – exposed the complex intersection of national identification, administrative rationalization, and local pragmatism. While national belonging constituted a salient dimension of social identity for the majority of inhabitants, archival evidence suggests that certain border populations prioritized pragmatic considerations such as administrative efficiency, infrastructural accessibility, and economic viability over ethnonational affiliation.

In sum, the experience of these contested frontier zones illustrates the multidimensional character of interwar Yugoslav state- and nation-building. The banovina system, conceived as an instrument of centralization and integration, simultaneously revealed the persistence of localized agency and the limits of top-down territorial engineering in a politically heterogeneous and historically stratified landscape.

Sources and bibliography

Archival sources

Archives of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije, AJ; Belgrade):
SR-AJ-74, Kraljev dvor 1918–1945.

Croatian State Archives (Hrvatski državni arhiv, HDA; Zagreb):
HR-HDA-144, Savska banovina: Upravno odjeljenje, 1929–1939.
HR-HDA-155, Banovina Hrvatska: Kabinet bana, 1939–1941.
HR-HDA-157, Banovina Hrvatska: Upravno odjeljenje, 1939–1941.
HR-HDA-1363, Politička situacija (Grupa XXI), 1918–1941.

Published sources

Bela knjiga o meji med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, 2006.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god. Sarajevo: Državna štamparija, 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931, vol. I. Beograd: Državna štamparija, 1937.

Kraljevina Jugoslavija i njena upravna podjela prosudjena po našim istaknutim ličnostima, domaćoj i stranoj štampi. Zagreb: Themis, 1929.

Splošni pregled Dravske banovine. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939.

Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine. Zagreb: Kraljevska banska uprava Savske banovine, 1937.

Upravno zakonodavstvo, vol. I, V. Zagreb: Themis, 1929, 1933.

Newspapers

Glas koncila, 2009.

Hrvatska straža, 1939.

Katolički list, 1939–1940.

Narodne novine, 1937.

Obzor, 1929–1940.

Policija, 1933.

Slovenec, 1938–1940.

Slovenija, 1940.

Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 1930–1937.

Internet sources

“Nekadašnja općina Radatovići.” Udruga Uskok Sošice. Accessed October 20, 2025. <http://uskok-sosice.hr/nekadasnja-opcina-radatovici/>.

“Dr. Janko Šimrak biskup, novinar...” Udruga Uskok Sošice. Accessed October 20, 2025. <http://uskok-sosice.hr/zumberacki-biskup-janko-simrak/>.

Literature

Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*. Vol. I. Zagreb: Liber, 1974.

Brkljača, Seka. “Teritorijalne samouprave u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: Od ustavne kategorije i realizacije do historiografske obrade.” In: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, edited by Vera Katz, 103–28. Sarajevo: Institut za istoriju, 2007.

Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Engelsfeld, Neda. *Povijest hrvatske države i prava*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1992.

Gašparič, Jure. “Uvedba diktature kralja Aleksandra.” *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, no. 1 (2006): 241–254.

Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo*. Ljubljana: Modrijan, 2007.

Golec, Boris. *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2012.

Grgić, Stipica. “Accepting the Border, Choosing the Border: The Štrigova and Razkrižje Micro-region in the First Half of the 20th Century.” *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, no. 3 (2017): 26–43.

Grgić, Stipica. *Između režimske ideologije i potreba građana: Savska banovina 1929–1939*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija, 2020.

Grgić, Stipica. “Općinske uprave u doba šestosiječanjske diktature.” *Časopis za suvremenu povijest* 45, no. 1 (2013): 89–117.

Janjatović, Bosiljka. "Karadorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS." *Časopis za suvremenu povijest* 27, no. 1 (1995): 55–76.

Klemenčić, Mladen. "Promjene upravno-teritorijalnog ustroja Hrvatske 1918–1992." In: *Hrvatske županije kroz stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga, 1996, 123–148.

Konstantinović, Mihailo. *Politika sporazumna: Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023.

Laszowski, Emilij. *Gorski kotar i Vinodol: dio državine knezova Frankopana i Zrinskih. Mjestopisne i povjesne crtice*. Zagreb: Matica hrvatska 1923.

Malnar, Željko. *Povijesna kronologija čabarskog kraja*. Čabar: Matica hrvatska Čabar, 2010.

Nielsen, Christian Axboe. *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014.

Pogorelec, Breda. "Razkrižje (Iz kronologije boja za slovenski jezik v cerkvi)." *Jezik in slovstvo* 38, no. 3 (1993): 108–112.

Pribičević, Svetozar. *Pogledi na stanje u Jugoslaviji i njenu budućnost*. s.l.: s.p., 1931.

Ramet, Sabrina P. *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005*. Washington; Bloomington; Indiana: Indiana University Press, 2006.

Rus, Zvonko. *Kronika mesta Metlike I: Od 12. stoletja do leta 1941*. Metlika: Belokranjsko muzejsko društvo, 1999.

Samardžić, Slobodan. *Šestojanuarska diktatura: Uzroci i posledice*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2023.

Šmid, Gašper. *Uprava Dravske banovine 1929–1941*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.

Zajc, Marko. *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

*Težave z mejo: spremembe mejne črte
med Dravsko banovino in Savsko
banovino/Banovino Hrvaško, 1929–1941*

Povzetek

Konec leta 1929 so bile v kraljevi diktaturi ustanovljene banovine kot najvišja upravna delitev Kraljevine Jugoslavije, in sicer brez posvetovanja z javnostjo. Te enote so bile zasnovane kot močno centralizirane entitete, ki naj bi presegle prejšnje zgodovinske in pravne regionalne meje ter povezale prebivalce s skupnimi geografskimi, prometnimi in gospodarskimi interesi. Čeprav je približno 90 % meje med novoustanovljenima Savsko in Dravsko banovino iz leta 1929 sledilo prejšnji avstro-ogrski meji, ki je ločevala troedino Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo od notranjeavstrijskih dežel, je vztrajalo več ozemeljskih sporov.

Za nekatere lokalne skupnosti vzdolž te meje – ki so jih zgodovinsko oblikovale različne kulturne, pravne in gospodarske tradicije – je upravna sprememba predstavljala priložnost. Številne so si v novem upravnem okviru prizadevale pridobiti naložbe v lokalni gospodarski in družbeni razvoj ali razširiti svoj vpliv. Po ustanovitvi avtonomne Banovine Hrvaške – ki naj bi bila politično in ozemeljsko utelešenje hrvaškega naroda znotraj Kraljevine Jugoslavije – leta 1939 pa so nekatere obmejne skupnosti začele zahtevati, da bi bile prerazporejene na nasprotno stran meje. V teh razmerah so nastali manjši hrvaško-slovenski ozemeljski spori, v katere so se vključile vidne osebnosti in organizacije iz kulturnih in političnih krogov. V razpravi je šlo najpogosteje za slovenske skupnosti v srezu Čabar (vključno z nekdanjimi občinami Draga, Trava in Osilnica), žumberško občino Radatovići ter občini Štrigova in Razkrižje v Medžimurju.

Čeprav je večina prebivalcev tistega časa imela narodno identiteto za bistven element osebne in skupnostne pripadnosti, so jo nekateri prebivalci – zlasti na obmejnih območjih – v svoji hierarhiji vrednot postavljali na nižje mesto. Namesto tega so kot glavne razloge, zaradi katerih bi bili raje vključeni v upravno enoto, v kateri bi morda predstavljali etnično ali narodno manjšino, poudarjali praktične vidike, kot so institucionalna učinkovitost, gospodarske priložnosti in prometna povezanost.

1.01 izvirni znanstveni članek
DOI: 10.55692/D.18564.25.8
CC BY-NC-ND 4.0

Mirjam Dujo Jurjevčič*

Povojni izvensodni poboji: dolgo zamolčane usode žensk iz Loške doline

Izvleček

Prispevek obravnava usodo sedmih žensk iz občine Loška dolina, ki so bile med drugo svetovno vojno bolj ali manj odkrito povezane s protirevolucionarno stranjo. Njihovi očetje, bratje ali sinovi so bili pripadniki slovenskega domobranstva, zaradi česar je bila večina od njih že med vojno izpostavljena preganjanju. Po umiku na avstrijsko Koroško maja 1945 so bile skupaj z domobranci vrnjene v Slovenijo, v koncentracijsko taborišče Teharje, ter nato umorjene na Starem Hrastniku. Prispevek na podlagi arhivskih virov in ustnih ter pisnih pričevanj osvetljuje njihovo življenje v medvojnem času, izgon iz domačega kraja ter trpljenje v povojnem taborišču in njihovo nasilno smrt.

KLJUČNE BESEDE: *Loška dolina, domobranstvo, izvensodni povojni poboji, ženske, Teharje, Stari Hrastnik (Hrastniški hrib), 1945*

* Mirjam Dujo Jurjevčič, asistentka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana, mirjam.jurjevcic@scnr.si, ORCID: 0009-0006-8078-0255.

Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za znanstveno-raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Abstract

The article presents the fates of seven women from the municipality of Loška Dolina, who were more or less openly linked to the anti-revolutionary side during World War II. Their fathers, brothers, or sons were members of the Slovenian Home Guard, which meant most of these women already faced persecution during the war. After retreating to Austrian Carinthia in May 1945, they were returned to Slovenia along with the Home Guard, specifically to the Teharje concentration camp, and then murdered in Stari Hrastnik. Based on archival sources as well as oral and written testimonies, the paper sheds light on their life during the war, their deportation from home villages, their suffering in the postwar camp, and their violent deaths.

KEYWORDS: *Loška Dolina, Home Guard, extrajudicial postwar killings, women, Teharje, Stari Hrastnik (Hrastnik Hill), 1945*

Uvod

Loško dolino je aprila 1941 zasedel italijanski okupator, ki se je v poletni ofenzivi leta 1942 kruto znesel nad njenimi prebivalci.¹ Po ofenzivi so začele nastajati vaške straže kot odgovor na revolucionarno nasilje, ki se je začelo spomladi 1942. Jeseni 1943, ko je Italija kapitulirala, je območje prešlo pod nemškega okupatorja, temu pa je sledil partizanski obračun z vaškimi stražarji. Tisti vaški stražarji, ki jih partizani niso mobilizirali ali umorili, so nato vstopili v vrste domobrancev. Poleg nekdanjih vaških stražarjev so se jim pridružili tudi nekateri mlajši fantje, ki so se želeli izogniti partizanski mobilizaciji.²

1 Več o tem glejte: Mirjam Dujo Jurjevčič, »'Brez dvoma bo civilno prebivalstvo pri tem hudičevo trpelo' (Edvard Kardelj): italijanska ofenziva na območju Loške doline leta 1942,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 7, št. 1 (2023): 9–47, DOI: 10.55692/d.18564.23.

2 Več o medvojnem dogajanju in revolucionarnem nasilju v Loški dolini glejte: Mirjam Dujo Jurjevčič, *Revolucionarno nasilje na južnem Notranjskem 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020).

Občina Loška dolina³ je imela po popisu z dne 31. julija 1941 skupno 5171 prebivalcev. V času vojne in neposredno po njej je izgubila kar 740 ljudi, od tega je bilo 161 civilistov in domobrancev povojno umorjenih s strani pripadnikov Jugoslovanske armade in Ozne (Oddelek za zaščito naroda).⁴ Večina žrtev je bila iz vrst slovenskega domobranstva. Ti so se v prvih dneh maja 1945 umaknili na avstrijsko Koroško, v Vetrinj. Z njimi so se na to pot odpravili tudi civilisti, ki so med vojno na kakršenkoli način podpirali domobrance oziroma so bili njihovi sorodniki. Iz Vetrinja je britanska vojska večino domobrancev vrnila v Slovenijo in z njimi so odšli tudi nekateri civilisti; po večini so bili to svojci domobrancev.⁵

V tem valu nasilja se je znašlo tudi sedem žensk iz Loške doline, iz vasi Dane, Nadlesk, Stari trg in Viševak, starih od 17 do 51 let. To so bile Štefanija (Štefka) Benčina (Nadlesk), takrat stara 17 let, Marija Ravšelj (Viševak), ki je 9. maja 1945 dopolnila 20 let, 22-letni Jožefa Lekšan (Dane) in Valerija Sežon (Dane), Alojzija Okoliš (Nadlesk), ki bi 20. junija 1945 dopolnila 24 let, 32-letna Frančiška Gregorič (Nadlesk) ter najstarejša med njimi, 51-letna Ivana Kraševac, rojena Kukec (Stari trg).⁶ Težko presodimo, kaj naj bi omenjene ženske storile, da so bile junija 1945 vse izvensodno umorjene, zagotovo pa jim je bilo skupno to, da so bili njihovi očetje, bratje in sinovi pripadniki domobranskih enot, večinoma Rupnikovega bataljona, ki je imel sedež na Rakeku, od decembra 1944 dalje pa v Cerknici,⁷ zaradi česar so jih najverjetneje prištevali med podpornice protirevolucionarne strani, nekatere med njimi pa so morda odkrito izražale podporo. Imena nekaterih od njih najdemo v partizanskih dokumentih na seznamih za izgon iz domačega kraja, že med vojno, jeseni 1943 in 1944. V Loški dolini ni bilo stalne nemške ali domobranske posadke, temveč je bila na bližnjem Rake-

3 Loška dolina leži na južnem delu Notranjske in se je pred in med drugo svetovno vojno imenovala Občina Stari trg, ki pa je bila po obsegu nekoliko večja od današnje Občine Loška dolina, saj je na njenem severnem delu obsegala tudi vasi, ki danes spadajo k Občini Cerknica. To so: Bločice, Bloška Polica, Gornje Jezero, Laze, Lipsenj in Otok. Glejte: Stane Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem: gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica* (Grosuplje: samozaložba, 1996), 124–47.

4 Ibid., 62–63.

5 Več o vračanju domobrancev in civilistov iz Vetrinja maja 1945 glejte: Janko Moder, *Dr. Valentin Meršol in slovenski veliki teden* (Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2005); Janez Zdešar, *Pričevalec težkih dni* (Ljubljana: Družina, 2017).

6 Ibid., 129–30, 137–38, 143, 145.

7 Aleš Nose, *II. udarni ali Rupnikov bataljon* (Ljubljana: Ustanova Memores, 2019), 115.

ku, kamor so se zatekli pod t. i. zaščito⁸ nekateri prebivalci Loške doline, ki so se zaradi groženj partizanskih oblasti in vojske bali za svoje življenje.

Tragični povojni dogodki, ki so usodno zaznamovali življenja številnih družin v Loški dolini, so imeli korenine v burnem medvojnem dogajanju. Vzdušje negotovosti, strahu in ideoloških delitev, ki je prevladovalo v času okupacije, je številne potisnilo v težke odločitve: ostati ob koncu vojne v Sloveniji ali se pridružiti valu beguncev. Večina obravnavanih žensk iz Loške doline je svoj dom zapustila že med vojno, bodisi pod partizansko prisilo bodisi prostovoljno zaradi partizanskih groženj.

Usode posameznih žensk v času okupacije

Prva izmed obravnavanih žrtev, ki je že medvojno zapustila Loško dolino, je bila Alojzija Okoliš. Rodila se je 20. junija 1921 v Nadlesku kot šesta od dvanajstih otrok očeta Franca in matere Marije, rojene Mulec.⁹ Pet otrok je umrlo že v rani mladosti. V Starem trgu je obiskovala šestrazredno ljudsko šolo, nadaljnjega šolanja pa si zaradi finančne stiske družina ni mogla privoščiti, zato je pomagala doma pri kmečkih opravilih. Dejavno je sodelovala v katoliških verskih in kulturnih organizacijah domače župnije: v Marijini družbi, Dekliških krožkih in Katoliški akciji. Med vojno, 5. junija 1942, je italijanska vojska odpeljala brata Janeza (1914) in Jožefa (1923) v Šempeter na Krasu (Pivka).¹⁰ Od tam so ju skupaj z mnogimi sovaščani iz Podcerkve, Starega trga in Dan internirali na otok Ustica nedaleč od Palerma na Siciliji. Alojzija je medtem kot starejša sestra v šolskem letu 1943/1944 pomagala bratu Stanislavu pri odhodu na šolanje v Ljubljano, kjer se je vpisal na Škofijsko klasično gimnazijo. Pripravila mu je vse potrebno za namestitev v dijaškem konviktu Marijanišče. Jeseni 1943 je tudi Alojzija zapustila dom. Njena dobra prijateljica in sovaščanka Ljudmila ji je

8 Zateči se pod t. i. zaščito je pomenilo, da so nekateri prebivalci Loške doline zaradi strahu pred partizanskim nasiljem odšli od doma na Rakek, kjer je bila domobranska postojanka. Zaradi tega so se počutili bolj varne, saj v Loški dolini ni bilo stalne domobranske postojanke. Posledično so območje Loške doline obvladovale partizanske enote, ki so med drugim izvajale izgone družin in posameznikov iz domačega kraja, to je tistih, ki so bili podporniki domobrancev oziroma njihovi sorodniki. Partizani so začeli z izgoni prebivalstva jeseni 1943. Več o izgonih prebivalstva glejte: Dujo Jurjevčič, *Revolucionarno nasilje na južnem Notranjskem*.

9 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj (SCNR), pričevanje S. O., Verje, 23. 3. 2025.

10 Ibid.

sporočila, da odhaja z doma, ker ji je sorodnik, ki je bil partizan, sporočil, da je na seznamu za likvidacijo. Ker sta bili med seboj tesno povezani, sta se odločili, da odideta skupaj. Zbežali sta, še preden so partizanske oblasti po nemški jesenski ofenzivi začele z izgoni prebivalcev. Peš sta se odpravili do Rakeka, nato pa z vlakom v Ljubljano. Čeprav nista stanovali skupaj, sta ohranili stike in obiskovali gospodinjsko šolo na Komenskega ulici. Po pričevanju sta bili ves čas pripravljene na smrt, zelo verni in popolnoma predani božji volji.¹¹ Brata Janez in Jožef sta bila v Rupnikovem bataljonu.¹² Po vojni sta se skupaj z vojaškimi enotami umaknila na avstrijsko Koroško, v Vetrinj,¹³ medtem ko je Alojzija bežala s civilnimi begunci, skupaj s prijateljico in mlajšim bratom Stanislavom.¹⁴

Slika 1: Alojzija Okoliš
(hrani: SCNR)

11 Ibid.

12 Nose, II. *udarni ali Rupnikov bataljon*, 596, 617.

13 Ministrstvo za pravosodje, gradivo Komisije Vlade RS za izvajanje Zakona o popravi krivic (MP, ZPKri), št. 714-01-125/2004, Poročilo, 13. 5. 2005.

14 Jožef in Janez Okoliš sta bila umorjena v poveljskih izvensodnih pobojih, le Stanislav je preživel koncentracijsko taborišče Teharje. Ko je bil kot mladoletnik po amnestiji izpuščen iz taborišča, je za pot od železniške postaje na Rakeku do dvajset kilometrov oddaljene rojstne vasi porabil več dni. Glejte: SCNR, pričevanje S. O. Mnogi, ki so se odpravili na pot od Rakeka do doma v Loško dolino niso prišli, saj so bili na poti domov umorjeni (op. a.).

Jeseni leta 1943 je bilo obravnavno območje Loške doline večinoma zasedeno s strani partizanskih enot, ki so ga razglasile za t. i. osvobodjeno ozemlje. Partizanske enote so začele izvajati izgone prebivalstva in zaplembe premoženja. Mirko Bračič, komandant 14. divizije, je zahteval, da se izseli vsa vas Nadlesk, »češ da so s cvetjem sprejemali med ofenzivo nemško vojsko«.¹⁵ Terenski aktivisti so se temu uprli, saj so menili, da je v vasi veliko družin, ki so podpirale partizane. Zato so se dogovorili, da bodo izselili le t. i. belogardistične družine,¹⁶ torej tiste, ki so podpirale domobrance oziroma katerih svojci so bili vključeni v domobranske enote.

Partizanska enota je zvečer 23. oktobra 1943 iz različnih vasi prisilno izgnala šest družin ter posameznike, med njimi tudi otroke. Skupno je šlo za okoli 20 do 25 oseb. Ob tem so jim zaplenili vse imetje, živino in živež. Partizani so jih gnali peš do Grahovega, nato pa so jih pustili same. Pregonci so pot nadaljevali proti Rakeku, od koder so jih nato Nemci, ki so imeli svojo posadko na Rakeku, poslali v Logatec.¹⁷

Dne 29. novembra 1943 je sledil še en večji izgon štiriindvajsetih domobranskih družin, pri katerih so prav tako izvedli rekvizicije.¹⁸ V poročilu štaba 14. divizije je bilo zapisano, da bodo enote II. udarne brigade izvedle rekvizicije in izgnale domobranske družine na Rakek, torej tiste, »ki so se izkazali za najbolj aktivne domobrance«.¹⁹ V tej skupini izgnancev sta bila tudi Ivana Kraševc, rojena Kukec, rojena 8. februarja 1894, gospodinja iz Starega trga, in njen 12-letni sin Bernard. Najprej sta bivala na Rakeku, po nekaj mesecih so ju premestili v Logatec, nato pa ponovno čez nekaj časa nazaj na Rakek.²⁰

15 Milan Guček, *Šercerjeva brigada. Del 1, Strmi lazi* (Ljubljana: Partizanska knjiga in Založba Borec, 1984), 445. Nemška ofenziva je šla skozi Loško dolino jeseni 1943 (op. a.).

16 Guček, *Šercerjeva brigada*, 445.

17 Janez Kebe, *Loška dolina z Babnim Poljem, II. del* (Ljubljana: Družina, 2002), 277.

18 V tedenskem poročilu štaba 14. divizije je na dan 29. 11. 1943 navedeno, da je II. udarna brigada »izvršila včeraj izgon 24 domobranskih družin iz Loške doline.« Najbrž je mišljen 28. november 1943. Glejte: Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1868, t. e. 1, a. e. 1, Poročilo štaba 14. divizije Štabu 7. korpusa NOV in POJ, Tedensko poročilo, Poročilo od 29. novembra 1943, 11. 12. 1943, 2. Po drugi strani pa je iz pričevanja razvidno, da se je izgon izvršil zvečer 29. novembra 1943. Glejte: »Ivanka Kržič Zorko,« RTV 365, Pričevalci, pridobljeno 5. 3. 2025, <https://4d.rtvsl.si/arhiv/pricevalci/174291299>.

19 ARS, SI AS 1868, t. e. 1, a. e. 1, Poročilo štaba 14. divizije Štabu 7. korpusa NOV in POJ, Tedensko poročilo, Poročilo od 29. novembra 1943, 11. 12. 1943, 2.

20 MP, ZPKri, spis št. 130–525/2010, Življenjepis; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 143.

Ivanka Kržič, hčerka nekdanjega župana medvojne Občine Stari trg, je bila pregnana isti večer s svojo družino. V svojih spominih se je med drugim spominjala tudi družine Kraševce, po domače Kukčevih:

29. novembra, smo ravno molile rožni venec, pozno zvečer, po 10. uri, pa smo slišale eno govorjenje zunaj. Ko smo nehale, so začeli razbijati po vratih. Smo odprle, kaj smo hotele. 'Odpravite se, greste!' Tako kot smo bile, smo morale iti. Zunaj je bil mraz, čisto poledenela cesta. In so nas gnali v Dane [...] Mi smo bili prepričani, da nas peljejo ubiti. Za nami so pripeljali še mojo sestro, ki otrok ni hotela peljati. Otroke je pustila sosedi, tri majhne je imela. Potem so še eno iz naše vasi, tudi z majhnim otrokom. Pa še druge, eno družino iz Starega trga, Kukčeve, je bila ona pa sin, ta mali. Ene s Knežje Njive, pa nekoga iz Podgore pa mogoče še koga, se ne spomnim. Ko smo bili vsi zbrani, tisti, ki so jih mislili odpeljati, so nas pa nagnali do Rakeka. Mislim, da je bilo dvajset, petindvajset kilometrov, nekaj takega. Gnali so nas tam po cesti proti Grahovem. V Grahovem smo videli, kaj se je zgodilo s temi, ki so jih požgali tisti mesec, smo videli tiste pogorene stvari.²¹ So nas peljali še naprej, proti Cerknici, pri Cerknici so nas pa spustili, 'Zdaj pa pojdite!' Mi smo bili prepričani, da gremo v smrt. Smo prišli na Rakek. Eni so ostali na Rakeku, od tistih ljudi, nekaj jih je šlo v Logatec, me smo šle pa v Ljubljano.²²

V družini Ivane Kraševce je bilo pet otrok: France (?), Miroslav (Miro) (1922), Janez (1925), Valentin (Zdravko) (1928) in Bernard (1931). Miroslav je bil pred vojno zaposlen na žagi pri podjetniku Kovaču. Po poklicu je bil ključavničar, Janez pa je bil krojač. Oba sta poleg redne zaposlitve pomagala staršem na kmetiji.²³ V enem od partizanskih dokumentov je zapisano, da je bil Miroslav pristaš Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), da je bil junija 1942 skupaj z očetom Francem in bratoma interniran, iz internacije vrnjen februarja 1943 ter da je nato takoj (aprila 1943) odšel k vaški straži na postojanko Pudob. Dokument nadalje navaja, da je bil Miroslav zelo zagrizen »bega«. Po kapitulaciji Italije je pobegnil v Ljubljano in 16. sep-

21 Videli so pogorišče in ruševine partizanskega napada na domobransko postojanko v Grahovem, ki se je zgodil v noči na 24. november 1943 (op. a.).

22 »Ivanka Kržič Zorko,« RTV 365, Pričevalci.

23 MP, ZPKri, spis št. 714-01-167/98, Sklep, 12. 12. 2000, 1; Sklep, 11. 5. 2004, 1; ARS, SI AS 1931, t. e. 669, mapa II, 301-21, Sezname, Notranjsko okrožje, 132. Kraševce Miro.

tembra 1943 pristopil k domobrancem,²⁴ kjer je bil podnarednik 47. čete II. Rupnikovega bataljona.²⁵ Tudi Janez se je pridružil vaški straži aprila 1943 in bil v postojanki Pudob. Po kapitulaciji Italije je bil mobiliziran v Narodnoosvobodilno vojsko (NOV), vendar je ob nemški ofenzivi jeseni 1943 dezertiral in se pridružil domobrancem v Ljubljani.²⁶ Valentina so partizani že leta 1942 odpeljali v Logatec in nato proti Dolenjski, kjer je bil ranjen.²⁷ Novembra 1943 je pobegnil k domobrancem na postojanko Rakek.²⁸ Sin France je bil v partizanih, dosegel je visok čin in vojno preživel kot pripadnik partizanske vojske.²⁹ Ivanin mož France (1897 – 7./8. junij 1945)³⁰ je bil že pred ženo in sinom Bernardom na Rakeku pod zaščito. Tam je skupaj z njima dočakal konec vojne. Miroslav, Janez in Valentin so konec vojne pričakali kot pripadniki Slovenske narodne vojske (SNV). Valentin je bil ranjen 5. maja 1945 in se je zdravil v bolnišnici, od koder je bil poslan v koncentracijsko taborišče Šentvid nad Ljubljano.³¹ Izpuščen je bil 2. novembra 1945.³² Dne 5. maja 1945 so oče France, mati Ivana, sinovi Bernard, Miroslav in Janez odšli z valom beguncev na avstrijsko Koroško, v Vetrinj.³³

24 ARS, SI AS 1931, t. e. 669, mapa II, 301–21, Sezname, Notranjsko okrožje, 132. Kraševac Miro.

25 Nose, *II. udarni ali Rupnikov bataljon*, 609.

26 ARS, SI AS 1931, t. e. 669, mapa II, 301–21, Sezname, Notranjsko okrožje, 134. Kraševac Jano.

27 MP, ZPKri, spis št. 714–01–167/98, Življenjepis (po pripovedovanju).

28 ARS, SI AS 1931, t. e. 669, mapa II, 301–21, Sezname, Notranjsko okrožje, 134. Kraševac Jano; Nose, *II. udarni ali Rupnikov bataljon*, 603.

29 SCNR, pričevanje V. K. L, Stari trg pri Ložu, 15. 3. 2025.

30 MP, ZPKri, spis št. 714–01–167/98, Zapisnik o zaslišanju priče, Okrožno sodišče v Ljubljani, 28. 1. 2000, 1.

31 Več o povojnem koncentracijskem taborišču Šentvid nad Ljubljano, imenovanem tudi Škofovi zavodi, glejte: Miha Drobnič, »Delovanje taborišča Šentvid,« *Dileme: razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine* 2, št. 2 (2018), 87–116, DOI: 10.55692/d.18564.18.7; glejte tudi: Milko Mikola, *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji, II. del* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2008).

32 Valentin je umrl leta 2017. Glejte: MP, ZPKri, spis št. 714–01–167/98, Življenjepis (po pripovedovanju).

33 Bernarda naj bi 25. oktobra 1945 rešil brat France. Bernard je živel pri sorodnikih, saj sta bila oba starša umorjena v izvensodnih pobojih. Na svoj dom se ni mogel vrniti, ker se je v hišo naselila druga družina. Vrnil se je lahko šele leta 1952. Glejte: MP, ZPKri, spis št. 130–525/2010, Življenjepis.

Slika 2: Družina Kraševc
(hrani: SCNR)

Frančiška Gregorič se je rodila 19. januarja 1913 v Nadlesku očetu Francu in materi Frančiški, rojeni Kraševc.³⁴ Bila je gospodinja in pomagala je staršem na kmetiji. Njeni štirje bratje so se pridružili domobrancem. Brat Ludovik, po poklicu čevljar, je bil že prej član vaške straže, saj je bil po partizanskem napadu in uničenju postojanke vaške straže v Pudobu mobiliziran v partizane. Od tam je kmalu pobegnil in se pridružil domobrancem. Oktobra 1943 so partizanske oblasti izgnale družino Gregorič. V eni uri so morali dom zapustiti stari oče Franc, Frančiška in bratova žena Marija z novorojenim otrokom, ki ga je peljala v vozičku. Skupaj so odšli na Rakek, kjer je Frančiška ostala do konca vojne, na svoj dom pa se ni nikoli več vrnila. Stari oče in Marija z otrokom so se od tam odpravili naprej v Ljubljano, kjer je bil Franc, Marijin mož, pri domobrancih. Z njimi se je redno srečaval. Najstarejši Frančiškin brat Jakob (1908) je bil ubit v spopadu s partizani na Igu 22. aprila 1944.³⁵ Po koncu vojne so se vsi bratje umaknili na avstrijsko

34 »Frančiška Gregorič,« Zgodovina Slovenije – SIstory, pridobljeno 19. 6. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/8B3500A7-EA23-4865-B2EF-B84CE316DBA6>.

35 SCNR, pričevanje J. G., Ljubljana, 19. 3. 2025; »Jakob Gregorič,« Zgodovina Slovenije – SIstory, pridobljeno 19. 6. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/901E9165-oD61-40E8-9240-64B39EB8A3D9>.

Koroško. Frančiška se ni upala vrniti na svoj dom, zato se jim je pridružila v begunstvu. Z Marijo, ki je ostala v Ljubljani, so ostali v stikih in si dopisovali. Kljub negotovosti se je Frančiška odločila, da gre skupaj z brati domobranci na kamion, ki jih iz begunskega taborišča Vetrinj ni odpeljal v svobodo, ampak na železniško postajo v Pliberk, od tam pa so bili z vlakom prepeljani v Slovenijo.³⁶ Brat Alojz (1921) je med vračanjem skočil z vlaka, ko je ugotovil, da gredo nazaj v Slovenijo, in uspel kasneje emigrirati v Združene države Amerike, kjer je delal kot zdravnik.³⁷ Brata Franc (1910) in Ludovik (1914) pa sta bila vrnjena v Slovenijo in umorjena v izvenso-dnih pobojih. Njihov sorodnik je vse tri videl v taborišču na Teharjah.³⁸ Za Franca obstajajo navedbe, da naj bi bil celo premeščen v koncentracijsko taborišče Šentvid nad Ljubljano, vendar njegova nadaljnja usoda ni znana.³⁹

Vodja Okrožne komisije Varnostno-obveščevalne službe (VOS) za Cerkljsko okrožje, Anton Prevec – Dimač, je 13. januarja 1944 poročal Centralni komisiji VOS-a, da je v Loški dolini morala civilnega prebivalstva v nekaterih vaseh zelo slaba, pri čemer je navedel vasi Nadlesk, Dane, Šmarata in Kozarišče. Posebej je bila izpostavljena vas Nadlesk, kjer naj bi bilo večje število žensk, ki so bile, kot je bilo zapisno v poročilu, *»zelo aktivne«*. Nadalje je bilo navedeno, da te žene izjavljajo, da si štejejo v čast, *»če bi padle za domobrance in slavijo padle domobrance. Izgleda, da so organizirane in so najbrž vršile sestanke. Zasledovali smo jih pa jim nismo mogli do živega. Glavna voditeljica teh domobrank je pobegnila v Ljubljano. V Danah je tudi precej žensk katere imajo najbrž vezo z domobranci. Stvar raziskujemo.«*⁴⁰

Odsek za oblast VII. korpusa Ozna za Slovenijo je 30. avgusta 1944 predlagal izgon več družin in posameznikov iz Loške doline, med njimi tudi Štefanijo Benčina. Kot so navedli v dokumentu, naj bi bilo za aretacije in izgone pooblaščenno poverjeništvo Ozne za Notranjsko okrožje, ob pomoči Vojske državne varnosti (VDV), operativne vojske ter aktivistov Osvobodilne fronte (OF) in Gospodarske komisije.⁴¹ Štefanija je bila rojena 24. novembra 1927 v vasi Nadlesk, očetu Francu in materi Mariji, rojeni

36 SCNR, pričevanje J. G.

37 Kebe, *Loška dolina z Babnim Poljem, II. del*, 188.

38 SCNR, pričevanje Franca Ravšlja, Viševak, 25. 7. 2014.

39 SCNR, pričevanje J. G.

40 ARS, SI AS 1931, t. e. 671, mapa II, 301–20ZA, Okrožna komisija VOS-a za Cerkljsko okrožje je 13. januarja 1944 poročala Centralni komisiji VOS-a, 1.

41 ARS, SI AS 1931, t. e. 684, mapa II, 301–10, Dopis Odseka za oblast VII. korpusa Ozna za Slovenijo Poverjeništvu Ozna za Notranjsko okrožje, št. 6/44/p, 30. 8. 1944.

Mohar.⁴² Med vojno je živela doma in je poleg skrbi za domačijo pomagala tudi pri preživljanju mladoletnih sorojencev. Njen oče je bil domobranec,⁴³ sama pa je skupaj s sestro Ivano pristala na seznamu za izgon prebivalcev iz Loške doline. V partizanskem dokumentu sta bili označeni kot veliki nasprotnici OF. Nadalje je bilo zapisano: »Meseca junija, ko so silili domobranci in Nemci v Loško dolino in ko se je Komanda mesta Stari trg premaknila iz Nadleska, sta peli na sredi vasi domobranske pesmi.«⁴⁴ Tudi njuna mati Marija je bila označena kot velika nasprotnica OF in zelo aktivna za širjenje »nasprotne propagande«.⁴⁵ Predlagan je bil izgon celotne družine.⁴⁶ Na seznamu oseb, ki so 8. oktobra 1944 odšle pod domobransko zaščito ob njihovem vdoru v Loško dolino, je bila tudi Štefanija, medtem ko je pet članov družine ostalo doma. Vsi člani družine so bili označeni kot »Be-ga usmerjeni«,⁴⁷ kar je pomenilo, da so podpirali domobrance. Po vojni se je skupaj z očetom odločila, da gre na pot begunstva, saj se domov najbrž ni upala vrniti.⁴⁸ Kot že navedeno, je bil tudi oče domobranec in je bil po vojni izvensodno umorjen.⁴⁹

Na seznamu oseb za izgon iz Loške doline se je znašla tudi Jožefa Lekšan iz vasi Klance. Rodila se je 2. aprila 1923 očetu Francu in mami Ivani, rojeni Kordiš, kot sedmi otrok v kmečki družini z desetimi otroki, od katerih so trije umrli v zgodnjem otroštvu. Leto pred začetkom vojne je bil ubit brat Jože, star 25 let, med tihotapljenjem konj na italijansko stran. Jožefa se je izučila za trgovko in delala v Starem trgu, hkrati pa je pomagala staršem na kmetiji pri preživljanju družine. Med vojno so bili doma še starejša sestra Marija, ki je do poroke delala na kmetiji, ter mlajša brata Slavko in Alojz. Brat France (1911) se je pridružil partizanom, vendar se je zaradi bolezni vrnil domov.⁵⁰ Po pričevanju sorodnika so Nemci opazili, da je od nekod prišel domov: »Prišel je z vrta z mokrimi čevlji. Nemci so jih videli in jim

42 »Štefanija Benčina,« Zgodovina Slovenije – Sistory, pridobljeno 31. 1. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/DC07EE61-BDDD-443A-95F4-111845F4AC68>.

43 MP, ZPKri, spis št. 714-01-266/2004, Poročilo, 15. 4. 2005.

44 ARS, SI AS 1931, t. e. 668, mapa V, 301–22, Notranjsko okrožje, Okraj Loška dolina, Izgoni, Benčina Štefanija, 3.

45 Ibid.

46 Ibid.

47 ARS, SI AS 1931, t. e. 669, mapa II, 301–21, Seznam oseb, katere so šle ob domobranskem udoru 8. 10. 1944 pod zaščito okupatorja, Okraj Cerknica, Benčina Štefka, 11. 11. 1944.

48 MP, ZPKri, spis št. 714-01-266/2004, Poročilo, 15. 4. 2005.

49 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 138.

50 SCNR, pričevanje J. L., Cerknica, 23. 3. 2025.

je bil sumljiv, zato so ga poklicali bosega ven. Ko je stal pred hišo, je hotel iz žepa potegniti izkaznico, Nemec pa je misleč, da gre za pištolo, ustrelil.«⁵¹ Brat Andrej (1913) je bil najprej v italijanski internaciji, nato pa se je priključil vaški straži Dane in za tem domobrancem.⁵² Oče, sprva naklonjen partizanom, je po začetku partizanskih umorov v Loški dolini postal bolj nevtralen. Doma so sprejemali tako partizane kot domobrance, mati pa je vse postregla.⁵³ Na seznamu o izgonih posameznikov in družin so zapisali, da je družina vedno nasprotovala OF, da je oče Franc sina Andreja prisil k vstopu v domobranske vrste in da je hčerka Jožefa pod zaščito na Rakeku. Predlagali so izgon staršev.⁵⁴ Po pričevanju naj ne bi bila izgnana, so pa partizani rekvirirali na njihovem domu in jim vzeli vse, kar so lahko. Oče je veljal za zelo sposobnega gospodarja. Medtem ko je bila Jožefa na Rakeku, je s starši ohranila stike, med drugim jim je pošiljala fotografije in razglednice. Andrej naj bi bil v Rupnikovem bataljonu.⁵⁵ Ob koncu vojne se je med vkrcavanjem na tovornjak v Podpeči nenamerno obstrelil, kar je potrdilo njegovo dekle, ki je bilo priča dogodku. Prepeljan je bil v Splošno bolnico Ljubljana, kjer naj bi bil hospitaliziran še junija 1945, kar je bilo razvidno z računa za zdravljenje, ki ga je bolnišnica avgusta istega leta poslala družini, nato pa je za njim izginila vsaka sled. Po nekaterih pripovedih naj bi ga odpeljali v Kočevski rog. Bratu Slavku je nekdo po več letih na slovesnosti za pobile po vojni v Kočevskem rogu ob jami rekel: »*Tu leži tvoj brat Andrej*«. ⁵⁶ Obstaja še domneva, da naj bi bil ustreljen v Podutiku ali v Ljubljani. Jožefa je v začetku maja 1945 bežala skupaj z mnogimi begunci z Rakeka na avstrijsko Koroško.⁵⁷

Po vojni umorjena Marija Ravšelj je bila pregnana od doma jeseni 1944.⁵⁸ Marija se je rodila 9. maja 1925 v vasi Viševsek očetu Jakobu in materi Mariji.⁵⁹ Imela je mlajšega brata Franca (1927). Oče je bil zaposlen na žagi Marof kot brusilec, mama pa je bila gospodinja. Marija se je izučila

51 Ibid.

52 MP, ZPKri, spis št. 714-01-1066/2004, Odločba, 29. 3. 2004, 2; SCNR, pričevanje J. L., 23. 3. 2025.

53 SCNR, pričevanje J. L., Cerknica, 13. 4. 2025.

54 ARS, SI AS 1931, t. e. 668, mapa V, 301-22, Notranjsko okrožje, Okraj Loška dolina, Izgoni, Benčina Štefanija, 3.

55 SCNR, pričevanje J. L., 23. 3. 2025.

56 MP, ZPKri, spis št. 714-01-1066/2004, Izjava Alojza Lekšana, 2. 12. 2004.

57 SCNR, pričevanje J. L., 23. 3. 2025.

58 SCNR, pričevanje I. S., Šmarata, 17. 3. 2025.

59 »Marija Ravšelj,« Zgodovina Slovenije – Sistory, pridobljeno 31. 1. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/696B52FC-987E-496F-8BBA-E44E2AA4773F>.

za šiviljo in ker je bil oče invalid, je s svojim zaslužkom pomagala staršem pri preživljanju družine.⁶⁰ Brat France je maja 1944 odšel k domobrancem na postojanko Rakek v II. Rupnikov bataljon. Na seznamu podpornikov domobrancev sta bila starša označena kot »*simpatizer be-ga*«. ⁶¹ Prav tako je v sklepu o proglatitvi Marije za mrtvo iz leta 1962 zapisano, da so priče izjavile, da je sodelovala z »*belo gardo*«. ⁶² Po pričevanju so Marijo partizani zvečer 8. septembra 1944 odvedli od doma v vas Šmarata, kjer so imeli štab. Na štab so privedli še dve družini iz Šmarate. Pod partizansko stražo so jih odpeljali do gradu Snežnik, kjer so jim ukazali in zagrozili, naj gredo kamorkoli, le nazaj se ne smejo več vrniti. V deževnem večeru so se napotili čez snežniške gozdove, čez Mašun proti Pivki. Na poti je Marija pomagala nositi otroke ženski, ki je bila pregnana skupaj s štirimi mladoletnimi otroki, starimi deset, osem, pet in štiri leta. Popolnoma premočeni so prispeli do vasi v bližini Pivke, kjer so v neki hiši posušili oblačila in prenočili. Naslednji dan jih je gospodar z lojtrnim vozom odpeljal na železniško postajo v Pivko. Na poti z vlakom do Rakeka so jih ustavili Nemci in jih prisilili, da so prestopili v živinske vagone. ⁶³ Po pripovedovanju brata Franca naj bi bila Marija pregnana zaradi osebnega maščevanja uslužbenca Ozne, saj ni želela biti njegovo dekle. ⁶⁴ Da je bila izgnana, potrjuje tudi seznam domobrancev z njihovimi družinskimi člani, kjer je ob njenem imenu navedeno, da je bila »*izgnana od NOV*«. ⁶⁵ Poverjeništvo Ozne II. Sekcija za Notranjsko okrožje je v poročilu z dne 25. septembra 1944 zapisalo, da so v noči med 24. in 25. septembrom 1944 iz Loške doline pregnali tri družine, pri čemer so navedli, da so bile izgnane tiste družine, ki so se pri vpadu domobrancev v Loško dolino vedle zelo prijazno do domobrancev. Izgone so »*izvršili po nalogu šefa tov. Jokelna*«. ⁶⁶ Na seznamu sta bili dve družini iz Šmarate, kot tretja

60 SCNR, pričevanje Franca Ravšlja; SCNR, pričevanje M. R., Viševsek, 16. 3. 2025; MP, ZPKri, spis št. 714-01-632/2003, Poročilo, 25. 10. 2004.

61 ARS, SI AS 1931, t. e. 669, mapa II, 301-21, Sezname, Notranjsko okrožje, 116. Franc Ravšelj.

62 MP, ZPKri, spis št. 714-01-632/2003, Sklep o proglatitvi za mrtvo, R 45/62, 5. 7. 1963, 1.

63 SCNR, pričevanje I. S.

64 SCNR, pričevanje Franca Ravšlja.

65 ARS, SI AS 1931, t. e. 669, mapa II, 301-21, Sezname, Notranjsko okrožje, 116. Franc Ravšelj.

66 ARS, SI AS 1931, t. e. 670, mapa IX, 301-21, Poročilo poverjenštva Ozne za notranjsko okrožje, II. sekcija, Odseku za oblast 7. korpusa, II sekcija Ozne, 25. 9. 1944; Franc Popit (Vrhnika, 1921-2013). Leta 1940 je postal član Komunistične partije Jugoslavije. Aprila 1941 je postal sekretar OK KPS Vrhnika, nato Cerknice in Notranj-

pa je bila navedena Marija, ob kateri je bilo zapisano, da se izžene le ona. Starši so ostali doma, prav tako ni bila izvršena zaplemba premoženja, za razliko od drugih dveh družin, pri katerih je bila izvedena popolna zaplemba.⁶⁷ Po izgonu je Marija živela pri družini na Rakeku, kjer je bila poročena njena sosedka in mamina sestrična iz Viševka. Preživljala se je kot šivilja in ostala tam do konca vojne, nato pa pobegnila na avstrijsko Koroško, saj se domov ni upala vrniti.⁶⁸

Slika 3: Marija Ravšelj
(hrani: SCNR)

skega okrožja. Do srede decembra 1942 je bil inštruktor CK KPS za Notranjsko in Kočevsko, nato komisar Notranjske operativne cone. Maja 1944 je postal načelnik odseka Ozne pri VII. korpusu in pomočnik načelnika Ozne za Slovenijo. Od leta 1946 je bil sekretar Okrožnega komiteja KPS Celje. Od leta 1982 je bil član, med letoma 1984 in 1988 pa na čelu predsedstva Socialistične republike Slovenije. Bil je tudi republiški in zvezni poslanec. Glejte: »Popit Franc - Jokl,« Archives Portal Europe, pridobljeno 18. 6. 2025, [https://www.archivesportaleurope.net/advanced-search/search-in-archives/results-\(archives\)/?repositoryCode=SI-ARS&levelName=archdesc&t=fa&recordId=SI+AS+1559](https://www.archivesportaleurope.net/advanced-search/search-in-archives/results-(archives)/?repositoryCode=SI-ARS&levelName=archdesc&t=fa&recordId=SI+AS+1559); Partizansko ime Franca Popita je bilo Jokl, zato bi lahko domnevali, da se v dokumentu omenja prav on, saj je bil tudi načelnik odseka Ozne pri VII. korpusu (op. a.).

67 ARS, SI AS 1931, t. e. 670, mapa IX, 301–21, Poročilo poverjenišva Ozne za notranjsko okrožje, II. sekcija, Odseku za oblast 7. korpusa, II sekcija Ozne, 25. 9. 1944.

68 SCNR, pričevanje Franca Ravšlja; SCNR, pričevanje I. S.

Ob koncu vojne je morala svoj dom zapustiti tudi 22-letna Valerija Sežon (Sežun) iz Dan, rojena 29. marca 1923.⁶⁹ Po poklicu je bila trgovka. Brat Stanislav (1916) je bil domobranski podpoveljnik in je oktobra 1943 umrl v nesreči. Drugi brat Franc (1914) je bil kot domobranec po vojni ubit v Kočevskem rogu.⁷⁰ Med izgnanimi v noči med 24. in 25. septembrom 1944 je bila tudi Valerijina mati, Marija Sežon. Ohranjena je prijava o njenem imetju, ki naj bi po Odloku AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 prešlo v državno upravo, ter zapis, da je bila med vojno izgnana od partizanov.⁷¹ Več o medvojni usodi Valerije in njene družine nam ni znano.

Usoda mnogih beguncev iz Vetrinja se je hitro prevesila v tragedijo. Njihovo vračanje v Slovenijo ni pomenilo vrnitve domov, temveč pot v taborišče, kjer so jih čakale nečloveške razmere, ponižanja in mnoge smrti. Takšna je bila tudi usoda žensk, ki jih opisujemo v tem prispevku. Ena najtemnejših postaj te poti je bilo že omenjeno koncentracijsko taborišče Teharje. V nadaljevanju bomo skozi pričevanja preživelih skušali orisati dogajanje in doživljanje vrnjenih beguncev in tako tudi žensk iz Loške doline, ob vračanju iz Vetrinja v Slovenijo, v koncentracijskem taborišču Teharje ter na morišču Stari Hrastnik.

Vetrinj in vračanje v Slovenijo

Druga svetovna vojna se je na evropskih tleh končala s podpisom nemške kapitulacije 8. maja 1945. Za mnoge je to pomenilo olajšanje in upanje za novo, mirno življenje. Vendar pa je še pred uradnim koncem vojne več tisoč Slovencev zaradi negotovih političnih razmer, v strahu pred maščevanjem in nasiljem nove oblasti, zapustilo svoje domove, premoženje in svojce. Podali so se na neznano pot, ki je mnoge peljala v smrt, nekatere pa v novo življenje, stran od domačega ognjišča.⁷²

69 V nekaterih virih se priimek Sežon piše tudi Sežun. Glejte: »Stanislav Sežun,« Zgodovina Slovenije – Sistory, pridobljeno 6. 2. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/0921CDFo-FA92-4EF3-A787-558BA7004636>.

70 Kebe, *Loška dolina z Babnim Poljem, II. del*, 64–65.

71 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), SI_ZAL_CER/0010, t. e. 19, a. e. 585, Prijava, Marija Sežon.

72 Več o povojnih begunskih taboriščih v Italiji in Avstriji glejte: Helena Jaklitsch, *Slovenski begunci v taboriščih v Italiji 1945–1949* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018); Rozina Švent, *Slovenski begunci v Avstriji, 1945–1950* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007). O usodah slovenskih deklet in žena, ki so zaradi komunističnega nasilja ob koncu druge svetovne vojne zbežale v tujino in si na novo ustvarile življenje, glejte: Marta Keršič, Neža Strajnar in Mirjam Duj Jurjevčič,

Vzroki za odhod civilistov so bili različni, nekateri so bili med vojno družbeno in politično aktivni ter tako bili na seznamu za likvidacijo. Drugi so javno izražali protikomunistična stališča, tretji so imeli svojce med domobranci in so se bali povračilnih ukrepov nove povojne oblasti. Nekateri so morda bežali tudi po nepotrebnem in so jih k begu napeljale govorice in strah pred maščevanjem.⁷³ Večina se je podala na pot v prepričanju, da se bo v nekaj tednih lahko vrnila domov, le redki so slutili, da odhajajo za vedno. Nihče ni bil pripravljen na to pot, naj je bil vojak ali civilist. Med več kot 20.000 slovenskimi begunci⁷⁴ so bili slovenski domobranci, pripadniki drugih protikomunističnih formacij in številni civilisti, ki so se odpravili na pot sami, z družinami ali le z nekaterimi člani svojih družin. Nekatere družine, ki so se ločile v prvih majskih dneh leta 1945, so se ponovno srečale po mnogih letih, druge nikoli več. Med več kot 10.000 civilisti je bilo veliko otrok in mladih. Pripadniki SNV, teh je bilo okoli 11.000,⁷⁵ so se večinoma umikali skupaj z enotami, katerim so pripadali. Že 5. maja je bilo jasno, da prodora partizanskih enot proti Ljubljani ne bo mogoče ustaviti. Narodni odbor za Slovenijo (NOS)⁷⁶ je zato sprejel odločitev o umiku po takrat še edini poti proti severu, na avstrijsko Koroško.⁷⁷ Množica beguncev se je tako znašla na Vetrinjskem polju. Janez Zdešar,⁷⁸ vojak II. Rupnikovega

Čez ocean v novo življenje: usode slovenskih povojnih političnih begunk (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2023), pridobljeno 19. 6. 2025, https://zakladnicaspominov-scnr.si/wp-content/uploads/2023/12/CezOceanVNovoZivljenje_2023.pdf.

73 John Corsellis in Marcus Ferrar, *Slovenija 1945: smrt in preživetje po drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006), 21–22.

74 Moder, Dr. Valentin Meršol in slovenski veliki teden, 212; Jaklitsch, *Slovenski begunci v taboriščih v Italiji 1945–1949*, 7; Švent, *Slovenski begunci v Avstriji, 1945–1950*, 9, 17.

75 Helena Jaklitsch, »Življenje Slovencev v taboriščih v Avstriji in Italiji,« *SLO: časi, kraji in ljudje: slovenski zgodovinski magazin*, posebna izdaja (2023): 7–8.

76 Na pobudo Narodnega odbora se je 3. maja 1945 v stavbi telovadnega društva Sokolski dom na Taboru ilegalno sestal prvi slovenski parlament, ki je razglasil suvereno državo slovenskega naroda kot sestavni del demokratične, federativne Jugoslavije. Za predsednika so izvolili Franca Kremžarja, predvojnega odposlanca v jugoslovanskem parlamentu. Parlament je sestavil spomenico za zaveznike, obdržal pa se je le en dan. Nemci so se umikali, zavezniki pa so podprli Tita in prihodnosti za parlament ni bilo več. Glejte: Corsellis in Ferrar, *Slovenija 1945*, 20; Jože Rant, *Slovenski eksodus leta 1945* (Ramos Mejía, Buenos Aires: Mariano Loboda editor, 2008), 194.

77 Švent, *Slovenski begunci v Avstriji, 1945–1950*, 14–15.

78 Janez Zdešar (Ljubljana, 1926 – Celje, 2013). Jeseni 1943 je vstopil med domobrance in bil v skupini domobrancev vrnjen z avstrijske Koroške. Zaprt je bil v koncentracijskem taborišču na Teharjah, od koder je pobegnil. Po nekajmesečnem skrivanju

bataljona, je v svojih spominih zapisal: »Naše vojaško taborišče v Vetrinjah je bilo že kar lepo urejeno. Šotori so stali v vrstah. Štab našega II. polka pod poveljstvom Vuleta Rupnika je imel en sam velik šotor. V njem je bila tudi ambulanta. [...] Komaj smo čakali transporta, da bomo odšli v Italijo. Kot so na splošno govorili. Tam da nas bodo Angleži preoblekli, reorganizirali in oborožili. Kar vriskalo mi je srce ob tej misli.«⁷⁹

Že po nekaj tednih bivanja na Vetrinjskem polju so britanske enote začele vračati pripadnike protipartizanskega gibanja in civiliste. Prvi transport pripadnikov SNV in civilistov se je začel 27. maja 1945. Vračanje je potekalo do vključno 31. maja 1945. Britanske enote so jih vsak dan vozile do železniških postaj Podgorje (nem. *Maria Elend*) in Pliberk (nem. *Bleiburg*), kjer so jih sprejele enote Jugoslovanske armade, nato pa so jih z vlaki prek Podrožce in Jesenic ali pa Dravograda odpeljale v Slovenijo. Transporti iz Podgorja so šli čez sprejemni taborišči v Radovljici in Kranju, nato na škofjeloški grad in v koncentracijsko taborišče Šentvid nad Ljubljano (Škofovi zavodi), od tam pa nato večinoma na morišča v Kočevski rog. Iz Pliberka so vrnjene osebe vodili prek Slovenj Gradca ali Maribora v Celje v koncentracijsko taborišče Teharje.⁸⁰

II. Rupnikov bataljon je prišel na vrsto opoldne 30. maja 1945. Z njimi je šlo tudi precej sorodnikov civilistov.⁸¹ France Ravšelj se je spominjal, da si sestra Marija ob koncu vojne ni upala oditi domov, zato je skupaj z njim odšla na avstrijsko Koroško. Nato pa je prišel dan vračanja domobrancev iz Vetrinja. France se je z bolečino spominjal odločitve, ki jo je Marija sprejela, ko je stopila na enega izmed tovornjakov, s katerim je britanska vojska Franca in ostale domobrance vrnila v Slovenijo: »Potem so enkrat začeli govoriti, da gremo v Italijo. V redu, bomo šli pa v Italijo. In potem je prišla enkrat tudi ena govorica, da nas nazaj dajejo,⁸² ene dva, tri dni prej,

v Ljubljani je pobegnil v Avstrijo, kjer je v Lienzu maturiral. V Rimu je študiral filozofijo in teologijo in bil leta 1952 posvečen v duhovnika. Na rimski Gregorijani je leta 1955 doktoriral iz teologije. Junija 1958 ga je škof dr. Gregorij Rožman poslal za izseljenskega duhovnika v Nemčijo. Leta 2008 se je preselil v Slovenijo v Dom sv. Jožefa v Celju, kjer je tudi umrl. Glejte: Blaž Otrin, »NŠAL 549 Janez Zdešar,« Nadškofija Ljubljana, pridobljeno 16. 6. 2025, <https://nadskofija-ljubljana.si/wp-content/uploads/ZDESAR-JANEZ-NSAL-549.pdf>.

79 Zdešar, *Pričevalec težkih dni*, 33.

80 Mitja Ferenc, »Taborišče Teharje in prikrita grobišča v Sloveniji,« v: *Iz zgodovine Celja 1941–1945*, ur. Marija Počivavšek (Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2004), 216–17.

81 Zdešar, *Pričevalec težkih dni*, 34.

82 Vračajo nazaj (op. a.).

ko sem šel od tam, so začeli govoriti, da gremo nazaj. In res je prišel tisti dan, ko smo se vkrcali gor. Še moja sestra je bila z mano, pa sem ji rekel: 'Pojdi dol!' Sem jo na avtu zagledal. 'Ti si civil, pojdi k civilom.'«⁸³ Marija je odgovorila Francu: »Jaz grem s teboj, kamor greš ti, grem pa še jaz.«⁸⁴ »Potem je bila pa v Teharjah, so jo pa med prvimi med tistimi ženskami ubili«, se je spominjal France.⁸⁵ Lahko sklepamo, da tako kot Marija tudi ostale ženske iz Loške doline niso slutile, kako kruta usoda bo doletela njih in njihove svojce. Želele so le ostati s svojimi domačimi in so jim sledile na tovarnjake, ki so iz Vetrinja vozili domobrance in civiliste na železniško postajo in nato v Slovenijo.

*Koncentracijsko taborišče Teharje*⁸⁶

31. maja 1945 je skupaj z vojaki Rupnikovega bataljona in drugimi domobranci (okrog 1200 mož) prispelo v koncentracijsko taborišče Teharje še okrog 300 civilistov.⁸⁷ Med njimi so bili tudi Marija in France⁸⁸ ter Ivana Kraševac z družino.⁸⁹ Lahko sklepamo, da se je s tem konvojem iz Vetrinja vrnilo tudi preostalih pet žensk iz Loške doline, saj so sledile svojim sorodnikom, ki so bili, kot že omenjeno, večinoma pripadniki Rupnikovega bataljona.

83 »Franc Ravšelj,« RTV 365, Pričevalci, pridobljeno 5. 3. 2025, <https://365.rtvlo.si/arhiv/pricevalci/174383185>.

84 Ibid.

85 Ibid.

86 Koncentracijsko taborišče Teharje je dobilo ime po kraju Teharje, nahajalo pa se je v kraju Bukovžlak v bližini Teharij. Leta 1943 so Nemci začeli graditi taborišče za pripadnike nacistične mladinske organizacije Hitlerjungend, kasneje pa so v tem taborišču urili prisilno mobilizirane Slovence za nemške vojake. Po vojni, maja 1945, je nastalo eno prvih in največjih koncentracijskih taborišč Ozne v Sloveniji. Ustanovilo ga je načelstvo Ozne za okrožje Celje. Spremenili so ga v taborišče za kočevske Nemce ter za osebe, ki so bile predvidene za interniranje iz posameznih okrajev celjskega okrožja. V poročilu načelstva Ozne, z datumom 16. maj 1945, se navaja, da so »osnovali koncentracijsko taborišče v Teharju.« Glejte: Milko Mikola, *Rdeče nasilje: represija v Sloveniji po letu 1945* (Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2012), 97, 99.

87 Tine Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« v: *Grahovo 1943–2014* (Ljubljana: Nova slovenska zaveza, 2014), 21, 22.

88 SCNRR, pričevanje Franca Ravšlja.

89 MP, ZPKri, spis št. 130–525/2010, Življenjepis.

Pričevalka Bernardka Korošec, rojena Debevec,⁹⁰ je bila prav tako v Vetrinju in s svojo teto v konvoju z Rupnikovim bataljonom ter civilisti vrnjena v Slovenijo. Spominjala se je, kako so nekateri že med potjo do železniške postaje Pliberk skočili s tovornjakov in se skrili v žitno polje.⁹¹ Bataljon so partizani nato peljali čez Maribor v Celje in je tako prehitel skupino, ki je bila iz Vetrinja poslana nekaj dni prej.⁹² S celjske železniške postaje so jih gnali peš do teharskega taborišča. Civilisti so hodili zadaj, pred njimi pa domobranci in pripadniki slovenske Ozne in Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) na konjih. Pričevalka Bernardka se je spominjala kričanja, »*Lezi, poljubi zemljo, ki si jo izdal!*«, in če kdo ni ubogal ukaza, mu je partizan stopil za vrat. Ko so prišli v taborišče, so morali oddati vso zlatnino in vse osebne predmete. Nato so jih razporedili po barakah.⁹³ Odhoda iz Vetrinja nazaj v Slovenijo se je spominjala pričevalka Ana Nared, rojena Turšič:⁹⁴

Potem so nas pa na vlake, v živinske vagone, so prišli vlaki, ne vem koliko, veliko, so nas notri natrpali, da smo bili kot vžigalice, potem so nas pa tja v Celje, do Celja smo se peljali. [...] Vse smo morali dati, 'imaš prstan, imaš uro, imaš to?' Smo morali vse dati, v vsakem gozdu so pa ustavili pa so zakričali: 'Četa, teci, da se oblečeš!' So pa domobrance slekli, sezuli. [...]

90 Bernardka Korošec, rojena Debevec, je bila rojena v Begunjah pri Cerknici leta 1927. Septembra 1942 so partizani požgali njihovo hišo in družina je morala zapustiti svoj dom. Do maja 1945 so živeli v Bezuljaku in Begunjah. Oče je bil pri vaški straži in nato pri domobrancih. Med 8. in 9. majem 1945 je Bernardka na očetovo željo odšla na avstrijsko Koroško. Z njo so bili še brat Anton, teta Ančka (očetova sestra) in oče. Vsi so bili potem vrnjeni iz Vetrinja na Teharje. Očeta in Antona so s Teharij odpeljali in ju neznano kje umorili. Bernardka in teta pa sta bili sredi avgusta 1945 izpuščeni iz taborišča. Glejte: SCNR, pričevanje Bernardke Korošec, roj. Debevec, Begunje pri Cerknici, 22. 10. 2012.

91 Ibid.

92 Roman Leljak, *Zbornik Vetrinje, Teharje, Rog* (Radenci: Društvo za raziskovanje polpretekle zgodovine, 2013), 110–11.

93 SCNR, pričevanje Bernardke Korošec.

94 Ana Nared, rojena Turšič, je bil rojena na Kožljeku na Notranjskem leta 1924. Družina Turšič je izgubila streho nad glavo po požigu Kožljeka s strani Italijanov 2. julija 1942. Po tem dogodku so se preselili v Begunje, tam pa je bil ubit brat Anton zaradi eksplozije mine. Po vojni je Ana odšla na avstrijsko Koroško, skupaj s sestrama in brati, domobranci. Vsi so bili vrnjeni v Slovenijo na Teharje. Trije bratje so bili nato umorjeni v povojnih izvensodnih pobojih. Konec avgusta 1945 je bila s sestrama izpuščena s Teharij. Vrnili so se na Kožljek, v požgan in izropan dom. Glejte: SCNR, pričevanje Ane Nared, roj. Turšič, Kožljek, 4. 10. 2013.

Če nisi hitro šel, si jih pa po hrbtu dobil. In so nas štiri po štiri v vrsto dali pa smo šli naprej. Domobranci pa so morali kričati 'Mi nismo več, mi smo preč, mi smo izdajalci, mi smo izdajalci!' Pa so kričali: 'Nismo izdajalci, nismo izdajalci!' Zadaj za civili so šli pa oficirji domobranski. 'Lezi, dvigni se, lezi, dvigni se!' [...] To je bilo tako žalostno, da ni za povedat. Potem so nas pa v Teharje, v tiste barake.⁹⁵

Na dvorišču taborišča je bilo med 5.000 in 6.000 domobrancev. Naslednji dan, 1. junija 1945, je na Teharje prispelo še 3000 ljudi, med njimi okrog 150 civilistov. Ta skupina je iz Vetrinja odhajala 28. in 29. maja. Pot jih je vodila skozi Mislinjsko dolino, Hudo luknjo in po Savinjski dolini do Teharji. Zadnji transport, s 500 do 600 domobranci, je prišel na Teharje v soboto, 2. junija. Civiliste naj bi prevzel KNOJ, domobranci pa Ozna. Poveljnik taborišča je bil Tone Turnher, komandant KNOJ-a pa Jože Škulj, kot odločujoča oseba se omenja tudi Milan Venišnik. Taborišče je vodila slovenska Ozna, varovanje in poboje pa so izvajali pripadniki KNOJ-a.⁹⁶ Ob prihodu v taborišče so morali domobranci oddati vso opremo. Opravili so tudi prvo selekcijo, kjer so domobranci ujetnike postavili v vrsto. V poveljniški baraki sta za vsakim okencem sedela zapisnikarica in pripadnik Ozne, ki je opravljal zaslišanja zaprtih in jih razdelili v tri skupine.⁹⁷

Ob prihodu so civiliste namestili v najbolj južno in vzhodno barako. V večji sprednji sobi je bilo okrog 100 moških, vzdolž hodnika pa še sobe, kjer je bivalo 300 žensk in 50 otrok.⁹⁸ Otroke so nato nasilno odvzeli materam in jih odpeljali v otroško taborišče Petriček.⁹⁹ Med njimi je bil tudi Bernard, sin Ivane Kraševcevec.¹⁰⁰ Ženskam so takoj po prihodu zagrozili, da ne smejo

95 »Ana Nared,« RTV 365, Pričevalci, pridobljeno 5. 3. 2025, <https://365.rtvsllo.si/arhiv/pricevalci/174386000>.

96 Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 21–23, 29; Zdešar, *Pričevalec težkih dni*, 52–57. Glejte tudi: Ferenc, »Taborišče Teharje in prikrita grobišča v Sloveniji,« 216–17, 219.

97 Ibid., 219.

98 Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 30.

99 V predvojnem gostišču Nemca Erwina Petrishka je po vojni bila v maju 1945 ustanova imenovana Dečje zavetišče Petriček v Liscah pri Celju. Tu so bili otroci, ki so jih odvzeli staršem, ki so bili zaprti na Teharjah, v Starem piskru in v drugih oznovskih zaporih. 22. junija 1945 je bilo v zavetišču 160 otrok v starosti od nekaj mesecev do 16 let, razdeljeni v 17 skupin. Do otrok se je osebje, le z nekaj izjemami, vedlo zelo nasilno, zato je bolj spominjalo na otroško taborišče. Glejte: Milko Mikola, *Neoprostljivo: komunistični zločini nad ženskami in otroki na Slovenskem* (Ljubljana: Družina, 2024), 117–19.

100 »Ivana Kraševcevec,« Zgodovina Slovenije – Sistory, pridobljeno 31. 1. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/671187A4-2657-43B5-A7CC-76A070CCA0AE>.

imeti stikov z domobranci, ki so jih namestili na dvorišče, in da bodo za najmanjši prekršek, tudi če bi zgolj jokale ali glasno govorile, kaznovane s smrtjo. Večino časa so morale ostajati v sobah, ven so smele le do kuhinje. Oblečene so bile v enaka oblačila. Veliko so molile in tiho pele. Stražar Tone Medved iz Hrastnika, po poklicu rudar, jim je zaupal, da pripravljajo »raporte« in da bodo pobili vse ženske, ki ob povelju ne bi vstale. In res so sredi noči prihajali oficirji. Ženske, ki so bile na straži v baraki, so budile speče ženske, da so bile pripravljene. Ko so oficirji vstopili, so morale na povelje, »*Mirno!*«, vstati.¹⁰¹ V taborišču je bilo pomanjkanje hrane. Marija, sestra pričevalke Ane Nared, je zbolela za grižo. Ana je povedala, da je nekoč prišel stražar Medved in vprašal, katera potrebuje hrano. Prinesel je testenine in loj, kar je Mariji rešilo življenje.¹⁰² Ženske so bile podvržene nasilju pripadnikov KNOJ-a in drugih stražarjev. 4. junija zvečer so vojaki vdrli v barake in staršem odvzeli otroke. Med spomini preživelih je tudi pričevanje dekleta, ki je bilo na Teharjah in je povedalo domobrancu, ki je preživel Teharje: »*Ti ne veš, kaj so potem delali z nami: pretepali so nas, slačili, in ne morem ti povedati, kaj vse še.*«¹⁰³ Pričevalka Bernardka se je spominjala, da se je njihova baraka nahajala na robu taborišča, tik ob gozdu. Pod njihovo barako so bili kočevski Nemci, moški, ženske in otroci, ki so nekega dne izginili iz taborišča. Spominjala se je tudi dveh deklet z Dobrove, nad katerima so se vojaki izživljali:

En dan, že jutraj, so prišli iskat dve dekleti iz Dobrove, ki sta bili v naši sobi. Da gresta v kuhinjo pomagat, da bosta v kuhinji krompir lupili, pa solato. Potem pa so jih pripeljali zvečer tako izmučene, vse blede nazaj. Ampak niso nič rekly, nič niso povedale. Mi smo bili čisto tiho. Šele sedaj na starost mi je prišlo na misel, da so jih imeli za 'igračke'. To je moje mnenje, vem pa ne, kaj se je godilo z njima. Samo šle pa so potem domov, ko so jih pripeljali nazaj in so šle domov. Dvojčki sta bili, lepi dvojčki.¹⁰⁴

V taborišču Teharje so zasliševali ujetnice. Nekateri zasliševalci so to opravili hitro, drugi pa so ujetnice surovo zmerjali in jim grozili. Mnoge so bile po zaslišanjih izčrpane in obupane – nekatere so molče sedele na tleh, druge so v obupu čakale smrt.¹⁰⁵ Pričevalka Ana Nared se je spominjala, da so stražarji že ob prihodu v taborišče poizvedovali, katera izmed žensk

101 Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 30–31.

102 SCNR, pričevanje Ane Nared.

103 Franc Ižanec, *Odprti grobovi* (Buenos Aires: samozaložba, 1965), 65.

104 SCNR, pričevanje Bernardke Korošec.

105 Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 33–34.

ima svojce pri domobrancih: »Tako, ko smo prišli v Teharje, smo šli prvič na večerjo, smo šle štiri po štiri, in pravi tisti stražar, katera ima kakšnega brata ali fanta tu pri domobrancih, naj stopi ven iz vrste. Smo pa vse imele brate in ene fante in je rekel, 'saj imate vse, kar pojdite nazaj v vrsto' in je ravno pred nami 'odsekal'.¹⁰⁶ 52 jih je naštel pa so šle.«¹⁰⁷

Alojzija Okoliš in njena prijateljica Ljudmila sta se morali zagovarjati, zakaj sta bežali na Koroško.¹⁰⁸ 23-letna Milka Koščak s Kožljeka je po pripovedovanju Bernardke Korošec sedela na pogradu, jokala in govorila: »Pobili nas bodo, pobili nas bodo.«¹⁰⁹ In res je bila odpeljana in umorjena.¹¹⁰ Nekatero so bile bolj pogumne, kot na primer 55-letna Antonija Cimperman iz Topola pri Begunjah, ki je rekla: »Kar naravnost sem jim povedala, kaj mislim o njih!«¹¹¹ Tudi ona je bila odpeljana in umorjena.¹¹² Pričevalka Bernardka se je spominjala Antonije: »Naša ena je bila pa prav korajžna, ko je šla na zaslišanje. Je rekla: 'Jaz sem jim vse povedala, kar jim gre.' [...] Ona se je v politiko spustila. Tako da je tisti komisar prišel nazaj kar zaskrbljen in jo odpeljal. Prišla je nazaj vsa bleda in taka, drugi dan je šla. So jo odpeljali.«¹¹³

V taborišče Teharje so hodili različni visoki funkcionarji nove oblasti, med njimi tudi tedanji minister za kmetijstvo Janez Hribar¹¹⁴ iz Loške doline s svojo ženo, ki je bila teta Štefanije Benčina, mamina sestra. Po

106 Po preštevanju zapornic je stražar z roko ločil, katere ženske bodo odpeljane iz taborišča in katere ostanejo (op. a.).

107 Te ženske so bile odpeljane na morišče brez zaslišanja. Glejte: »Ana Nared,« RTV 365.

108 SCNR, pričevanje S. O.

109 SCNR, pričevanje Bernardke Korošec.

110 Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 33–34.

111 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 92; Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 34.

112 Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 34.

113 Antonijo so odpeljali in umorili. Glejte: SCNR, pričevanje Bernardke Korošec; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 92.

114 Janez Hribar (Lož, 1903 – Vrhnika, 1967). Leta 1939 je bil sprejet v KPS. Bil je politični komisar Notranjskega, Krimskega odreda in Šerčerjevega bataljona, namestnik političnega komisarja 14. divizije, politični komisar 18. divizije, 9. in 7. korpusa. Po vojni je bil leta 1945 minister za kmetijstvo. Od 1945 do 1966 je bil več let član najvišjih organov Zveze komunistov Slovenije in Jugoslavije ter Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije. Več mandatnih dob je bil zvezni in republiški poslanec. Bil je pobudnik za ustanovitev podjetja Kovinoplastika Lož, narodni heroj in nosilec Partizanske spomenice 1941. Za svoje delo med in po vojni je prejel več odlikovanj. Po njem je poimenovana osnovna šola v Starem trgu pri Ložu. Glejte: »Hribar Janez,« Notranjci.si, pridobljeno 4. 3. 2025, <http://www.notranjci.si/?crka=H&izberi=1#&&PageIndex=1>.

pričevanjih naj bi oče v prisotnosti Štefanije prosil Hribarjevo, naj reši vsaj njegovo hčerko, vendar je namesto pomoči ugasnila svoj cigaretni ogorek na Štefkinem licu.¹¹⁵ Po vojni jo je Štefkina mati vprašala, zakaj ni rešila vsaj hčerke Štefke, če ji že moža ni hotela. Hribarjeva pa ji je odgovorila, da je bila prepozna in je našla na Teharjah le še njen plašč.¹¹⁶ Hribarjeva sta vstopila tudi v sobo, kjer so morale ženske klečati. Justina Rot z Župenega je bila zaradi bolezni prešibka, da bi vstala. Hribarjeva jo je obrcala in svojo cigareto otrsela na glavo Fanči Bonač iz Begunj pri Cerknici. Med moškimi civilisti sta izbrala tri Ložane, med njimi Franca Kraševca,¹¹⁷ moža Ivane Kraševce. Vsa družina Kraševce je bila po vojni pomorjena, preživela sta le najmlajša Valentin in Bernard. Prihoda Hribarja v barako se je Bernardka spominjala z grozo: »Prišel pa je en dan, prikričal notri, rekli so, da je bil Hribar, tisti heroj iz Loške doline. So bili pa tam Ložanje, je pa tako kričal in zmerjal z vsem, da sem mislila, da bo na mestu začel streljati. No, ampak tega ni bilo. Groza je bila, groza je bila, vsa baraka je trepetala.«¹¹⁸ Zdešar je v svojih spominih o prihodu Hribarja in njegove žene v teharsko taborišče zapisal:

Elegantno je hodil med nami sem in tja, koga kaj povprašal in zopet odšel. Istočasno je partizanski poročnik zahteval, naj se javi neki fant, podnarednik iz 47. čete, po domače Kukcov iz Loške doline (imena se ne spomnim). Verjetno ga je dal poklicati sam Hribar, ker je doma iz iste vasi kot ta fant; Kukcov je bil hraber domobranec in se je zelo izkazal v borbah v Loški dolini. Takoj se ni hotel javiti. Nato pa je prišel domačin, ki ga je spoznal. Odvlekel ga je ven. Kaj se je z njim ugodilo, ne vem; prepričan pa sem, da so ga pred smrtjo mučili.¹¹⁹

115 SCNR, pričevanje J. Š., Viševce, 25. 9. 2025.

116 Jurij Pavel Emeršič, »Za vami se bo zgodovina pisala kot za Turki,« *Zaveza* 23, št. 3 (2014): 26.

117 Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 35. Glejte tudi: SCNR, pričevanje Fanči Žarnič, roj. Bonač, Begunje pri Cerknici, februar 1994.

118 SCNR, pričevanje Bernardke Korošec.

119 Zdešar, *Pričevalec težkih dni*, 66–67. To je bil Miroslav Kraševce, sin Ivane Kraševce. Po pričevanju je bil Miroslav prepeljan s Teharj v koncentracijsko taborišče Šentvid nad Ljubljano, kjer so ga mučili. Bil je tako pretepen, da so ga poslali v bolnišnico, nato pa v Ljubljano, kjer so ga na procesu obsodili na smrt z obešanjem. Usmrčen je bil na podlagi sodbe civilnega sodišča v Ljubljani, 23. 12. 1946. Glejte: Leljak, *Zbornik Vetrinje, Teharje, Rog*, 111; SCNR, pričevanje J. Š.; »Miroslav Kraševce,« *Zgodovina Slovenije – Sistory*, pridobljeno 15. 3. 2025, <https://www.sistory.si/ww2/CBD5E701-8918-475B-9769-3BE7CC22FoA2>.

Bernardka je pripovedovala o konvojih, ki so vozili ljudi v smrt. »Vsakič, ko so odpeljali en konvoj, je šlo nekaj civilov zraven. Najprej so kričali, da naj grejo tisti, ki imajo brate pa očete pri domobrancih, nas je bilo pa dosti [...] Samo to sem slišala, da je rekel, 'pa kaj boš to klical pa spraševal, odštej, pa je, saj so vsi enaki'.«¹²⁰

*V smrt – Stari Hrastnik*¹²¹

Med Starim Hrastnikom in vrhom Jelenico se nahajajo opuščeni rudniški jaški in vodoravni dnevni kopi. V začetku 20. stoletja je rudniško podjetje začelo kopati jaške v globino 400 do 700 metrov. Rove so začeli, potem ko niso naleteli na premogovne žile, zasipavati z lesom iz podpornih konstrukcij rudniških jam. Plini iz rogov so povzročali eksplozije, gorel je premogovni prah, zaradi česar so se zasuti jaški začeli sesedati do dvajset metrov globoko. Eksplozije so povzročale tudi do trideset metrov dolge razpoke v zemlji.¹²² V te jame so po koncu druge svetovne vojne odvrgli na stotine žrtev, domobrancev in civilistov.

Na Starem Hrastniku so pobijali matere in sestre domobrancev, ki so jih iz teharskega taborišča vozili v modrem avtobusu.¹²³ Pričevalec France Ravšelj se spominja, da so bile zvečer 6. junija z modrim avtobusom odpeljane na Stari Hrastnik poleg njegove 20-letne sestre Marije tudi 17-letna Štefanija Benčina,¹²⁴ 22-letni Jožefa Lekšan in Valerija Sežon ter

120 »Bernardka in France Korošec,« RTV 365, Pričevalci, pridobljeno 5. 3. 2025, <https://365.rtvsl.si/arhiv/pricevalci/174411067>.

121 Stari Hrastnik je bila nekoč vas z devetimi kmetijami, ki je stala na Hrastniškem hribu. To je območje povojnih izvensodnih pobojev, za katerega se uporablja tudi ime »morišče Hrastniški hrib«. Gre za področje, kjer so enote KNOJ-a v juniju 1945 pomorile več kot dva tisoč domobrancev, med njimi tudi veliko civilistov iz koncentracijskega taborišča Teharje, in jih zmetale v opuščene rudniške jaške. Glejte: Tine Velikonja, »Stari Hrastnik,« *Zaveza* 12, št. 3 (2002): 40–66; Matija Ogrin, »Postavljeni nad zgodovino,« *Zaveza* 29, št. 3 (2019): 117–18; Vanja Kržan, »Blagoslovitev križa na Hrastniškem hribu,« *Zaveza* 12, št. 3 (2002): 38–39.

122 Ižanec, *Odprti grobovi*, 42; Leljak, *Zbornik Vetrinje, Teharje, Rog*, 130. Ko je povojna oblast začela z množičnimi poboji, so bile zato take jame in jaški »primerni«, da so lahko zakrili umore večjega števila oseb (op. a.).

123 Leljak, *Zbornik Vetrinje, Teharje, Rog*, 130.

124 Štefanijo je tik pred smrtjo videl tudi sovaščan, ki je bil prav tako pripeljan v taborišče na Teharjah. Glejte: MP, ZPKri, spis št. 714–01–266/2004, Poročilo, 15. 4. 2005.

24-letna Alojzija Okoliš.¹²⁵ Najverjetneje sta bili tisto noč odpeljani in umorjeni tudi 32-letna Frančiška Gregorič ter 51-letna Ivana Kraševcevec.¹²⁶ Ko so klicali dekleta pod pretvezo, da gredo delat oziroma kuhat, je bila med klicanimi tudi Alojzija Okoliš. Želela je, da bi šla z njo tudi prijateljica Ljudmila, s katero sta bili neločljivi, vendar Ljudmila ni šla, ker ni bila poklicana¹²⁷ in tako je ostala živa. Alojzijo in brate je tam videl njihov brat Stane.¹²⁸

O sestri Mariji se je spominjal France: »*Ne bom nikdar pozabil 6. junija. Pravijo: 'Ravšelj, Ravšelj, sestra te kliče!' In je prišla na ono stran mreže. Pravi: 'Pravijo, da gremo kuhat. Jaz bom šla.' In so res tisti večer poleg civilov odpeljali tudi mojo sestro, ker so jim rekli, da bodo šle kuhat.*«¹²⁹ Po pripovedovanju Franca naj bi se to zgodilo s 6. na 7. junij 1945.¹³⁰ »*So šle ravno s 6. na 7. junij [...] in so jih gor, prav gor na vrhu, ubili in tam, kjer je en križ.*«¹³¹ Tine Velikonja,¹³² ki je tudi sam šel kot mladoletni domobranec skozi teharsko taborišče, omenja to prepričanje žena, da gredo kuhat, in opiše tisti večer: »*Vozilo so pripeljali po poti prav do njihove barake. Prišli so s seznamom: 'Vse na hodnik, vse na hodnik!' Sledilo je: 'Katera bo poklicana, takoj ven iz barake in na tovarnjak!' Klicali so dekleta in žene vseh starosti, brez pravega sistema. [...] Odbrane so se tolažile: 'Tiste prej so šle na polje delat, me pa gremo v kuhinjo!' Ena izmed ujetnic je čez nekaj dni prepoznala čevlje svoje sestre, ki so jo tudi odpeljali.*«¹³³ O modrem avtobusu je pričal tudi domobranec Lojze Opeka, ki ga je videl, tik preden je zbežal izpred jame in ubežal smrti. »*Ravno, ko smo se ustavili, smo videli obračati na travniku nad kmetijo mali avtobus modre barve, s katerim so vozili civiliste. V njem ni bilo prostora več kot za 25 ljudi. Obšla me je zla slutnja in sem rekel Jožetu: 'Ista usoda čaka*

125 SCNR, pričevanje Franca Ravšlja.

126 MP, ZPKri, spis št. 714-01-167/98, Zapisnik o zaslišanju priče, Franc Ravšelj, Okrožno sodišče v Ljubljani, 28. 1. 2000.

127 SCNR, pričevanje S. O.

128 MP, ZPKri, spis št. 714-01-125/2004, Poročilo, 13. 5. 2005.

129 »Franc Ravšelj,« RTV 365.

130 SCNR, pričevanje Franca Ravšlja.

131 »Franc Ravšelj,« RTV 365.

132 Tine Velikonja (1929–2010). Bil je zdravnik, kirurg, predavatelj, publicist, predsednik društva Nova Slovenska zaveza od 1991 do 2003 in nato njen podpredsednik. Glejte: Jože Kočar, »Tine Velikonja – njih nagrobni križ,« *Zaveza* 18, št. 3 (2010): 53–55, pridobljeno 19. 6. 2025, <https://www.zaveza.si/zaveza/tine-velikonja-njih-nagrobni-kriz/>.

133 Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 34.

civiliste kot nas domobrance.' Visoko nad nami za robom bolj desno je bilo slišati streljanje.«¹³⁴

Po pričevanju domačina Alojza Leona Legvarta so morili nekdanji pripadniki 3. VDV brigade Zasavsko-kamniškega odreda, ki so po vojni delovali v okviru enote KNOJ. V morijo je bilo vključeno večje število hrastniških borcev in civilistov ter 70 članov SKOJ-a (Zveze komunistične mladine Jugoslavije). Kot je Legvart pripovedoval, so jih en teden učili ravnanje z orožjem. Nekateri likvidatorji so bili še vedno nespretni z orožjem in tudi pod vplivom alkohola.¹³⁵ Opeka je v pričevanju navedel, kdo so bili likvidatorji: »*Partizani so bili Štajerci, samo njihovo govorico je bilo slišati, vsi zelo mladi. Slekli so nas in nam sezuli čevlje.*«¹³⁶

Kraj morišča je opisal domobranec iz 21. čete Stiškega bataljona, ki je prav tako kot Opeka uspel ubežati smrti na Starem Hrastniku:

Pri samotni hiši in skednju so nas sesuvali s kamionov, nam pobrali čevlje in kar je še kdo imel obleke, ki se je zdela partizanom porabna. Okoli gospodarskega poslopja je bila trava in sadno drevje. Pešpot smo nastopili mimo omenjene hiše in kozolca. Zavili smo na desno v hrib, v smrekov gozd, približno deset minut od hiše. Sredi pešpoti je bila na levo senožet in na desno malo višje smrekov gozd. Peljali so nas po dva in dva, v skupinah po dvajset ljudi v hrib. Na kraju morišča, kamor smo dospeli, je bila jama. Tej podobnih jam je bilo več. Bile so ostanki rudniškega dnevnega kopa. Jama je bila razsvetljena z jamskimi svetilkami in močno zastražena. Tja so nas odpeljali po dva in dva. Zvezan sem bil s sotrpinom, nekim bogoslovcem, v prvem paru. Tako zvezana sva morala stopiti na rob jame. Za vsakim od naju je stal morilec z brzostrelko, naperjeno v tilnik. Da bi morilca istočasno ustrelila, sta štela: 'Eden, dva, tri ...' Ker pa je rabelj na mojega sotrpina trenutek prej ustrelil, je krogla namenjena meni siknila mimo glave. Smrtno zadeti bogoslovec me je potegnil s seboj.¹³⁷

O umorih na Starem Hrastniku govori še več pričevanj, med drugim pričevanje hčerke Jakoba Kukovice iz Ljubljane, ki je na Starem Hrastniku izgubila mater ter sestro: »*V Hrastniku pred moriščem so se morale popolnoma sleči. Eno ali dve so tam ustrelili. Ko jim je zmanjkalo streliva, so ostale žive*

¹³⁴ Velikonja, »Stari Hrastnik,« 53.

¹³⁵ Ibid., 64.

¹³⁶ Ibid., 54.

¹³⁷ Franc Ižanec, *Odprti grobovi, IV. zvezek* (Buenos Aires: založil dr. Filip Žakelj, 1971), 224–25.

porinili v jamo, pometali za njimi ročne granate in jamo zasuli z apnom. Še drugi dan je bilo slišati vpitje iz jame in kri, ki je prebila apno, je iz jame prav močno tekla. Partizanski mobiliziranec, ki je te žrtve moral streljati, pri moriji ni vzdržal do konca. Skril se je v pšenico in jokal. Ves ta dogodek je on osebno pripovedoval mojemu možu.»¹³⁸

Tovornjakov, polnih ljudi, se je spominjal tudi domačin iz Hrastnika, ki je povedal: »Neko noč so ljudje našeli 38 avtomobilov polnih ljudi, ki so jih partizani ponoči prepeljali z laške strani čez Sv. Marjeto v Hrastnik. Med temi žrtvami je bilo tudi veliko mladih žensk, iz katerih so se partizani po svoje norčevali. Vse se je pred pokolom moralo sleči do golega. Obleko pobitih so titovci skrivali v nekem hlevu in kozolcu blizu morišča. Titovci so svoje žrtve metali v velike razpoke, ki so nastale tam v nekdanjih rudniških jaških zaradi sesedanja zemlje. Za njimi so metali ročne granate in dinamitne patrone.»¹³⁹

Preživeli domobranski narednik se je spominjal morišča na Starem Hrastrniku:

Z nog so mi potegnili škornje in me slekli do spodnjih hlač. Ob eni izmed hiš sem opazil ogromen kup obleke, na katerem je bila tudi ženska obleka. Iz tega sklepam, da so v bližini tega kraja pobijali tudi ženske. [...] Morišče je bilo razsvetljeno z jamskimi svetilkami, ki so bile v velikem krogu navezane po drevju [...] Dva Titovca sta stala na kraju morišča in streljala v tilnik. [...] Prvi strel je mojega sotrpina zadel v polno, in ker me je zračni pritisk prve strojnice s kolegom vred odnesel v jamo, me je strel, namenjen meni, samo ošvrknil po desnem licu. Padel sem na kup krvavih trupel in izgubil zavest. Iz nezvesti me je prebudilo streljanje in prestreljena telesa, ki so padala name. [...] Izvlekel sem se med streljanjem, med vzdihom in stoki – kajti malokdo je bil smrtno zadet.¹⁴⁰

Julija 1945 so začeli izpuščati prve taboriščnike. Najprej so taborišče zapustili preživeli moški civilisti, 6. julija 1945. Naslednji dan, 7. julija, pa so izpustili prvo skupino žensk. Preden so taboriščnike izpustili, so vse fotografirali in jim odvzeli prstne odtise, zapisnike zasliševanj pa so poslali krajevnim odborom OF.¹⁴¹ Prvo skupino izpuščenih žensk je spremljal stražar

138 Sestri Minka in Nada sta bili odpeljani 6. junija, naslednji dan pa še mati Marija. Glejte: Ižanec, *Odprti grobovi*, IV. zvezek, 28.

139 Leljak, *Zbornik Vetrinje, Teharje, Rog*, 129.

140 Ižanec, *Odprti grobovi*, 66–67.

141 Mikola, *Dokumenti in pričevanja o poveljnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji*, II. del, 184.

in jih pripeljal v Draveljsko šolo. Druga skupina ni imela spremstva. Tiste, ki so prihajale iz Ljubljane in okolice, so hitro zapustile postajo, ostale so čakale na vlak in prosile za hrano. Te je zajela straža in jih tudi odpeljala v Draveljsko šolo. Od tam so ženske z Notranjske odpeljali v Cerknico, Logatec, nekatere pa še v druge zapore.¹⁴² Bernardka Korošec je pripovedovala, da so njo v Cerknici še zaslišali, potem pa je šla sama peš domov, medtem ko njene tete še nekaj časa ni bilo domov. Poudarila je, da so nekatere še imeli priprte, druge so znova odpeljali, civilistov pa tam niso več morili.¹⁴³

Ana Nared je povedala, da so vsi, ki so bili zaprti, prejeli vabila na sestanek na Rakeku.¹⁴⁴ Od nekdanjih zapornikov so zahtevali, da povedo naslove svojih domačih, kam so pobegnili in kam so šli. Ana je odgovorila: »Kdo pa ve, saj vi veste. Ko bi bili odkritosrčni, bi povedali, kam ste jih dali.« Funkcionar, ki jih je zasliševal, je skočil po konci in zakričal: »Kdo je to rekel?! To je direkten napad na nas!«,¹⁴⁵ vendar je nihče iz skupine ni izdal.

Slika 4: Jožefa Lekšan
(hrani: SCNR)

142 Velikonja, »Šle so s svojimi skozi Teharje,« 38.

143 SCNR, pričevanje Bernardke Korošec.

144 Tisti čas je bilo na Rakeku sodišče, tako da so verjetno dobili poziv s sodišča (op. a.).

145 SCNR, pričevanje Ane Nared.

Zaključek

Glas sedmih žensk iz Loške doline je za vedno obmolknil v jami Starega Hrastnika, daleč stran od njihovega doma, od njihovih dragih. Za vedno naj bi bile pozabljene in zamolčane, njihova imena nikoli več izgovorjena.

Družina Marije Ravšelj dolgo ni vedela za njeno usodo, vse dokler se o poveljskih pobojih ni začelo pisati in raziskovati.¹⁴⁶ O teharskih dogodkih ter bratih in sestri Alojziji Okoliš je staršema pripovedoval njun sin Stanislav. Starša sta vse do smrti upala na njihovo vrnitev. Občasno so krožile govorice, da naj bi bili na prisilnem delu na zaprtem območju Kočevske.¹⁴⁷ Družina Lekšan je hčerko Jožefo še nekaj časa pričakovala, v upanju, da se bo morda vendarle vrnila. Ker so jo nekateri videli na Teharjah, so pozneje sklepali, da je bila tam tudi umorjena. To je bil za družino hud udarec, saj jim je vojna vzela tri otroke. O politiki ali poveljskih pobojih se v družini niso pogovarjali. O tem so molčali in se pogovoru o tej temi izogibali. Za brata Alojza je bila to boleča tema vse življenje in o njej ni spregovoril niti s svojimi otroki.¹⁴⁸ Podobno je bilo tudi v drugih družinah žrtev. Če so jih že omenjali, so to storili znotraj družin, previdno, z bolečino in strahom. Javno se o njih ni govorilo. Čeprav so nekateri potomci želeli izvedeti več o usodah pogrešanih, jim starši ali sorodniki žrtev zaradi velike bolečine in tudi strahu pogosto niso veliko ali ničesar povedali oziroma zaupali.

Prispevek poudarja pomen spomina, resnice in pravičnosti za žrtve, katerih imena so bila skoraj izbrisana iz kolektivnega spomina. Ne predstavlja le usode sedmih posameznih življenj, temveč tudi simbol širšega dogajanja – nasilja nad civilnim prebivalstvom, ideološke delitve in dolgotrajnega molka.

¹⁴⁶ SCNR, pričevanje M. R.

¹⁴⁷ SCNR, pričevanje S. O.

¹⁴⁸ SCNR, pričevanje J. L., 23. 3. 2025.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS):

SI AS 1868, Štirinajsta divizija narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, 1943–1947.

SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2006.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL):

SI_ZAL_CER/0010, t. e. 19, a. e. 585, Prijava, Marija Sežon.

Ministrstvo za pravosodje, gradivo Komisije Vlade RS za izvajanje
Zakona o popravi krivic (MP, ZPKri):

Spis št. 714-01-167/98.

Spis št. 714-01-632/2003.

Spis št. 714-01-125/2004.

Spis št. 714-01-266/2004.

Spis št. 714-01-1066/2004.

Spis št. 130-525/2010.

Spletni viri

Archives Portal Europe. »Popit Franc - Jokl.« Pridobljeno 18. 6. 2025. [https://www.archivesportaleurope.net/advanced-search/search-in-archives/results-\(archives\)/?repositoryCode=SI-ARS&levelName=archdesc&t=fa&recordId=SI+AS+1559](https://www.archivesportaleurope.net/advanced-search/search-in-archives/results-(archives)/?repositoryCode=SI-ARS&levelName=archdesc&t=fa&recordId=SI+AS+1559).

Keršič, Marta, Strajnar, Neža in Dujo Jurjevčič, Mirjam. *Čez ocean v novo življenje: usode slovenskih poveljnih političnih begunckov*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2023. Pridobljeno 19. 6. 2025. https://zkladnicaspominov-scnr.si/wp-content/uploads/2023/12/CezOceanVNovoZivljenje_2023.pdf.

Nadškofija Ljubljana. Blaž Otrin. »NŠAL 549 Janez Zdešar.« Pridobljeno 16. 6. 2025. <https://nadskofija-ljubljana.si/wp-content/uploads/ZDESAR-JANEZ-NSAL-549.pdf>.

Notranjci.si. »Hribar Janez.« Pridobljeno 4. 3. 2025. <http://www.notranjci.si/?crka=H&izberi=1#&&PageIndex=1>.

RTV 365, Pričevalci. »Bernardka in France Korošec.« Pridobljeno 5. 3. 2025. <https://365.rtvsllo.si/arhiv/pricevalci/174411067>.

RTV 365, Pričevalci. »Ivanka Kržič Zorko.« Pridobljeno 5. 3. 2025. <https://4d.rtvsllo.si/arhiv/pricevalci/174291299>.

RTV 365, Pričevalci. »Ana Nared.« Pridobljeno 5. 3. 2025. <https://365.rtvsllo.si/arhiv/pricevalci/174386000>.

RTV 365, Pričevalci. »Franc Ravšelj.« Pridobljeno 5. 3. 2025. <https://365.rtvsllo.si/arhiv/pricevalci/174383185>.

Zgodovina Slovenije – Sistory. »Štefanija Benčina.« Pridobljeno 31. 1. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/DC07EE61-BDDD-443A-95F4-111845F4AC68>.

Zgodovina Slovenije – Sistory. »Frančiška Gregorič.« Pridobljeno 19. 6. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/8B3500A7-EA23-4865-B2EF-B84CE316DBA6>.

Zgodovina Slovenije – Sistory. »Jakob Gregorič.« Pridobljeno 19. 6. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/901E9165-0D61-40E8-9240-64B39E-B8A3D9>.

Zgodovina Slovenije – Sistory. »Ivana Kraševец.« Pridobljeno 31. 1. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/671187A4-2657-43B5-A7CC-76A070CCAA0AE>.

Zgodovina Slovenije – Sistory. »Miroslav Kraševец.« Pridobljeno 15. 3. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/CBD5E701-8918-475B-9769-3BE7CC22FoA2>.

Zgodovina Slovenije – Sistory. »Marija Ravšelj.« Pridobljeno 31. 1. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/696B52FC-987E-496F-8BBA-E44E2A-A4773F>.

Zgodovina Slovenije – Sistory. »Stanislav Sežun.« Pridobljeno 6. 2. 2025. <https://www.sistory.si/ww2/0921CDF0-FA92-4EF3-A787-558BA7004636>.

Ustni viri

Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj (SCNR):

Pričevanje J. G., Ljubljana, 19. 3. 2025.

Pričevanje Bernardke Korošec, roj. Debevec, Begunje pri Cerknici, 22. 10. 2012.

Pričevanje V. K. L., Stari trg pri Ložu, 15. 3. 2025.

Pričevanje J. L., Cerknica, 23. 3. 2025 in 13. 4. 2025.

Pričevanje Ane Nared, roj. Turšič, Kožljek, 4. 10. 2013.

Pričevanje S. O., Verje, 23. 3. 2025.

Pričevanje Franca Ravšlja, Viševček, 25. 7. 2014.

Pričevanje M. R., Viševek, 16. 3. 2025.

Pričevanje I. S., Šmarata, 17. 3. 2025.

Pričevanje J. Š., Viševek, 25. 9. 2025.

Pričevanje Fanči Žarnič, roj. Bonač, Begunje pri Cerknici, februar 1994.

Literatura

Corsellis, John in Ferrar, Marcus. *Slovenija 1945: smrt in preživetje po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.

Drobnič, Miha. »Delovanje taborišča Šentvid.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 2, št. 2 (2018): 87–116, DOI: 10.55692/d.18564.18.7.

Dujo Jurjevčič, Mirjam. *Revolucionarno nasilje na južnem Notranjskem 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

Dujo Jurjevčič, Mirjam. »Brez dvoma bo civilno prebivalstvo pri tem hudičevo trpelo' (Edvard Kardelj): italijanska ofenziva na območju Loške doline leta 1942.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 7, št. 1 (2023): 9–47, DOI: 10.55692/d.18564.23.1.

Emeršič, Jurij Pavel. »Za vami se bo zgodovina pisala kot za Turki.« *Zaveza* 23, št. 3 (2014): 23–26.

Ferenc, Mitja. »Taborišče Teharje in prikrita grobišča v Sloveniji.« V: *Iz zgodovine Celja 1941–1945*, gl. ur. Marija Počivavšek, 215–248. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2004.

Guček, Milan. *Šerčerjeva brigada. Del 1, Strmi lazi*. Ljubljana: Partizanska knjiga in Založba Borec, 1984.

Ižanec, Franc. *Odprti grobovi*. Buenos Aires: samozaložba, 1965.

Ižanec, Franc. *Odprti grobovi, IV. zvezek*. Buenos Aires: založil dr. Filip Žakelj, 1971.

Jaklitsch, Helena. *Slovenski begunci v taboriščih v Italiji 1945–1949*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Jaklitsch, Helena. »Življenje Slovencev v taboriščih v Avstriji in Italiji.« *SLO: časi, kraji in ljudje: slovenski zgodovinski magazin*, posebna izdaja (2023): 6–15.

Kebe, Janez. *Loška dolina z Babnim Poljem, II. del*. Ljubljana: Družina, 2002.

Kočar, Jože. »Tine Velikonja – njih nagrobni križ.« *Zaveza* 18, št. 3 (2010): 53–55. Pridobljeno 19. 6. 2025. <https://www.zaveza.si/zaveza/tine-velikonja-njih-nagrobni-kriz/>.

Kržan, Vanja. »Blagoslovitev križa na Hrastniškem hribu.« *Zaveza* 12, št. 3 (2002): 38–39.

Leljak, Roman. *Zbornik Vetrinje, Teharje, Rog*. Radenci: Društvo za raziskovanje polpretekle zgodovine, 2013.

Mikola, Milko. *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji, II. del*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2008.

Mikola, Milko. *Rdeče nasilje: represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2012.

Mikola, Milko. *Neoprostljivo: komunistični zločini nad ženskami in otroki na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2024.

Moder, Janko. *Dr. Valentin Meršol in slovenski veliki teden*. Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2005.

Nose, Aleš. *II. udarni ali Rupnikov bataljon*. Ljubljana: Ustanova Memores, 2019.

Okoliš, Stane. *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem: gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica*. Grosuplje: samozaložba, 1996.

Ogrin, Matija. »Postavljeni nad zgodovino.« *Zaveza* 29, št. 3 (2019): 117–118.

Rant, Jože. *Slovenski eksodus leta 1945*. Ramos Mejía, Buenos Aires: Mariano Loboda editor, 2008.

Švent, Rozina. *Slovenski begunci v Avstriji, 1945–1950*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Velikonja, Tine. »Stari Hrastnik.« *Zaveza* 12, št. 3 (2002): 40–66.

Velikonja, Tine. »Šle so s svojimi skozi Teharje.« V: *Grahovo 1943–2014*, 21–39. Ljubljana: Nova Slovenska zaveza, 2014.

Zdešar, Janez. *Pričevalec težkih dni*. Ljubljana: Družina 2017.

Postwar Extrajudicial Killings: The Long-Untold Stories of Women from Loška Dolina

Summary

The article sheds light on an untold and tragic chapter of Slovenian history – the fates of seven women from the municipality of Loška Dolina, who fell victim to postwar extrajudicial killings after the end of World War II. They were civilians, connected to the war mostly through their family members: fathers, brothers, and sons who were mostly members of Home Guard units, particularly Rupnik's Battalion.

During the war, the women, aged 17 to 51, were mostly violently exiled from their home villages, threatened by the Partisans for ideological reasons, family ties, one of them even due to a personal vendetta. Some, however, left their homes voluntarily, for fear of Partisan violence. At the end of the war, they fled to Austrian Carinthia, to Viktring, along with the Home Guard and civilians. On May 30, 1945, they joined their Slovenian Home Guard-affiliated family members whom the British units returned to Slovenia. Along with them, they were then transported to the Teharje concentration camp. In Teharje, the women faced interrogation, violence, threats, and humiliation. Having been told they were going to "cook," Marija Ravšelj, Alojzija Okoliš, Jožefa Lekšan, Štefanija Benčina, Frančiška Gregorič, and, probably the same day, Valerija Šežon and Ivana Kraševac, were taken from the camp on a blue bus on the night of June 6, 1945, and murdered in the area of Stari Hrastnik, where they were thrown into one of the local mine shafts. Without any trial, the women were considered guilty only for their family ties, and perhaps some even fell victim to personal vendettas. Their fates have remained a secret for decades. Their families did not talk about this out of fear, pain, and social stigma.

The article highlights the importance of memory, truth, and justice for victims whose names were all but erased from collective memory. It presents not merely the fates of seven individual lives but also a symbol of wider events – violence against civilian population, ideological rifts, and long-lasting secrecy.

1.01 original scientific article
DOI: 10.55692/D.18564.25.9
CC BY-NC-ND 4.0

Hrvoje Čapo *

*The Slovenian Lands in Documents
of the Personal Representative of the US
President to Pope Pius XII, 1944–45*

Abstract

The author utilizes documents from the archival fonds of the personal representative of the US president to Pope Pius XII, detailing the Holy See's intense diplomatic activity concerning the Slovenian lands in 1944–45. The paper's purpose is to outline how the Holy See informed the American mission about the situation in Slovenia, detail the causes of its profound concern, and reveal the motives behind the communication with the US mission in the Vatican. The Vatican's core intention was to protect the clergy and citizenry and preserve human and religious rights amidst the complex political upheavals and the threat of communist totalitarianism. Reports forwarded to the Americans consistently described the ruthless, repressive character of the emerging Yugoslav regime, highlighting executions of priests and intellectuals, mass arrests, property confiscation, and methods used by the political police in order to seek a reaction from the Western Allies. The documents reveal the Holy See's foresight and the limitations of its influence in altering the postwar geopolitical fate of Yugoslavia.

KEYWORDS: *Holy See, USA, Slovenia, communist repression, diplomatic interventionism, 1944–45*

* Dr. Hrvoje Čapo, Senior Research Associate, Hrvatski institut za povijest/The Croatian Institute of History, Opatička 10, HR-10000 Zagreb, hrvoje.capo@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6834-0878.

The research was conducted as part of the project "International Diplomatic Sources for Croatian History Between the Two World Wars," funded by the European Union through the NextGenerationEU program, project number 380-01-02-23-43.

Izvleček

Avtor na podlagi dokumentov iz arhivskega fonda osebne predstavnika predsednika ZDA pri papežu Piju XII. podrobno opiše intenzivno diplomatsko delovanje Svetega sedeža v zvezi s slovenskim ozemljem v letih 1944 in 1945. Namen članka je orisati, kako je Sveti sedež obveščal ameriško misijo o razmerah v Sloveniji, podrobno predstaviti razloge za njegovo globoko zaskrbljenost in razkriti motive za komuniciranje z misijo ZDA v Vatikanu. Glavni namen Vatikana je bil zaščititi duhovništvo in državljane ter ohraniti človekove in verske pravice v času kompleksnih političnih pretresov in grožnje komunističnega totalitarizma. V poročilih, posredovanih Američanom, se dosledno opisuje neusmiljen, represiven značaj nastajajočega jugoslovanskega režima, poudarjene so usmrtnitve duhovnikov in intelektualcev, množične aretacije, zaplembe premoženja in metode, ki jih je uporabljala politična policija, da bi se vzbudil odziv zahodnih zaveznikov. Dokumenti razkrivajo daljnovidnost Svetega sedeža in omejitve njegovega vplivanja na oblikovanje povojne geopolitične usode Jugoslavije.

KLJUČNE BESEDE: Sveti sedež, ZDA, Slovenija, komunistična represija, diplomatski intervencionizem, 1944–1945

Introduction

During the Second World War, the Holy See also paid attention to the Slovenian lands, directing its interventions toward the protection of the clergy and citizenry under Italian and German occupation and the emerging communist government and repression.¹ It worked to protect the clergy and seminarians, provided material and humanitarian aid, and intervened

1 The most comprehensive overview of Vatican documents about Slovenia during the Second World War was provided by Janko Pleterski, "Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945," in: *Grafenauerjev zbornik*, ed. Vincenc Rajšp (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta; Maribor: Pedagoška akademija, 1996), 635–48. Pleterski based his paper on an examination of Vatican documents from 11 volumes of document collections "Acts and Documents of the Holy See Relative to the Second World War" published by the Holy See's Secretary of State from 1965 onwards, the digitized versions of which are available on the website: "Acts and Documents of the Holy See Relative to the Second World War," Vatican, accessed October 15, 2025, https://www.vatican.va/archive/actes/index_en.htm.

on behalf of internees and prisoners in concentration camps.² From 1944, increasing attention was paid to warnings about the goals of the communist revolution and revolutionary violence.³ During this period, the Holy See sought to provide aid to the persecuted, protect the clergy, and preserve the spiritual and human rights of the Slovenian people amidst war suffering and complex political upheavals, and toward the end of the war, it increasingly emphasized the danger and character of communist totalitarianism. In its diplomatic activity, the Holy See sought to maintain neutrality and contacts with all parties involved. However, the relationship with the United States had a special position, which was realized through the personal representative of the US president to the pope.

The function and unusual diplomatic framework of this representative to the pope was first established by Franklin D. Roosevelt in 1939.⁴ The main reason for establishing direct relations with the Catholic state arose from American domestic political needs.⁵ However, the international circumstances of the new global conflict that started in 1939 created the need for the US to formalize and strengthen mutual relations with the Vatican, a state that Americans presumed had good intelligence sources and contacts with neutral states.⁶

The personal representative of Franklin D. Roosevelt to the Holy See was Myron Charles Taylor. He continued to perform his duty for President Harry S. Truman as well. Due to domestic political reasons concerning

2 Pleterski, "Vatikanski dokumenti o Slovencih," 636–37, 642–45.

3 Ibid., 646–47.

4 The United States had consular relations with the Papal States from 1797 to 1870. Informal diplomatic relations with the Holy See were renewed in 1939, when American presidents began sending their personal representatives to the pope. Official diplomatic relations between the United States and the Holy See were not established until 1984.

5 Catholics were a key voting group within the New Deal coalition, as well as close supporters of Franklin D. Roosevelt's campaign, such as Joseph P. Kennedy. Alongside this support, there was also Catholic opposition to Roosevelt, the most influential figure being Father Charles Coughlin. Therefore, the possibility of exerting political influence over American Catholics was a strong motivation for Roosevelt to restore diplomatic relations with the Vatican. More about this in: C. Evan Stewart, *Myron Taylor: The Man Nobody Knew* (New York: Twelve Tables Press, 2023), 126–27.

6 John S. Conway, "Pope Pius XII and the Myron Taylor Mission: The Vatican and American Wartime Diplomacy," in: *FDR, the Vatican, and the Roman Catholic Church in America, 1933–1945*, eds. David B. Woolner and Richard G. Kurial (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 143–51.

the appeasement of Protestant groups that strongly opposed the renewal of diplomatic ties with the Vatican, it was extremely important that the personal representative of the US president not be Catholic.⁷ Myron C. Taylor was a Protestant, a member of the American Episcopal Church.⁸ This American industrialist who led the world's largest steel factory in the 1930s, the United States Steel Corporation, immediately established a very close relationship with Pope Pius XII.⁹ Taylor did not stay in the Vatican the entire time but visited during his several missions throughout the war. His assistant, and later diplomatic advisor, American career diplomat Harold H. Tittmann, who had previously served as Consul General in Geneva, was in the Vatican the entire time.¹⁰

During 1945, the primary preoccupation and concern of the Holy See became the emerging rule of communist totalitarianism, in which there was no place for civil and religious freedoms. During that year, the Holy See invested significant efforts and attempts to convince the American authorities of the character of communist forces under Soviet influence and to secure a reaction from the Western Allies in favor of preserving the Catholic Church in Eastern Europe. During the war and the mandate of President Roosevelt, this concern met with pragmatic sympathy without active action from the American side, while during President Truman's tenure, it received greater attention, and the American side moved toward condemning communist regimes.

Based on the documents from the archival fonds of the personal representative of the US president to Pope Pius XII, held by the National Archives at College Park, MD, USA, the goal of this paper is to show how the Holy See reported to the American side on the situation in Slovenia and what the main causes of the Holy See's concern for the situation in that area and the motives for communicating with the American mission in the Vatican were.

7 Stewart, *Myron Taylor*, 134–35.

8 Harold H. Tittmann, Jr., *Inside the Vatican of Pius XII: The Memoir of an American Diplomat During World War II* (New York: Image Books; Doubleday, 2004), 129.

9 Ibid., 10.

10 Ibid., X.

The personal representative of the president of the United States to Pope Pius XII – a promoter of American interests and a non-committal listener to the Vatican's concerns

Taylor's first mission to the Vatican in 1939 was aimed at preventing Mussolini from entering the war on the side of the Axis powers.¹¹ The USA saw the Vatican as a key place from which efforts to avoid the escalation of war could be coordinated, and the Vatican readily accepted this role. Although this mission of Taylor's was unsuccessful, his second mission in the autumn of 1941 was of a much more sensitive nature and directly related to the consequences of the war in Europe in 1945. During this mission, the USA sought to obtain papal approval for American aid to the communist USSR, given the anti-communist encyclical *Divini Redemptoris* from 1937 by Pope Pius XI.

After the Third Reich attacked the USSR on June 22, 1941, Roosevelt estimated that, if he conquered Soviet territory, Hitler would gain control over enormous natural and labor resources, which would make him a global threat.¹² He also estimated that without Soviet aid, he could do nothing to save Great Britain, and he had already decided that the "*United States would not allow the Germans to defeat England.*"¹³ Although both the USA and the Vatican shared the same view toward communism as an unacceptable totalitarian regime, they nevertheless differed in their interests. The USA needed the communist USSR for victory over Nazism, while the Vatican wanted the defeat of both ideologies. Monsignor Domenico Tardini, Secretary of the Congregation for Extraordinary Ecclesiastical Affairs, explained the Vatican's position to Myron Taylor in his letter of September 17, 1941: "*If the war now in progress were to mean the end of both dangers, a period of tranquility would be possible for Europe.*"¹⁴ However, the Vatican predicted that in case communism survived,

All the countries (Balkan, Latin, Germanic) would be knocked out. Communism would be triumphant and would permeate all the nations. There would thus be within continental Europe an enormous militaristic power

11 Ibid., 149.

12 Susan Butler, *Roosevelt and Stalin: Portrait of a Partnership* (New York: Alfred A. Knopf, 2015), 229–30.

13 Statement by Myron Taylor to Monsignor Tardini at the meeting held on September 16, 1941. Tittmann, Jr., *Inside the Vatican of Pius XII*, 61.

14 Tittmann, Jr., *Inside the Vatican of Pius XII*, 60.

(because communism has demonstrated its ability and willingness to arm itself) as aggressive as Nazism (because it is well known that communism tends to overrun everything).¹⁵

Although it seemed that such an assessment completely surprised Taylor at the time, US intelligence data already considered at that time that there would be no change in communist goals and ideology.¹⁶ Roosevelt, however, ignored such intelligence data and warnings, believing that the primary goal was to defeat Nazism and that the power and goals of the USSR could ultimately be contained. Communism was, for Roosevelt, a “*Russian form of brutality*” and exhibited no difference in relation to Nazism.¹⁷ Roosevelt assumed Soviet dominance in Eastern Europe very early, believing that it would be necessary only for the purpose of protecting Soviet borders and that there was no danger of a Soviet military threat to the area of Western Europe.¹⁸ Nevertheless, to secure papal blessing for the American Lend-Lease Program toward the USSR, Roosevelt wrote to Pope Pius XII:

I believe, however, that this Russian dictatorship is less dangerous to the safety of other nations than is the German form of dictatorship. [...] I believe that the survival of Russia is less dangerous to religion, to the church as such, and to humanity in general than would be the survival of the German form of the dictatorship.¹⁹

Although it was unclear to many experts on Soviet policy in Washington, as well as in the Vatican, why anyone would genuinely advocate such an opinion, the pope granted Roosevelt’s request.²⁰ Soon, the American Archbishop McNicholas of Cincinnati, a convinced isolationist, was ordered to announce a message to American Catholics stating that the instructions of the papal anti-communist encyclical do not apply to the Russian people.²¹

The Holy See had dedicated a significant part of its communication with Washington to describing the character of communist ideology and

15 Ibid., 62.

16 Ibid.

17 Butler, *Roosevelt and Stalin*, 214.

18 Ibid., 582.

19 *Wartime correspondence between President Roosevelt and Pope Pius XII* (New York: The Macmillan Company, 1947), 61–62.

20 Stewart, *Myron Taylor*, 173.

21 Ibid., 178–79.

its plans after the victory over Nazism. After D-Day, such communication intensified. The Holy See was particularly interested in the fate of Poland and sought to familiarize the Americans with its analysis of the attitudes and postwar goals of the USSR, in the sense that “*its intention to occupy the Baltic countries, a part of Poland, and the Balkans does not agree with the Atlantic Charter and could seriously compromise the cause of peace.*”²² However, it became clear that after the Yalta Conference the USSR had been allowed the “*domination of Poland and hegemony in Eastern Europe.*”²³

The Americans did not consider the Vatican’s warnings about communist supremacy unfounded or exaggerated, including those about Yugoslav communists. American analyses showed that communists, including the Yugoslav ones, could not be trusted. The most detailed assessment of Yugoslav communists had been prepared by the Americans for the Yalta Conference, most likely in November 1944.²⁴ The analysis showed that the Partisans’ intention was to establish a totalitarian regime and that Tito and his associates showed no willingness, “*or even common civility,*” or readiness to cooperate with the Western Allies.²⁵ All American investigations and information confirmed that the Partisans practiced mass executions and confiscation of opponents’ property, and they therefore expressed concern that the same terror would spread to Croatia and Slovenia after liberation.²⁶ However, Roosevelt’s view that the Soviets, and thus their Yugoslav protégés, deserved concessions for their part in the victory over Nazism superseded all warnings and assessments about communist goals.

Although there were some contacts between the USSR and the Holy See, they were broken off due to the persistent communist failure to allow religious freedom in practice.²⁷ In April 1943, a group of Catholics from the Slovenian Liberation Front also addressed the Holy See with a memorandum, attempting to present the Liberation Front not as a communist organization but as one that was not anti-religious and that united

22 Ibid., 236, 243.

23 Ibid., 249.

24 *FRUS: Diplomatic Papers, Conferences at Malta and Yalta, 1945*, ed. Bryton Barron (Washington: Government Printing Office, 1955), Document 180, accessed October 2, 2025, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945Malta/d180>.

25 Ibid.

26 Ibid.

27 Peter C. Kent, “Toward the Reconstitution of Europe: The War Aims of the Papacy, 1938–45,” in: *FDR, the Vatican, and the Roman Catholic Church in America, 1933–1945*, eds. David B. Woolner and Richard G. Kurial (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 163–78.

all political groups in the anti-fascist struggle. They also sought to prove that the growing antagonism among Slovenians was caused precisely by the Slovenian clergy, which had acted against them.²⁸

The Vatican nonetheless did not cease to warn the Roosevelt administration about communist repression, but the American decision on this problem was quite clear as early as February 1944 when Roosevelt sent a direct warning to the pope “*to expect that sacrifices would have to be made to obtain Soviet support for a peaceful world after the war,*”²⁹ as well as that the Soviets, due to the fight against the Germans, “*earned the right to participate in arrangements for peace.*”³⁰

*Reports on the Slovenian and Croatian lands
as a reflection of the Holy See's desires
for American anti-communist interventionism*

Five documents in the archival fonds of the personal representative of the US president to Pope Pius XII show that the Vatican sought to inform the Americans about its own knowledge concerning the clashes of Yugoslav Partisans with non-communists, primarily the Catholic Church. It seems that the Americans considered these reports very well-founded because Myron Taylor or Harold Tittmann, his assistant and advisor, regularly sent them to Washington as well as to the American ambassador to Yugoslavia. Information about Slovenia was always within the same reports as Croatia, and they showed that the Partisans, just like in the rest of the area under their control, carried out executions of the clergy, as well as intellectuals and industrialists. It was clear that a clash with dissenters was being carried out for the purpose of facilitating the establishment of the communist regime. There was information about pre-established lists of people for arrests, executions, and rigged trials, all of which were actually methods of operation of the political police, the People's Protection Department (OZNA), established in May 1944.³¹

28 Bojan Godeša, “O spomenici katoliške skupine v Osvobodilni fronti papežu Piju XII. aprila 1943,” in: *Grafenauerjev zbornik*, ed. Vincenc Rajšp (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta; Maribor: Pedagoška akademija, 1996), 657–63.

29 Ibid., 168.

30 Ibid., 168.

31 For more on OZNA and its methods of work, see: Srđan Cvetković, “The ‘Savage Purges’ in Serbia in 1944–1945, with a Brief Consideration of Yugoslavia as a Whole,” *Review of Croatian History* 12, no. 1 (2016): 67–102.

The first document in the fonds of the personal representative that refers to the Slovenian lands is a report in Italian on communist activities in the Julian March (Venezia Giulia), which the Holy See received in February 1945, but was written back in October 1944.³² Although the author of this report was not named to the members of the American mission in the Vatican, Myron Taylor believed “*that the report was submitted to the Holy See through neutral channels by a member of the Italian clergy in Trieste.*”³³ In the report, the situation was analyzed through several topics: opposing political groups in Slovenian and Italian politics, communist power, violence, and goals, and German administration and strategy in the area of the Adriatic Littoral Operational Zone. The report on communist activity in the Julian March had an extremely anti-communist character and was consistent with the general view of the Holy See towards the dangers of communist totalitarianism.

The author of this report described that the mentioned area was overwhelmed by extreme political violence and deep insecurity. The author stated that within the “*Slav camp*,” the gap between the Liberation Front, which was entirely in the hands of Slovenian communists, and the “*bitterly anti-Communist*” National Democratic League supported by a “*Slav clergy as a single body*,” was deepening.³⁴ The report stated that the communists had a significant military presence in the region, capable of mobilizing about 6000 people, of whom about 4200 were in Gorizia and Trieste and about 1800 in Istria. The author’s assessment was that about a third of these forces were volunteers, while the communists forcibly mobilized about

32 In the aforementioned reports, the Julian March (Venezia Giulia) was understood as “*a territorial division of northern Italy, at the eastern head of the Adriatic Sea, consisting of the provinces of Gorizia, Trieste, and Pola, in the Istrian Peninsula, and the detached provinces of Fiume and Zara. Area: 3,360 square miles. In 1936 the population was about 980,000.*” (National Archives at College Park, College Park, MD (NACP), Confidential information received by the Holy See concerning communist activities in the Venetia Giulia, October 5, 1944, 800 Venetia Giulia, Entry 1068, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, Decimal File 711.6 to 800, General Records of the Department of State, RG 59).

33 NACP, Myron Taylor to the Secretary of State, Vatican City, March 2, 1945, 800 Venetia Giulia, Entry 1068, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, Decimal File 711.6 to 800, General Records of the Department of State, RG 59.

34 NACP, Confidential information received by the Holy See concerning communist activities in the Venetia Giulia, October 5, 1944, p. 2, 800 Venetia Giulia, Entry 1068, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, General Records of the Department of State, RG 59.

4000 with threats of severe penalties: “against all who fail to join up and have threatened to exterminate their families.”³⁵

The author of the report claimed that until then “the Communists have shot three Slovene priests, two in the provinces of Gorizia (Chaplains Don Ladislao Piscanec and Don Lodovico Sluga at Circhina), and another Chaplain from Istria (Don Placido at Dolina).”³⁶ A Partisan court sentenced 24 priests to death for anti-communist propaganda, but their executions, according to a secret circular from the Partisan command, were postponed for tactical reasons.³⁷

The author further stated that during the initial phase of the German establishment of authority after September 1943, certain concessions were made to the Slovenian population. The Germans, indeed, implemented a series of tactical measures in the fields of economy, culture, and propaganda, restoring certain rights to the Slovenians that had been abolished under fascism.³⁸ The author stated that in the first months of the German occupation, the authorities tried to win over the Slovenians by promising recognition of all national rights, including the opening of Slovenian schools throughout the entire area settled by Slovenians and the introduction of the Slovenian language in public administration and lower courts:

However, the Germans have not been so fortunate in the application of their political philosophy. [...] The Germans tried to find among the intellectual Slovenes persons who might be suited to take over the position of Vice-Prefects and special commissioners in the Prefectures of Trieste and Gorizia, but they were not able to find anyone who was prepared to undertake such collaboration tasks with Naziism [sic!]. Having seen that the Slovenes would not rise to this bait the Germans gave up their plan

35 Ibid.

36 Ibid.

37 Ibid. Historiographical research confirms these claims. Lado Piščanc was a chaplain in Cerkno, and the Partisans accused him of spying for the Germans during the attack on the communist (Party) school in Cerkno on January 27, 1944, in which 47 course participants were killed. Chaplain Piščanc was executed by the Partisans on February 3, 1944, along with fifteen other civilians. Chaplain Ludvik Sluga had served in the same parish from May 1942 and was executed with the same group. Placid Sancin was a parish priest in Dolina near Trieste. The Partisans accused him of treason and executed him in September or October 1943; Renato Podbersič, *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012), 64–65.

38 Podbersič, *Revolucionarno nasilje na Primorskem*, 44.

of conquering the Slav majority of this region and only permitted the opening of thirty elementary Slovene schools.³⁹

The author reported that Slovenian and Italian communists had constant contacts, the most significant of which was a meeting held in Trieste on August 25, 1943, where they signed an agreement on the creation “*of the autonomous Soviet Republic of Venezia Giulia*.” He stated that based on this agreement, the Communist Party of Italy “*is dragging after it [the secret Accord] the other parties of the National Committee of Liberation [NLC], forcing them to collaborate with the Slav partisans.*”⁴⁰ The author claimed that parallel to this NLC policy, other political movements existed among the Italian population:

Fascism is still relatively strong. This is due to the facts that the population of the towns of Istria being terrorized by the crimes committed by the partisans, is seeking protection of the Fascist troops, even though this population is profoundly opposed to Neo-Fascism and to the Germans. Furthermore, at Trieste there is a movement for the free city, for “*Danzica Adriatica*” which is finding sympathizers among merchants and the small people.⁴¹

The author’s conclusion was that the crucial question of the area was who would ultimately conquer this region: the Soviets with Tito or the Anglo-Americans:

Public life is entirely dominated by hope and fear: Who will win the race for Trieste, the Anglo-Americans or the Soviets with Tito? Who will occupy Venezia Giulia? The lives and liberty of tens of thousands of Italians and Slovene democrats rest on the answer to these questions. Having been freed from the Nazi yoke the people of Venezia Giulia do not wish to fall under a communist dictatorship. This is the supreme and vital problem of this region.⁴²

39 NACP, Confidential information received by the Holy See concerning communist activities in the Venetia Giulia, October 5, 1944, p. 2, 800 Venetia Giulia, Entry 1068, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, General Records of the Department of State, RG 59.

40 Ibid., 3.

41 Ibid., 3–4.

42 Ibid.

The report titled *Some notes on the situation of the Catholic Church in Yugoslav territory occupied by the Partisan troops and in Slovenia*, dated April 9, 1945, was forwarded by the Holy See to the American mission in the Vatican already on April 14. This indicates the conviction that it was very important for the Holy See to warn the American side about the “*plight*” of the Catholic Church in the areas of “*Yugoslavia and Slovenia*.” Although the author or authors of this document were also not named, Monsignor Tardini, who delivered the report to Taylor’s advisor Tittmann, stated that the Holy See had received it “*through secret channels and that it comes from reliable sources*.”⁴³ According to Taylor’s instructions, this report was also submitted to the American ambassador to Yugoslavia, Richard Patterson. The report detailed the state of Partisan repression against the Catholic Church in the cities of Split, Dubrovnik, Kotor, Zadar, and the Franciscan Province of the Most Holy Redeemer in Dalmatia. The murders of priests and monks and the Partisan tactic of obstructing the work and activities of the Catholic Church were described. The parts of the report concerning Croatian areas are characterized by detail and precision, giving the impression that it was compiled based on direct observations and testimonies.

The section of the report titled “*The situation in Slovenia*” differs from the rest of the document because it does not follow the established structure of describing individual murders with execution descriptions, including the place and circumstances of executions, and the Partisan authorities’ attitude toward seminaries and Catholic schools. The description of the situation in Slovenia remained focused on a presentation based on reports of the general aversion of the Slovenian population towards communism and a summary of the consequences of communist repression against the Catholic Church and the population. It was highlighted that:

More than 10,000 Slovene houses burnt and destroyed; more than 100 schools and as many cultural institutions destroyed; are a terrible indictment of a “Communist culture”. More than 70 churches profaned, of which 16 burnt, are evident demonstrations of atheist-communism. More than 15,000 tombs of the best men and women, young peoples,

43 NACP, Myron C. Taylor to the Secretary of State, Despatch No. 398, Vatican City, April 14, 1945, Vatican Matters Representation 1945, Entry 1073, Miscellaneous Subject File, R to W, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, General Records of the Department of State, RG 59.

girls and innocent children of every class and condition demand just punishment.⁴⁴

The report further emphasized the severe economic consequences for Slovenia involving “*several billions worth of Slovene property*.”⁴⁵ Furthermore, it was claimed that by May 1944, the number of murdered priests had risen to thirty-five, a figure that was greatly exceeded by the number of executed individuals associated with the Catholic Action and Catholic Associations.⁴⁶ The report also included warnings about the nature of the communist regime and the decisions of the Slovenian communist leadership, which, in case of victory, would carry out mass executions based on pre-established lists which included “*chiefly all the clergy and all the lay intellectuals*.”⁴⁷ The assumption in the report was that the previous crimes and executions were merely an introduction to such a future, according to the alleged communist order:

The first six hours after the end of the war will be decisive for the Communist Party. If at that time the Party wins, it will have power; if it loses it will fall forever. Every member of the “Liberation Front” and of the Communist Party must therefore, with lightning rapidity, put an end to all adversaries and to all those who in any way might be dangerous to Communism.⁴⁸

The description of the situation in Slovenia in this report was based on the Anti-communist declaration signed by leading Slovenian representatives of public, cultural, and economic life submitted to Leon Rupnik, the president of the Province of Ljubljana and general of the Slovenian Home Guard, around Christmas 1943 and published in the anti-communist Catholic weekly *Slovenski dom* (Slovenian Home).⁴⁹

44 NACP, Enclosure No. 1 to Despatch No. 398, dated April 14, 1945, from Vatican City to Department (Report “Some notes on the situation of the Catholic Church occupied by the Partisan troops...”), p. 10, Vatican Matters Representation 1945, Entry 1073, Miscellaneous Subject File, R to W, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, General Records of the Department of State, RG 59.

45 Ibid., 11.

46 Ibid.

47 Ibid.

48 Ibid.

49 “Slovenski narod hoče živeti!” *Slovenski dom*, 13. 12. 1943, 1.

The second mentioned quote from the report about the situation in Slovenia, which speaks about the intentions of the communist leadership regarding the introduction of revolutionary violence after the victory, largely corresponds to what was published in the book *Črne bukve: O delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu* (The Black Book: On the Actions of the Communist Liberation Front Against the Slovenian Nation).⁵⁰ This book was of an anti-communist character, its main purpose being to summarize all the crimes committed by communist Partisans up to that point. It was edited by the chief editor of *Slovenski dom* and was a continuation and a summarized presentation of what this weekly advocated for.

About two weeks later, Monsignor Tardini, as a continuation of this report, delivered to Harold Tittmann additional information “concerning alleged anti-Catholic activities in Yugoslavia.”⁵¹ Although the author(s) of the report were again not disclosed to the American mission, Monsignor Tardini stated “that this information was received by the Secretariat of State of His Holiness through secret channels from members of the Catholic Clergy in Yugoslavia whose judgment and discernment are favorably known to the Holy See.”⁵²

The situation in Slovenia was described by summarizing communist repression with emphasis on the murder of Lambert Ehrlich, a priest, theologian, ethnologist, politician, and the ideological leader of the Straža (Sentinel) academic club with a strongly anti-communist orientation.⁵³ The report on the situation in Slovenia also included the description of the existence of “the Registers of Death,” which refers to pre-made

50 *Črne bukve: O delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu* (Ljubljana [i.e. Maribor]: Založba za alternativno teorijo, 1944 [i.e. 1990]), 75.

51 NACP, Harold H. Tittmann to [the Secretary of State], Despatch No. 405, Vatican City, May 1, 1945, Vatican Matters Representation 1945, Entry 1073, Miscellaneous Subject File, R to W, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, General Records of the Department of State, RG 59.

52 Ibid.

53 Damjan Hančič, *Revolucionarno nasilje v Ljubljani: 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2015), 18, 138. For a perspective that views the activities of Lambert Ehrlich, the Slovenian clergy, and the Holy See as cooperation with Fascism and Nazism, see: Gregor Joseph Kranjc, *To Walk with the Devil: Slovene Collaboration and Axis Occupation, 1941–1945* (Toronto: University of Toronto Press, 2013).

communist lists for execution.⁵⁴ It can be claimed with high probability that this “*additional information*” originated from the report “Massacre of Catholic Clergy in Yugoslavia” by Slovenian politician Miha Krek, a former minister in the Yugoslav government-in-exile in London, who resided in Rome after refusing to recognize the Tito-Šubašić agreement.⁵⁵ There, he continued his work on an anti-communist platform, presenting himself as part of the Slovenian Democratic Union, which he presented as a political group that gathered all anti-communist forces in Slovenia and operated on the principles of the Western Allies.⁵⁶ His reports were based on a broad network of sources from Slovenia, including anti-communist publications, such as the weekly *Slovenski dom*.⁵⁷ He submitted his reports to British diplomats, and judging by the Vatican reports, they also reached the Holy See. Krek wrote his report “Massacre of Catholic Clergy in Yugoslavia” on January 15, 1945, while the Vatican report based on it was dated April 26, 1945.

The different date of the report and the comparison of Krek’s original text with the one submitted to the Americans reveal that Krek’s report went through processes of editing and revision.⁵⁸ Thus, the American mission in the Vatican was presented with a summary of Krek’s description of the situation in Slovenia, from which significant parts of Krek’s assessments and comments were omitted.

54 NACP, Enclosure no. 1 to despatch no. 405 from the office of the Honorable Myron C. Taylor, Vatican City, to the Department, dated May, 1, 1945 (file no. 800), Anti-catholic persecutions in Yugoslavia, April 26, 1945, pp. 2–3, Vatican Matters Representation 1945, Entry 1073, Miscellaneous Subject File, R to W, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, General Records of the Department of State, RG 59.

55 See: Tomislav Kardum, “Miha Krek’s Reports on the Communist Seizure of Power and Repression in Yugoslavia (1944–1945),” *Dileme: Review of Slovene Contemporary History* 9, no. 1 (2025): 41–64, DOI: 10.55692/D.18564.25.2.

56 *Ibid.*, 43.

57 *Ibid.*, 52.

58 I would like to thank Tomislav Kardum for providing the complete reports of Miha Krek from the personal archive of Stephen Clissold at the Bodleian Library, Oxford, UK.

Table 1: Comparison of texts from Miha Krek's report "Massacre of Catholic Clergy in Yugoslavia" dated January 15, 1945, and the memorandum "Anti-Catholic Persecutions in Yugoslavia" dated April 26, 1945, which Monsignor Tardini submitted to Harold Tittmann. (Bolded words from Miha Krek's report are not found in the Vatican report submitted to the American mission to the Holy See).

<i>Excerpts from the secret memorandum "Anti-Catholic Persecutions in Yugoslavia" of April 26, 1945 presented by the Holy See to the assistant of Myron C. Taylor</i>	<i>Excerpts from the Miha Krek's Report "Massacre of Catholic Clergy in Yugoslavia" of January 15, 1945</i>
To date some 50 priests, and still more laymen, have been assassinated in Slovenia by Communists.	There have been assassinated in Slovenia by Communists up to today some 50 priests and still more laymen.
Among the victims is University Professor Monsignor Lambert Ehrlich, an Oxford graduate, Slovenian expert for Carinthia at the Paris Peace Conference, in 1919, and the leader of the Slovenian Students' Federation. Most of the other priest victims were assassinated in the countryside. Many of them were previously tortured and had to dig their own graves or were simply thrown in caves.	Among the victims is Univ. Prof. Mgr. Lambert Ehrlich, a saintly priest, an internationally known ethnologist , an Oxford graduate, Slovenian expert for Carinthia at the Paris Peace Conference, in 191[9] Spiritual leader of the Slovenian Students' federation – member of the "Pax Romana", international association of Catholic intellectual youth. Another victim is Mr. Antony Tepež, the Vice-President of Pax Romana and President of its latest Congress held in Europe in 1938 in Ljubljana. Prof. Ehrlich was assassinated on May 26th, 1942, in face of the church when he was leaving it after his usual daily Mass. Mr. Tepež was assassinated at his home near Ljubljana. Most of other priests-victims - a Canon, parish priests and chaplains - were assassinated in country-side, many of them were previously tortured and had to make their own graves or were simply thrown in Carst-caves .
In January 1944 there was discovered in Ljubljana in the Secret Communist headquarters a "register of death" in which were written the names and other concerning about 20.000 Slovenian people to be killed in the town of Ljubljana alone in the first days after the presumed withdrawal of the occupying power. Among the people scheduled for death were the Bishop, almost all the priests, intellectuals, etc. The same „registers“ were compiled for other Slovenian places, Trst included.	In January 1944 there was discovered in Ljubljana in the secret Communist H.Q. a "register of death" in which were scheduled the names and other data of about 20.000 Slovenian people to be killed in the town of Ljubljana alone in the first days after the presumed withdrawal of the occupying power. Among the people scheduled for death were the Bishop Mgr. Rožman , almost all the priests, intellectuals, etc. The same registers were compiled for other Slovenian places, Trst included.
	If Tito's Balkan Communist bands will be given Slovenia too, there will most probably occur one of the greatest civil massacres in the present war - if those singled out fail to flee in time towards the Allied front in Northern Italy.

Clearly, it was important for the Holy See to present the data without displaying it in a manner that might reveal its biased or impassioned stance. Thus, unlike Krek's report, the Vatican editor omitted that Lambert Ehrlich was "*a saintly priest, an internationally known ethnologist*" and that he was the "*spiritual*" leader of the Slovenian Students' Federation.⁵⁹ It was also omitted that this society was part of the international association of Catholic intellectual youth, "*Pax Romana*."⁶⁰ Since they did not want to present data about the "*Pax Romana*" society, information about the murder of Anton Tepež, the vice-president of this association, was also omitted. The highly significant omission of parts of Krek's text describing Tito's Partisans, as well as his call for the Allied occupation of Slovenia, suggests that the Vatican intended to present a general and more neutral depiction of the repressive characteristics of communist regimes and point out the humanitarian consequences of not restraining communism.

According to the available documents in the fonds of the personal representative of the US president to Pope Pius XII, it is evident that the Americans reacted only to one Vatican report, the one concerning the conditions of the deported population in Yugoslav camps after the area of Julian March was conquered by the Yugoslav Army. An excerpt from the report of July 29, 1945, which the Holy See also claimed to have received from a credible source, described in detail the situation in the Yugoslav area under the emerging communist rule:

A problem which concerns both Trieste and Istria (and naturally also Gorizia and Fiume) is that of the internees. During the time that the Yugoslavs dominated Triest and Gorizia (the same domination naturally continues in Istria and at Fiume, although in a diminished form) there were imprisoned thousands of people without any discrimination. Among these were anti-Fascist, persons who have never had anything to do with politics, etc. These persons were placed in concentration camps in Slovenia and Croatia. Many were ruthlessly killed; a certain number was thrown into caves; many died of hunger and hardship. The survivors are in concentration camps where the treatment has been described as horrible by thousands of persons who have experienced it, including ex-prisoners of war from Germany who had been in those camps and were

59 Bodleian Libraries, Oxford (BLO), Archive of Stephen Clissold (ASC), MS. Eng. c. 2684, fol. 89, Miha Krek, "Massacre of Catholic Clergy in Yugoslavia," January 15, 1945, 2–3.

60 Ibid., 3.

later liberated. It is almost a repetition of the Nazi camps. All protests, appeals and petitions have been of no avail. [...] The intervention of the International Red Cross was requested and promised, but nothing has come of this. [...] It will be a highly meritorious task if one can demand a prompt execution of the Belgrade convention and the consequent immediate restitution and repatriation of those thousands of people (if this is not done promptly, it will be useless).⁶¹

The Holy See sent this excerpt to the American mission in the Vatican as a *note verbale* and apparently at the same time submitted a request for sending a relief mission to the camps under Yugoslav control. The intention of the Holy See was to encourage a reaction from the Western Allies regarding the situation of political persecution and repression in the Yugoslav area. The Holy See received the report on the state of political deportations in the areas of the Julian March under Yugoslav control on July 29, 1945, and sent the verbal note to the Americans on August 6, 1945. Harold Tittmann forwarded this note to the State Department on August 8 and to Captain W. B. Neuburg at the Allied Commission Headquarters in Rome as early as August 9, 1945. Washington responded to this verbal note concerning the Holy See through Harold Tittmann on September 25, 1945:

[...] welfare of refugees in Venezia Giulia has been a matter of constant concern to this Government, which has endeavored to assist in all specific instances of hardship which have been brought to its attention. In addition, the Department has recently indicated to Allied Force Headquarters and to the Yugoslav Government its approval of the Vatican proposal to send a relief mission to visit concentration camps in the area of Venezia Giulia under Yugoslav administration, and it is hoped that this mission will be enabled to carry out its program of assistance to refugees in that territory.⁶²

61 NACP, Harold H. Tittmann to the Secretary of State, Enclosure no. 1 to Despatch no. 436, Vatican City, August 8, 1945, 800 Venetia Giulia, Entry 1068, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, Decimal File 711.6 to 800, General Records of the Department of State, RG 59.

62 NACP, William L. Clayton (For the Acting Secretary of State) to Harold H. Tittmann, no. 47, September 24, 1945, 800 Venetia Giulia, Entry 1068, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, Decimal File 711.6 to 800, General Records of the Department of State, RG 59.

As in the case of warnings about the goals of communist regimes, the Americans, independently of the Vatican reports, also had information about the deportation of the population, political arrests, confiscation, or the existence of camps in Yugoslav territory. For example, as early as May 23, 1945, it was stated in the office of the Supreme Allied Command (SAC) “that we should insist that Tito be asked to return all non-Yugo residents in area who have been arrested or deported by Partisans and that restitution of all removed or confiscated property should be made.”⁶³ The American Political Advisor at the same command, Alexander C. Kirk, also questioned the commander of the Allied forces in the Mediterranean at the end of August about the Basovizza pit, wondering whether the Allies were firm enough with the Yugoslavs:

We said we felt the situation was not satisfactory and we wondered whether Allied authorities on the spot were being sufficiently firm with Yugoslavs and whether we were not inviting trouble for ourselves later on by not insisting that Yugoslavs carry out their part of Belgrade and Morgan-Jovanovic agreements in letter and spirit. We pointed out to Alexander inspection of Bassovizza [sic!] pit has not been completed and deported Italians not returned to our zone in Venezia Giulia.⁶⁴

Alexander C. Kirk’s comment on General Alexander’s inspection referred to the investigation by the SAC Investigation Commission conducted between August 15 and September 20, 1945, concerning “*arrests, deportations and executions carried out by the Yugoslavs in Venezia Giulia*” between May 2 and June 12, 1945. A total of two investigations were conducted based on witness statements, and thousands of cases of arrests and executions were established, as well as the existence of camps for the deported population. The central camp was at Borovnica, and conditions were extremely difficult for the detainees in all camps.⁶⁵ The Western Allies, especially the Ameri-

63 *FRUS: Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. IV*, eds. William Slany, John G. Reid, N. O. Sappington and Douglas W. Houston (Washington: Government Printing Office, 1968), Document 1094, accessed October 2, 2025, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945v04/d1094>.

64 *FRUS: Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. IV*, eds. William Slany, John G. Reid, N. O. Sappington and Douglas W. Houston (Washington: Government Printing Office, 1968), Document 1113, accessed October 3, 2025, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945v04/d1113>.

65 Urška Lampe, *Deportacije iz Julijske krajine v Jugoslavijo, 1945–1954: Diplomatski in socialni vidiki* (Koper: Založba Annales, 2023), 53–80.

cans, and the Holy See tried to secure a visit from humanitarian missions to these camps, but the Yugoslav side always rejected these requests because, according to them, “*there were no deportees in Yugoslavia, and therefore no mission was needed.*”⁶⁶

The Holy See’s concerns about the situation in Yugoslavia were most directly expressed in the audience of Richard Patterson, the ambassador in Belgrade, with Pope Pius XII on September 29, 1945. According to the memorandum of this thirty-minute conversation, the pope expressed great concern regarding the emerging communist rule in the Yugoslav area, specifically in the area of Croatia, Slovenia, and the Julian March.⁶⁷ The pope, who assessed the situation in Yugoslavia as terrible, was concerned about systematic restrictions on religious freedom, physical persecution of priests, confiscation of church property, and the suppression of Catholic institutions and educational activities. In this conversation, it was emphasized that the information reaching the Holy See regarding the position of the Catholic Church was limited, which was symptomatic for all areas under “*Russian influence*,” but also that the available reports (often transmitted orally) clearly indicated that there had been no improvement in the situation.⁶⁸

The main source of concern was the direct threat to the physical security and religious freedom of the clergy and the believers. The Holy See constantly received reports of the murders and arrests of priests. For the area of Slovenia, it was highlighted that in Ljubljana, in August 1945 alone, fifty-six priests were arrested for opposing communist doctrine. The authorities openly obstructed and prevented priestly work, priesthood and Christian education. Catholic religious education was declared an optional subject and could only be conducted after school hours. Particularly concerning were the actions of the “*Tribunals of the People, whose sentences, given by incompetent and passionate judges, are directed against priests and active members of Catholic Action as also against non-communist intellectuals and industrialists.*”⁶⁹ In the conversation, the pope asserted that:

66 Ibid., 34, 204.

67 NACP, Richard C. Patterson to Harlod Tittmann, Belgrade, October 12, 1945, Vatican Matters Representation 1945, Entry 1073, Miscellaneous Subject File, R to W, Myron Taylor File, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, General Records of the Department of State, RG 59.

68 Ibid., 1.

69 Ibid., 2.

The terror engendered in the Slovene population by the system of government now in operation, is shown by the flight, not yet terminated, of thousands of Slovenes who are abandoning their fatherland. Their number approximates, according to statistics not yet complete, about 18,000.⁷⁰

Within parts of the same memorandum discussing the Julian March during September 1945, sophisticated methods of communist repression and surveillance were emphasized, which were used to prevent any form of organized Catholic life, even if freedom of worship was seemingly maintained. Although, therefore, freedom of worship was “*apparently allowed*” in the observed area, reports confirmed that every organized Catholic activity became impossible.⁷¹ The clergy was subjected to strict state surveillance. Priests were spied upon, especially during sermons. Those who tried to contact priests were also “*spied upon and threatened*.”⁷² Catholic personnel in the Julian March faced severe legal obstacles. There was no possibility of appeal “*against the arbitrary decisions of the communal authorities who decide as to the permanency or no-permanency of the catholic priest in their parishes, because in the judicial field anarchy and incompetence prevail*.”⁷³ Although the Yugoslav authorities did not fully succeed in abolishing religious education in schools, they actively attempted to restrict the freedom of Catholic schools.⁷⁴ It was emphasized that the civil administration was generally hostile towards priests in rural municipalities. Furthermore, state practice suppressed the sacramental role of the Church because marriages were recorded exclusively in civil registers.⁷⁵ Reports stated that any reaction from the population was “*almost impossible, since they find themselves under the incumbus of the secret police, whose severity demonstrated by so many examples, they fear*.”⁷⁶ Finally, the Holy See was of the impression “*that in Yugoslavia and in the territories occupied by the Yugoslav Army liberty of conscience does not exist*.”⁷⁷

All the mentioned information, however, was not unknown to Ambassador Patterson, who also held anti-communist views, nor to the American

70 Ibid., 3.

71 Ibid.

72 Ibid.

73 Ibid.

74 Ibid.

75 Ibid.

76 Ibid.

77 Ibid.

administration in Washington. However, the Americans had absolutely no intention of interfering in Balkan political conflicts or directly confronting the Yugoslav Army.⁷⁸ They only concluded that “*the Yugoslav government understands only the logic of force.*”⁷⁹ What Patterson and his colleagues reported from Belgrade to Washington clearly spoke about the nature of the new Yugoslav regime. Reports from American diplomats during this period depicted a picture of the Yugoslav government (still composed according to the Tito-Šubašić agreement) that was increasingly dominated by communists and employed repressive tactics, neglecting democratic principles of governance. American diplomatic reports from Belgrade consistently highlighted that “*a relatively small group of Communists, inspired and directed by Moscow, has succeeded in foisting a ruthless totalitarian police regime on the Yugoslavs.*”⁸⁰ American Ambassador Patterson described that the “*present ruling clique under Communist control maintains itself by force and secret police as satellite of USSR.*”⁸¹

Conclusion

Available documents from the archival fonds of the personal representative of the US president to Pope Pius XII reveal the intense diplomatic activity of the Holy See in 1945. This activity focused on the fate of Slovenian lands and territories coming under Yugoslav communist control. The Vatican's core motivation was to protect the clergy and citizenry and preserve the religious and human rights of the Slovenian people during complex upheavals and the threat of communist totalitarianism.

Throughout 1945, the Holy See consistently communicated its concerns to the American mission. It sought to highlight the ruthless, repressive character of the communist forces in Yugoslavia. These reports described

78 Војислав Г Павловић, *Од монархије до републике: САД и Југославија (1941–1945)* (Београд: Клио; Бања Лука: Глас српски, 1998), 448–49.

79 Ibid., 475.

80 *FRUS, Diplomatic Papers, Europe, Vol. V*, eds. Rogers P. Churchill, William Slany, John G. Reid, N. O. Sappington, and Douglas W. Houston (Washington: United States Government Printing Office, 1969), Document 1012, accessed May 4, 2025, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945v05/d1012>.

81 *FRUS, Diplomatic Papers, Europe, Vol. V*, eds. Rogers P. Churchill, William Slany, John G. Reid, N. O. Sappington, and Douglas W. Houston (Washington: United States Government Printing Office, 1969), Document 1045, accessed May 4, 2025, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945v05/d1045>.

executions of clergy and intellectuals, mass arrests, property confiscation, and the use of sophisticated political police methods (OZNA). These details were based on various sources within the Catholic clergy and laymen aligned with the Vatican's anti-communist stance.

The US diplomatic relationship with the Holy See, facilitated by Myron C. Taylor, served as a vital channel for the Holy See to influence Western Allies. While both the Vatican and the US shared a negative view of communism, their strategic interests had diverged during the war, with the USA prioritizing the defeat of Nazism over containing the Soviet ally. Despite increasing American concern over the establishment of a "*ruthless totalitarian police regime*" in Yugoslavia, the US maintained a policy of non-intervention in Yugoslav politics.

The analyzed reports demonstrate the limits of the Holy See's ability to obtain precise, updated, and detailed reports on the conditions in Yugoslavia, although its core observations were correct. Also, they show the limits of the Holy See's ability to alter the postwar geopolitical reality, where US policy, constrained by previous wartime strategic decisions and a reluctance to employ military force in the region, largely allowed the communist regime to solidify its control without effective Western intervention.

Bibliography

Archival sources

National Archives at College Park, College Park, MD, USA (NACP):

RG 59, General Records of the Department of State, Records of the Personal Representative of the President to Pope Pius XII, Myron Taylor File.

Bodleian Libraries, Oxford, UK (BLO):

Archive of Stephen Clissold, MS. Eng. c. 2684, fol. 89, Miha Krek, "Massacre of Catholic Clergy in Yugoslavia," January 15, 1945.

Published sources

Barron, Bryton (ed.). *Foreign Relations of the United States*. Diplomatic Papers, Conferences at Malta and Yalta 1945. Washington: Government Printing Office, 1955.

Churchill, Rogers P., Slany, William, Reid, John G., Sappington, N. O. and Houston, Douglas W. (eds.). *Foreign Relations of the United States*. Diplomatic Papers, Europe, Vol. V.. Washington: United States Government Printing Office, 1969.

Churchill, Rogers P., Slany, William, Reid, John G., Sappington, N. O. and Houston, Douglas W. (eds.). *Foreign Relations of the United States*. Diplomatic Papers, 1945, Europe, Vol. IV. Washington: Government Printing Office, 1968.

Newspapers

Slovenski dom, 1943.

Literature

Butler, Susan. *Roosevelt and Stalin. Portrait of a Partnership*. New York: Alfred A. Knopf, 2015.

Conway, John S. "Pope Pius XII and the Myron Taylor Mission: The Vatican and American Wartime Diplomacy." In: *FDR, the Vatican, and the Roman Catholic Church in America, 1933–1945*, eds. David B. Woolner and Richard G. Kurial, 143–51. New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Črne bukve: O delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu. Ljubljana [i.e. Maribor]: Založba za alternativno teorijo, 1944 [i.e. 1990].

Cvetković, Srđan. "The 'Savage Purges' in Serbia in 1944–1945, with a Brief Consideration of Yugoslavia as a Whole." *Review of Croatian History* 12, no. 1 (2016): 67–102.

Godeša, Bojan. "O spomenici katoliške skupine v Osvobodilni fronti papežu Piju XII. aprila 1943." In: *Grafenauerjev zbornik*, ed. Vincenc Rajšp, 657–663. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta; Maribor: Pedagoška akademija, 1996.

Hančić, Damjan. *Revolucionarno nasilje v Ljubljani: 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2015.

Kardum, Tomislav. "Miha Krek's Reports on the Communist Seizure of Power and Repression in Yugoslavia (1944–1945)." *Dileme: Review of Slovene Contemporary History* 9, no. 1 (2025): 41–64. Doi: 10.55692/D.18564.25.2.

Kent, Peter C. "Toward the Reconstitution of Europe: The War Aims of the Papacy, 1938–45." In: *FDR, the Vatican, and the Roman Catholic Church in America, 1933–1945*, eds. David B. Woolner and Richard G. Kurial, 163–78. New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Kranjc, Gregor Joseph. *To Walk with the Devil: Slovene Collaboration and Axis Occupation, 1941–1945*. Toronto: University of Toronto Press, 2013. Lampe, Urška. *Deportacije iz Julijske krajine v Jugoslavijo, 1945–1954: Diplomatski in socialni vidiki*. Koper: Založba Annales, 2023.

Павловић, Војислав Г. *Од монархије до републике: САД и Југославија (1941–1945)*. Београд: Клио; Бања Лука: Глас српски, 1998.

Pleterski, Janko. "Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945." In: *Grafenauerjev zbornik*, ed. Vincenc Rajšp, 635–648. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta; Maribor: Pedagoška akademija, 1996.

Podbersič, Renato. *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012.

Stewart, C. Evan. *Myron Taylor: The Man Nobody Knew*. New York: Twelve Tables Press, 2023.

Tittmann, Jr., Harold H. *Inside the Vatican of Pius XII: The Memoir of an American Diplomat During World War II*. New York: Image Books; Doubleday, 2004.

Wartime correspondence between President Roosevelt and Pope Pius XII. Ed. Myron C. Taylor. New York: The Macmillan Company, 1947.

*Slovensko ozemlje v dokumentih
osebnega predstavnika predsednika ZDA
pri papežu Piju XII., 1944–1945*

Povzetek

Položaj osebnega predstavnika predsednika ZDA pri papežu je prvi vzpostavil Franklin D. Roosevelt leta 1939, pri čemer so ga delno vodile domače ameriške politične potrebe. Na mednarodni ravni, v predvojnem svetovnem okolju, so si ZDA prizadevale za neposredne odnose, ker so domnevale, da ima Vatikan dobre obveščevalne vire in stike z drugimi državami. Predstavniki, Myron C. Taylor, je služil kot zastopnik ameriških interesov, pogosto pa je tudi posredoval skrbi Svetega sedeža.

Analiza dokumentov osebnega predstavnika predsednika ZDA pri papežu Piju XII. orisuje intenzivno diplomatsko dejavnost Svetega sedeža v zvezi z usodo slovenskega ozemlja, ki je leta 1945 prehajalo pod nadzor jugoslovanskih komunistov. Do tistega leta sta glavna skrb Svetega sedeža glede slovenskega ozemlja postala nevarnost in značaj komunističnega totalitarizma, ki je ogrožal državljanske in verske pravice v samem temelju. Papež Pij XII. je izrazil globoko zaskrbljenost v zvezi s sistematičnim omejevanjem verske svobode, fizičnim preganjanjem duhovnikov in deportacijami ljudi iz Julijske krajine.

Sveti sedež si je precej prizadeval, da bi ameriške oblasti prepričal o inherentni nevarnosti komunističnih sil pod sovjetskim vplivom. Čeprav je bilo v ameriški administraciji vse več zaskrbljenosti glede vzpostavitve »neusmiljenega totalitarnega policijskega režima« v Jugoslaviji, so ZDA v skladu s prejšnjimi medvojnimi strateškimi odločitvami ohranjale politiko nevmešavanja v regijo. V članku je prikazano, da je edino dokumentirano ameriško ukrepanje, na katero so neposredno vplivali vatikanski pozivi, zadevalo posamezna humanitarna vprašanja, kot je odobritev morebitne misije pomoči deportiranim prebivalcem Julijske krajine, zaprtim v jugoslovanskih taboriščih. Analizirana poročila kažejo na omejitve pri zmožnosti Svetega sedeža, da bi dobil natančna, aktualna in podrobna poročila o razmerah v Jugoslaviji, čeprav so bila njegova glavna opažanja pravilna. Kažejo

tudi na omejeno zmožnost Svetega sedeža, da bi oblikoval povojno geopolitično realnost, v kateri je politika ZDA, omejena s prejšnjimi medvojnimi strateškimi odločitvami in nepripravljenostjo za uporabo vojaške sile v regiji, komunističnemu režimu v glavnem dopustila, da je utrdil nadzor brez dejanskega poseganja Zahoda.

1.01 izvirni znanstveni članek
DOI: 10.55692/D.18564.25.10
CC BY-NC-ND 4.0

Rok Bratina^{*} in Andrej Raspor^{**}

Zlo(raba) dirke po Italiji v politične namene? Primer Pieris 1946

Izvleček

Prispevek obravnava v slovenskem zgodovinopisju še dokaj neraziskan dogodek pri Pierisu 30. junija leta 1946, ko je bila kolesarska karavana Dirke po Italiji (Giro d'Italia) nasilno zaustavljena. V prispevku omenjeno dogajanje postavljamo v širši kontekst reševanja t. i. tržaškega vprašanja, ki je v obdobju porajajočega se političnega in ideološkega razhajanja »obremenjevalo« na eni strani zahodne zaveznike in na drugi Jugoslavijo. Glede na odnos vsakokratnih italijanskih političnih oblasti do Gira smo v prispevku gostovanje 12. etape v Trstu razumeli kot akt politične simbolike, odražajoč širše napetosti med zahodnimi zavezniki in jugoslovansko stranjo. Zaustavitev kolesarske karavane je bila tako več kot le športni dogodek – predstavljala je manifestacijo lokalnih in mednarodnih političnih pritiskov ter opominjala na konflikte, ki so tako ali drugače zaznamovali medvojno obdobje.

KLJUČNE BESEDE: *Dirka po Italiji, iredentizem, fašizem, mirovna pogajanja, tržaško vprašanje, slovenski tisk*

^{*} Rok Bratina, doktorski študent, Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici, Gregorčičeva 19, SI-5000 Nova Gorica, rok.bratina@fuds.si. ORCID: 0009-0007-7420-2173.

^{**} Dr. Andrej Raspor, redni profesor, Fakulteta za komercialne in poslovne vede, Lava 7, SI-3000 Celje, andrej.raspor@t-2.si. ORCID: 0000-0002-8098-9554.

Abstract

This article explores an event that is little-known in Slovenian historiography – the incident near Pieris on June 30, 1946, when the Giro d'Italia peloton was forcibly stopped. The episode is set within the broader context of the so-called Trieste question, which, amid growing political and ideological divisions, created tensions between the Western Allies on one side and Yugoslavia on the other. Considering how Italian political authorities at the time approached the Giro, the arrival of the 12th stage in Trieste can be understood as an act of political symbolism, reflecting the wider strains between the Western Allies and Yugoslavia. The halting of the race was therefore more than just a sporting incident – it was a manifestation of local and international political pressures and a reminder of the conflicts that, in various ways, shaped the postwar period.

KEYWORDS: *Giro d'Italia, irredentism, fascism, peace negotiations, Trieste question, Slovenian press*

Uvod

Druga svetovna vojna (1939–1945) je za Kraljevino Italijo predstavljala katastrofo in ponižanje v vseh pogledih. Niz porazov na bojiščih, zlom fašističnega režima leta 1943, okupacija s strani nacistične Nemčije, zavezniško bombardiranje in državljanska vojna so Italijane docela izčrpali in obubožali.¹ Kljub vsemu naštetemu, ali pa prav zaradi tega, so se pri športnem časopisu *La Gazzetta dello Sport* odločili, da z letom 1946 vnovič obudijo Dirko po Italiji (orig. *Giro d'Italia*), ki je z izjemo treh let za časa prve svetovne vojne (1915–1918) in petih za časa druge svetovne vojne (1940–1945) potekala neprekinjeno vsako leto od njenega začetka leta 1909 in se je med Italijani uveljavila kot dirka, ki je združevala raznolike regije, različna narečja, navade in običaje ter spodbujala skupno identiteto Italije kot naroda.²

Povojnim okoliščinam primerno se je 29. izvedbo Dirke po Italiji promoviralo kot t. i. Dirko preporoda (orig. *Giro della Rinascita*). »*Prebivalci Neaplja in Torina, Lombardije in Lacija, Veneta in Emilije, vsi Italijani, številne regije kot del ene civilizacije in enega srca, čakajo na Giro, ogledalo,*

1 Anthony Cardoza, »'Making Italians'? Cycling and national identity in Italy: 1900–1950,« *Journal of Modern Italian Studies* 15, št. 3 (2017): 370–71.

2 John Foot, *Pedalare! Pedalare! A History of Italian Cycling* (London: A&C Black, 2017), 6.

v katerem se lahko znova prepoznajo in nasmehnejo.«³ Prežet z duhom iredentizma se je tedanji direktor dirke Armando Cougnet⁴ pogumno odločil za traso, ki je kolesarje popeljala tudi na tista območja Julijske krajine,⁵ ki so bila na eni strani del slovenskih (in jugoslovanskih) aspiracij, na drugi strani pa so na podlagi beograjskega sporazuma z dne 9. junija 1945⁶ in skladno z določili pogodbe o premirju z Italijo iz leta 1943⁷ bila pod nadzorstvom zavezniške vojaške uprave (ZVU).⁸

Zaradi sočasnega zaostrovanja odnosov med Združenimi državami Amerike (ZDA) in Sovjetsko zvezo (SZ) je bilo že tedaj bolj kot ne jasno, da bo meja med povojno Italijo, ki je bila v ideološkem pogledu bližje demokratičnemu Zahodu, in Jugoslavijo, ki je bila v tem pogledu bližje komunističnemu Vzhodu, predstavljala oz. simbolizirala tudi pregrado med obema blokoma.⁹ Glede na dejstvo, da so jugoslovanske vojaške sile prehitale zahodne zaveznike, tj. Američane in Angleže, in kot prve 1. maja 1945 vkorakale v Trst ter ga istega dne tudi osvobodile,¹⁰ pa je bilo tudi očitno, da se jugoslovanske politične oblasti na čelu z Josipom Brozom - Titom¹¹ ne bodo kar tako odre-

3 Colin O'Brien, *The Story of the World's Most Beautiful Bike Race* (London: Profile Books Ltd., 2017), 69.

4 Armando Cougnet (1880–1959) se je italijanskemu športnemu časopisu *La Gazzetta dello Sport* pridružil leta 1898 in je sprva deloval kot kolesarski dopisnik. Leta 1906 in 1907 je bil napoten v Francijo, od koder je poročal o dogajanju na Dirki po Franciji (orig. *Tour de France*). Kot nekdo, ki se je na lastne oči lahko prepričal, kako poteka organizacija takšnega dogodka, je bil Cougnet pravi za to, da bdi nad dirko. Glejte: Brendan Gallagher, *Dirka po Italiji: Corsa Rosa: zgodovina najznamenitejših Girov* (Preserje: Aktivni mediji d.o.o., 2017), 10.

5 V italijanski historiografiji in v upravnem ter geografskem jeziku je toponim »Julijska Benečija« (it. *Venezia Giulia*) splošno sprejet izraz (skovan je bil leta 1863 s strani goriškega Juda Graziadia Isaia Ascolija), s katerim se misli tudi tista območja Slovenije, ki so po pogodbi iz Rapalla leta 1920 pripadla Kraljevini Italiji – gre torej za jasno ponazoritev iredentističnih aspiracij. Slovensko poimenovanje »Julijska krajina« pa je leta 1921 uvedel dr. Josip Vilfan. Glejte: Renato Podbersič, »Sijaj Davidove zvezde nad zalivom: Prispevek k poznavanju judovskih povezav med Trstom in Gorico,« *Kronika* 67, št. 3 (2019): 615–28.

6 Jože Pirjevec, »Akcija jugoslovanske diplomacije v Parizu in tržaško vprašanje,« *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, št. 15 (2008): 53–59.

7 Charles Reginald Schiller Harris, *Allied Military Administration of Italy: 1943–1945* (London: Her Majesty's Stationery Office, 1957), 105–29.

8 Federico Tenca Montini, *Trsta ne damo! Jugoslavija in tržaško vprašanje 1915–1954* (Ljubljana: Založba ZRC, 2023), 33–34.

9 Jože Šušmelj, *Trpko sosodstvo: nekateri vidiki odnosov med sosednjima državama v obdobju 1946–2001* (Trst: Založništvo tržaškega tiska ZTT-EST, 2009), 18.

10 Tenca Montini, *Trsta ne damo!*, 30.

11 V zvezi s tem velja izpostaviti intervju, ki ga je imel Tito s časopisom *Krasnaja*

kle mestu, ki ima še posebej za Slovence izjemen simbolni,¹² gospodarski¹³ in demografski¹⁴ pomen. Tako so se v mesecih pred zasedbo pojavljali elaborati o kulturni oživitvi mesta, gospodarski obnovi in uvedbi civilne uprave.¹⁵

V kontekstu zgornjega velja razumeti tudi dogajanje na 12. etapi Dirke po Italiji, ki jo je približno 40 kilometrov pred ciljno črto v Trstu oz. pri Pierisu v bližini Škocjana ob Soči (it. San Canzian d'Isonzo) prekinila skupina saboterjev.¹⁶ Ti naj bi v želji, da preprečijo kolesarjem, da bi nadaljevali svojo pot,

zvezda ob robu srečanja, ki ga je jugoslovanski voditelj imel s Stalinom v Moskvi 15. aprila 1945. In sicer je v omenjenem sovjetskem listu Tito izjavil, da prebivalci Istre in Trsta želijo pripadati novi Jugoslaviji in da je on prepričan, da bo ta njihova želja tudi uresničena. Pomenljivo je, da je bila ta izjava podana v javnost slaba dva tedna, preden so jugoslovanske enote vkorakale in »osvobodile« Trst. Glejte: Jože Pirjevec, »Trst je naš!«: boj Slovencev za morje (1848–1954) (Ljubljana: Nova revija, 2008), 293–95.

- 12 O simbolnem pomenu Trsta najbolj zgovorno pričajo besede Ivana Tavčarja, slovenskega politika in pisatelja, rekoč, da je Ljubljana resda srce Slovenije, da pa Trst predstavlja njena pljuča. Besede Tavčarja, ki imajo še toliko večji pomen, če pomislimo, da jih je izrekel v vlogi ljubljanskega župana, je na (svojem zadnjem) predavanju v Trstu 20. aprila 1918 ponovil pisatelj Ivan Cankar in jih nadgradil z naslednjo izjavo: »Brez pljuč srce ne bo utripalo, brez srca ne bodo pljuča dihala! Brez Trsta, brez morja bi bila svobodna, samostojna in demokratična Jugoslavija nemogoča, bi bila mrtva že ob rojstvu, pokopana za vekomaj. Kdor pride iz Ljubljane k vam, čuti, da pride domov, da stoji na domačih tleh, da govori s sebi enakimi, ki ga razumejo, ki sočustvujejo z njim in so z njim enakih misli. Pozdravljeni!« Glejte: *Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije. Tom 5, Socialistično gibanje v Sloveniji: 1869–1920* (Beograd: Zgodovinski oddelek Centralnega komiteja komunistične partije Jugoslavije, 1951), 337.

- 13 Več o tem glejte: Peter Vodopivec, »Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 1 (2000): 49–61.

- 14 Kar se tiče demografskega pomena, je pomembno izpostaviti drugo polovico 19. stoletja, ko se je v Trstu začelo krepiti prebivalstvo slovenskega porekla. V Trst so se začeli pospešeno naseljevati prebivalci s Krasa, iz Goriške, Kranjske, Istre ter preostalih in nekoliko vzhodnejših predelov sedanje Slovenije. Če pustimo ob strani podatek, da se je delež slovenskega prebivalstva v Trstu od srednjega veka pa vse tja do konca prve svetovne vojne gibal med 20 in 33 %, pa o demografskem pomenu mesta najbolj zgovorno priča dejstvo, da je bil Trst z več kot 50.000 slovenskimi prebivalci v času popisa prebivalstva (1910) tudi največje slovensko mesto (v Ljubljani je bilo Slovencev nekaj čez 35.000). Glejte: Peter Bufon, »Slovenci v Trstu nekdaj in danes: težavno ohranjanje multikulturalnosti na robu slovenskega etničnega ozemlja,« *Kronika* 70, št. 1 (2022): 177–98; Marta Verginella, »Fragmenti slovensko govorečega Trsta pred pojavom nacionalizma,« *Kronika* 67, št. 3 (2019): 429–46.

- 15 Pirjevec, »Trst je naš!«, 305.

- 16 Iz različnih virov se za saboterje izpričujejo različna poimenovanja. Gallagher jih rečimo imenuje »jugoslovanski partizani« (Gallagher, *Dirka po Italiji*, 124), O'Brien pa za saboterje uporablja izraz »slovanski uporniki« (O'Brien, *The Story of the World's*,

na cesto postavili improvizirane barikade, obenem pa naj bi vanje (z)metali tudi kamenje in steklenice. Ko so novice o napadu dospele do Trsta, kjer je kolesarje pričakovala nepopisna množica, je prišlo do nemirov, nezadovoljstvo pa je vladalo tudi med kolesarji, še zlasti med tistimi, ki so prihajali prav iz tržaškega območja. Sedemnajsterico kolesarjev pod vodstvom domačina Giordana Cotturja,¹⁷ ki so želeli ne glede na vse nadaljevati, naj bi ameriška vojaška transportna vozila odpeljala do predmestja Barkovelj (it. Barcola), od koder so se potem odpeljali do cilja, tekmujoč za čast in slavo.¹⁸

Namen pričujočega prispevka je analizirati poročanje časopisov v slovenskem jeziku o dogajanju pri Pietrisu, pri čemer nas zanima, kako je tedanji slovenski tisk dogodek interpretiral in kakšno vlogo mu je pripisal v luči nacionalnih in političnih napetosti v Julijski krajini po drugi svetovni vojni. Pri tem smo pozornost usmerili predvsem na vprašanje, ali je slovenski tisk dogajanje predstavil kot športni incident ali pa kot del širše politične konfrontacije, povezane z vprašanjem meje oz. usode Trsta. V ta namen smo se odločili pregledati tisto dnevno in tedensko časopisje, ki je izšlo v obdobju med 1. in 14. julijem 1946 in je dostopno v digitalni knjižnici. Med pregledovanjem prosto dostopnega časopisja smo prišli do ugotovitve, da je o dogodku poročalo osem časopisov, in sicer: *Ljudski tednik*,¹⁹ *Primorski*

69). Na drugi strani Conti v saboterjih prepoznava skupino mladih s Turjaka (it. Turriaco), iz Ronk (it. Ronchi dei Legionari) in Pierisa, ki so zvesti Titu; glejte: Beppe Conti, *Giro d'Italia. Racconti e misteri in maglia rosa* (Santarcangelo di Romagna: Diarkos, 2023), 95, pridobljeno 20. 10. 2025, <https://www.ibs.it/giro-d-italia-racconti-misteri-libro-beppe-conti/e/9788836162048>. Omeniti velja še Morrelija, ki je za saboterje označil »komuniste iz teh logov«, izpostavljajoč Franca Štoko kot njihovega voditelja in organizatorja. Glejte: Alfio Morreli, *Trieste, l'altra faccia della storia 1943–45* (Trieste: Edizioni di letteratura e storia contemporanea, 1987), 135.

17 Giordano Cottur je bil italijanski kolesar, ki se je rodil 24. maja 1914 v Trstu, tj. še v času, ko je bilo omenjeno pristaniško mesto del Avstro-Ogrske. V času, ko sta doma in na tujem kraljevala »večna rivala« Gino Bartali in Fausto Coppi, je veljal za enega najboljših italijanskih kolesarjev v senci. Cottur je v sedmih nastopih na *Giru* kar trikrat končal na tretjem mestu (1940, 1948 in 1949), pri čemer se je dvakrat zgodilo, da sta bila pred njim prav Coppi in Bartali (1940 in 1949); glejte: Foot, *Pedalare! Pedalare!*, 83; »Giordano Cottur,« Pro Cycling Stats, pridobljeno 23. 8. 2025, <https://www.procyclingstats.com/rider/giordano-cottur>.

18 Gallagher, *Dirka po Italiji*, 124; O'Brien, *The Story of the World's*, 69–70; Matteo Monaco in Nicola Sbeti, »La partita dell'Italianità: Il ruolo del Coni e del governo nella lotta per l'egemonia dello sport triestino (1945–1954),« *Qualestoria. Rivista di storia contemporanea* XLVII, št. 2 (2019): 138.

19 *Ljudski tednik* je bil tržaški časopis, ki je začel izhajati konec januarja leta 1946. Bil je projugoslovansko in prokomunistično naravnán; glejte: »Borili smo se za nov temeljni zakon,« *Ljudski tednik*, 25. 1. 1946, 1–3.

dnevnik,²⁰ *Primorska borba*,²¹ *Soški tednik*,²² *Prosveta*,²³ *Glas zaveznikov*,²⁴ *Primorski Slovenec*²⁵ in *Novice*.²⁶

- 20 *Primorski dnevnik* je naslednik *Partizanskega dnevnika*, ki je začel izhajati oktobra 1943, in sicer kot glasilo Triglavske divizije NOV. *Partizanski dnevnik* je s prispevki borcev in krajevnimi novicami v času vojne znatno pripomogel k zbližanju in tesnemu sodelovanju med narodnoosvobodilno vojsko in primorskim ljudstvom. Zadnja številka *Partizanskega dnevnika* je izšla 7. maja 1945. Zgolj šest dni kasneje, 13. maja 1945, je v Trstu izšla prva številka *Primorskega dnevnika*. Več o tem glejte: Marjeta Čampa, »Partizanski dnevnik 1944–1945,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 16, št. 1/2 (1975): 121–57.
- 21 Propagandno »trobito« narodnoosvobodilne fronte, ki je od avgusta 1945 naprej izhajalo enkrat tedensko v Ajdovščini. Glavni urednik tega tednika, Roman Albreht (1921–2006), je bil dobro znani družbenopolitični delavec, ki je bil v tistem času (1945–1948) tudi član komisije za agitacijo in propagando pri CK-KPS; glejte: Darinka Drnovšek, »Albreht, Roman,« v: *Novi Slovenski biografski leksikon: Prvi zvezek* (Ljubljana: Založba ZRC, 2013), 122.
- 22 Gre za goriški list z jasno protifašistično, projugoslovansko in prokomunistično usmeritvijo. Časopis, ki je začel izhajati julija leta 1945, si je kot osnovno poslanstvo zadal kulturno in politično osveščanje slovenskega človeka, ki je hkrati zavezan sožitju z italijanskim prebivalstvom; glejte: »Ob prvi številki,« *Soški tednik*, 7. 7. 1945, 1.
- 23 Časopis ameriških Slovencev, ki je pričel z izhajanjem leta 1916 v Chicagu. Kot glasilo Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ), tj. največje zavarovalne združbe ameriških Slovencev, je s svojimi prispevki nagovarjal slovensko govoreče bralstvo, ki je gojilo simpatije do delavskega razreda in je bilo hkrati nastrojeno proti imperializmu in fašizmu; glejte: Timothy Pogačar, »Izseljenski tisk v Ameriki v digitalni dobi: slovensko-ameriški časopis Prosveta,« *Slavistična revija* 65, št. 2 (2017): 343–54.
- 24 Kot glasilo Zavezniške vojaške uprave (ZVU) je *Glas zaveznikov* začel izhajati 19. junija 1945. V časopisu, ki je izhajal tudi v italijanskem jeziku, so Angleži in Američani zaposlovali tiste Slovence, ki so v času vojne že opravljali katero izmed informacijskih služb zavezniških vojsk, obenem pa so se izražali za zaprisežene antikomuniste (v tem smislu je bil *Glas zaveznikov* tudi branik pred potencialnim vplivom raznih organizacij OF na v coni A živeče Slovence). Glejte: Sandi Vovk, »Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954,« *Zgodovinski časopis* 52, št. 1 (1998): 87–109; Sandi Vovk, »Travma povratka: poročanje tiska v Trstu o fašističnem in nacističnem taboriščnem sistemu neposredno po koncu vojne leta 1945,« *Zgodovinski časopis* 62, št. 3/4 (2018): 427–46.
- 25 Gre za katoliški tednik, ki je začel izhajati avgusta leta 1945 in je bil kot takšen prvenstveno namenjen slovenskim Primorcem katoliške veroizpovedi. V svojih tedenskih edicijah je obravnaval vsa področja družbenega življenja, vključno s politiko, »saj je tudi ta pod božjim zakonom; tudi v politiki pride v poštev vest«. Glejte: »Naš list,« *Primorski Slovenec*, 9. 8. 1945, 1.
- 26 *Novice*, ki so jih 3. 7. 1945 ustanovili lienški taboriščniki, begunci pred komunizmom iz Jugoslavije, so bile od samega začetka podvržene angleški taboriščni cenzuri. Glejte: Rozina Švent, »Tiski slovenskih beguncev v taboriščih v Avstriji in Italiji,« *Dve domovini*, št. 2/3 (1992): 67–101.

Tržaško vprašanje ali čigav je (bo) Trst?

Ko vprašanje nanese na lastništvo nad Trstom, je odgovor lahko zelo enostaven, če ga obravnavamo zgolj z vidika političnih sporazumov in uradnih meja, ki so bile načrtane po prvi svetovni vojni – pogodba iz Rapalla leta 1920 je Trst določila Italiji. V kolikor pa upoštevamo zgodovinsko, etnično, kulturno, še zlasti pa simbolno razsežnost tega prostora, potem vse skupaj postane bistveno bolj zapleteno.²⁷ Če je bil Trst v obdobju Rimljanov bolj ali manj v senci sosednjega Ogleja (Akvilleja), pa je pod oblastjo Habsburžanov postal ne samo največje in najbolj pomembno пристanišče te srednjeevropske večnacionalne monarhije,²⁸ temveč je v začetku 20. stoletja bilo to tudi največje slovensko mesto.²⁹

S premikom centra iz Rima na Dunaj, prestolnico habsburške monarhije,³⁰ se je Trst iz »vrat na Vzhod« preoblikoval v »okno v svet«, skozi katero se je srednjeevropski prostor odpiral v smeri Mediterana in naprej proti svetovnim trgov. Zaradi svoje izrazite vloge prometnega in trgovskega vozlišča, misleč na železniške povezave proti notranjosti in pomorske poti proti svetu, Trst kot rastoče kozmopolitsko mesto ni imel posebne potrebe po tesnejših stikih z agrarno stvarnostjo zaledja³¹ – ki pa je bilo od Trsta tako ali drugače odvisno.³²

Kozmopolitski značaj Trsta, ki se na eni strani nikoli ni znebil »etikete« antičnega mesta, po drugi strani pa se zaradi večstoletnega političnega, kulturnega in gospodarskega vpliva Habsburžanov prav tako ni nikoli v celoti identificiral s preostalo Italijo, je bil torej eden od ključnih razlogov, zakaj je Trst skozi zgodovino ostal v nekakšnem vmesnem prostoru. Skratka, bil je mesto, ki ni bilo od nikogar prav posebej, pa vendar hkrati od vseh. Toda številčna prevlada italijanske buržoazije je pri tej, še zlasti vsled vse večjega navala slovenskega prebivalstva iz zaledja, spodbudila »idejo o avtonomizmu z idejo o neodtujljivih nacionalnih pravicah italijanskega

27 Pirjevec, »Trst je naš!«, 17–22.

28 Pirjevec, »Trst je naš!«, 45.

29 V skladu s podatki iz leta 1910, ko je bil narejen zadnji popis prebivalstva, je v Trstu živelo 56.916 Slovencev. Glejte: Pirjevec, »Trst je naš!«, 54.

30 Za razliko od drugih primorskih mest, ki so v 13. stoletju priznala beneško nadoblast, je Trst leta 1382 prostovoljno prešel pod oblast Habsburžanov. Miha Preinfalk, »Tržaška številka Kronike – zgodovina Trsta v malem,« *Kronika* 67, št. 3 (2019): 343–44.

31 Boris Gombač, »Nacionalno in socialno vprašanje v Trstu 1902–1914,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1/2 (1982): 55–64.

32 Vodopivec, »Karl Ludwig von Bruck,« 58–59.

meščanstva«. ³³ Nacionalistični duh italijanskega meščanstva v Trstu je torej šel »z roko v roki« z iredentističnimi težnjami italijanske politike, ki je ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja Trst vse bolj dojemala kot »neodrešen« del lastne države. ³⁴

Na drugi strani pa je bilo slovensko prebivalstvo, za katere je imel Trst kot mesto, v katerem je živela največja urbana skupnost Slovencev, še posebej velik pomen v smislu kreiranja slovenske narodne identitete. V zvezi s tem velja najprej izpostaviti Primoža Trubarja, ki je kot kaplan škofa Petra Bonoma v bolj pomembnih tržaških cerkvah pridigal v slovenskem jeziku. ³⁵ Če so bili s slovenščino v 16. stoletju postavljeni temelji narodne identitete, so se zavoljo njene ohranitve tekom druge polovici 19. stoletja (tudi kot odziv na pomlad narodov leta 1848) ³⁶ ustanavljala različna slovenska društva in organizacije – leta 1861 je bila prav Trstu ustanovljena tudi prva slovenska čitalnica! ³⁷ Simbol slovenske kulturne in gospodarske navzočnosti v mestu je bil leta 1904 zgrajeni Narodni dom, ³⁸ ki je »pod isto streho« poleg stanovanj, hotelskih sob, kavarne in restavracije združeval še tiskarno, v kateri se je tiskal časopis *Edinost*, Tržaško posojilnico in hranilnico ter gledališče, kjer so se prirejale predstave. ³⁹

Navezujoč se na zgornje, lahko na požig Narodnega doma 13. julija 1920 gledamo kot na enega najbolj simboličnih in travmatičnih »udarcev« slovenskemu narodnemu življenju v Trstu, ki je istega leta po pogodbi iz Rapalla pripadel Italiji. Tako lahko rečemo, da je dogodek na nek način naznanjal obdobje sistematičnega raznarodovanja, ⁴⁰ ki je svoj vrh doseglo v času fašističnega režima. V luči pričujočega poglavja tako na prepoved javne rabe slovenskega jezika, ukinjanje slovenskih šol, zapiranje društev in

33 Gombač, »Nacionalno in socialno vprašanje,« 59.

34 Matthew O'Leary, »The Legacy of the Risorgimento on Italian Identity, Nationalism, and the Rise of Fascism,« *The Alexandrian* 6, št. 2 (2017): 3.

35 Bufon, »Slovenci v Trstu,« 70.

36 Marta Verginella, »Fragmenti slovensko govorečega Trsta,« 430–31.

37 Pirjevec, »Trst je naš!«, 27.

38 Jože Pirjevec, »Bazovica 1930,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 21, št. 1/2 (1981): 157–66.

39 Borut Klabjan in Gorazd Bajc, »Narodni dom v Trstu: Trst v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi,« v: *61. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, ur. Urška Perenič (Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2025), 84–94.

40 Samo do leta 1922 naj bi se iz notranjosti Italije v Trst priselilo približno 50.000 Italijanov, istočasno pa se je iz mesta priselilo slabih 30.000 t. i. Neitalijanov. Glejte: Renato Podberšič, »Žrtve med italijanskimi priseljenci v Julijski krajini,« v: *Migracije in Slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010), 316–27.

tudi italijanizacijo slovenskih priimkov⁴¹ in krajevnih imen ne moremo gledati zgolj kot na izvrševanje fašistične politike, ampak tudi, ali predvsem, kot poskus predrugačenja identitete prostora, in sicer iz večnacionalnega v italijanskega.⁴² O neomajnosti raznarodovalne politike fašističnega režima še najbolj priča ustrelitev štirih slovenskih antifašistov na bazoviškem polju (zato bazoviške žrtve) 6. septembra 1930.⁴³

Kraljevina Italija je 10. junija 1940 vstopila v vojno na strani sil osi. Po napadu na Jugoslavijo sredi aprila 1941 si je usodo primorskih Slovencev delilo še več kot tristo tisoč slovenskih prebivalcev Dravske banovine.⁴⁴ Tako kot protifašistični odpor ni bil omejen le na Slovence, ki so živeli v Julijski krajini, tudi boj za Trst ni bil več omejen zgolj na prizadevanja slovenskih protifašistov,⁴⁵ temveč se je v času med in še zlasti po koncu vojne razvil v kompleksno politično in diplomatsko problematiko, poznano kot *tržaško vprašanje*.⁴⁶ Italiji, ki je z vojno napovedjo Nemčiji 13. oktobra 1943 stopila na »pravo stran« zgodovine, je šlo »na roko« tudi dejstvo zaostrovanja odnosov med zahodnimi zavezniki (Američani, Angleži in Francozi)

41 Pod Mussolinijem je bilo samo v Trstu spremenjenih približno 3000 priimkov, kar je pomenilo, da je okrog 60.000 Tržčanov praktično čez noč »našlo« svoje latinske korenine; Pirjevec, »Trst je naš!«, 116.

42 Večina slovenskih zgodovinarjev se strinja z oceno, da naj bi se v obdobju med obema vojnama iz Julijske krajine izselilo približno 100.000 prebivalcev slovenskega oz. hrvaškega porekla. Od tega se jih je približno 70.000 odselilo v Jugoslavijo. Glejte: Andrej Vovko, »Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama,« *Zgodovinski časopis* 46, št. 1 (1992): 87–92.

43 Pirjevec, »Bazovica 1930,« 165.

44 Marjan Žnidarič, »Vpliv okupacije na življenje Slovencev leta 1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 2 (2001): 191–200.

45 Tu je potrebno pripomniti, da so odbori Osvobodilne fronte (OF) delovali že leta 1941 in so torej tudi po kapitulaciji Italije septembra 1943 oz. ustanovitvi operacijske cone Jadransko primorje s strani nacistične Nemčije (orig. *Operationszone Adriatisches Küstenland*) nadaljevali s svojim delovanjem. V zvezi s tem je pomembno izpostaviti, da je zgolj dan po kapitulaciji Italije (11. septembra 1943) prišlo do ustanovitve Narodnoosvobodilnega sveta za Slovensko primorje (NOS), s čimer se je vzpostavila slovenska javna uprava na tem ozemlju. 16. septembra istega leta pa je vrhovni plenum OF Slovenije sprejel sklep, da se Slovensko primorje priključi Sloveniji. Ker je bil sklep sprejet enostransko, ni imel nobenega mednarodnega pomena. Vseeno pa ga lahko v kontekstu tega prispevka razumemo kot jasno izraženo namero, da bo to območje (spet) slovensko. Glejte: Nevenka Troha, »Uprava v Slovenskem primorju 1918–1954 (Pregled),« *Arhivi* 20, št. 1/2 (1997): 88–102.

46 Pirjevec, »Trst je naš!«, 262–83; Nevenka Troha, *Komu Trst?: Slovenci in Italijani med dvema državama* (Ljubljana: Založba Modrijan, 1999), 11.

na eni in Sovjetsko zvezo na drugi strani.⁴⁷

Tako lahko razumemo tudi vnemo zahodnih zaveznikov, da t. i. Titove sile, ki so prodirale proti Trstu in ga 1. maja 1945 tudi zavzele,⁴⁸ podredijo svojemu poveljstvu. Ker se to ob dejstvu, da so zahodni zavezniki v Trst vkorakali dan kasneje (2. maja), ni zgodilo, so Britanci v naslednjih dneh na Jugoslavijo vršili pritisk, ki se je v prvi vrsti izražal z beograjskim sporazumom z dne 9. junija 1945, s katerim je Jugoslavija pristala na delitev Julijske krajine na cono A, nad katero bo začasno oblast izvrševala Zavezniška vojaška uprava (ZVU), in cono B, ki je bila dodeljena v vojaško upravo Jugoslovanske armade. Dokončni sporazum med Jugoslavijo in zahodnimi zavezniki je bil sicer dosežen v Devinu 20. junija istega leta, ki pa je v svojem bistvu zgolj razreševal detajle tistega iz Beograda.⁴⁹

Da se niti Jugoslavija niti Italija Trstu tudi po podpisu beograjskega in devinskega sporazuma nista odrekli, pričata memorandum, ki sta ga državi predložili mirovni konferenci.⁵⁰ V svojem memorandumu se je Jugoslavija na eni strani zavzela za obnovitev stare meje, ki je pred prvo svetovno vojno potekala med Avstro-Ogrsko in Italijo. Na drugi strani pa se je Italija v svojem memorandumu zavzela za mejo, ki bo potekala po t. i. Wilsonovi črti – od Trbiža prek Triglava ter zahodno od Cerknega, Idrije, Pivke, Ilirske Bistrice, Opatije in Labina, pri čemer bi imela Reka široko avtonomijo v okviru Jugoslavije.⁵¹ Svet zunanjih ministrov je na seji v Londonu 19. septembra 1945 nato odločil, da mora nova državna meja med Italijo in Jugoslavijo upoštevati etnično načelo.⁵²

47 Šušmelj, *Trpko sosodstvo*, 15–6.

48 V naslednjih dneh (med 2. in 10. majem 1945) se je v Trstu dogajala velika »čistka«, za katero sta bili odgovorni Organizacija za zaščito naroda (OZNA) in Korpus narodne obrambe Jugoslavije (KNOJ). Člani teh dveh organizacij so zajeli 18.000 ljudi (večina je bila pripadnikov vojaških enot) in jih tudi povečini izpustili. Tiste, ki so ostali v pridržanju, pa so bodisi likvidirali v kraških jamah bodisi so jih odpeljali v notranjost Slovenije v taborišča in zapore. Vse bolj negativen »imidž« »osvoboditeljev« v očeh lokalnega prebivalstva se je še podkrepil z »barbarskim« plenjenjem članov OZNE in KNOJ-a ter drugih organov ljudske zaščite, ki so iz izpraznjenih (pogosto judovskih) stanovanj pobirali vse, v čemer so videli neko vrednost; Pirjevec, »Trst je naš!«, 303.

49 Tenca Montini, *Trsta ne damo!*, 39–41.

50 Churchill, Truman in Stalin so na srečanju, ki je med 17. julijem in 2. avgustom, med drugim dorekli, da bo pogodba z Italijo prva točka prihodnje mirovne konference. Upoštevajoč to, je septembra istega leta prišlo do oblikovanja Sveta, ki so ga sestavljali zunanji ministri vseh štirih velesil; Tenca Montini, *Trsta ne damo!*, 46–47.

51 Ibid.

52 Šušmelj, *Trpko sosodstvo*, 18.

Na podlagi stališča, sprejetega v Londonu, se Američani, Angleži, Francozi in Rusi odločijo ustanoviti posebno mednarodno preiskovalno komisijo, ki bo z neposrednim obiskom in zasliševanjem prebivalstva »na terenu« ugotavljala etnično pripadnost spornega območja.⁵³ Tako Italija kot Jugoslavija sta pozorno spremljali priprave na obisk preiskovalne komisije in v času, ko so se člani komisije⁵⁴ mudili v Trstu, Gorici, Istri in drugih relevantnih krajih, organizirali manifestacije, provokacije in druge aktivnosti, s katerimi sta skušali vplivati na končno poročilo komisije. Če so bili sprva v tem smislu »uspešnejši« Slovenci, pa so Italijani svojo »premoč« pokazali prav v Trstu, ko se je med 24. in 28. marcem 1946 po nekaterih pričevanjih zbralo okoli 180.000 Italijanov.⁵⁵

Dirka po Italiji kot »potujoči iredentizem«

Dirka po Italiji (it. *Giro d'Italia*) je več kot kolesarska dirka, tako kot kolo za Italijane ni bilo samo prevozno sredstvo.⁵⁶ Ker je njegova priljubljenost sovpadala s procesom industrializacije, je v Italiji postal tudi simbol napredka in modernosti. Razsežnosti *Gira* tako ne moremo dovolj dobro razumeti, če ga obravnavamo zgolj kot športni dogodek.⁵⁷ Njegovi začetki namreč sovpadajo s časom, ko so v revolucionarnem gibanju *Risorgimento*

53 Ibid.

54 Komisija je bila sestavljena iz štirih delegacij, in sicer so to bile ameriška, britanska, francoska in ruska. V skupnem poročilu komisije je tako vsaka izmed t. i. velesil, glede na svoje videnje »stanja na terenu«, podala svoj predlog razmejitve med Italijo in Jugoslavijo. Glejte: Šušmelj, *Trpko sosodstvo*, 18.

55 Tenca Montini, *Trsta ne damo!*, 51–52.

56 Do konca 19. stoletja je bilo v Italiji »v prometu« približno 100.000 koles. Med letoma 1909, ko je potekala prva izvedba Dirke po Italiji, in 1914 (še zadnji *Giro* pred prvo svetovno vojno) pa je številka narasla iz 605.000 na 1.225.000. O tem, kako skokovito je naraščala priljubljenost kolesarstva v Italiji, priča podatek, da je leta 1928 v prometu bilo že 4.935.019 koles. Glejte: Stefano Pivato, »The bicycle as a political symbol: Italy, 1885–1955,« *The International Journal of the History of Sport* 7, št. 2 (1990): 173–87.

57 Kot razloži Cardoza, so kolesarske dirke milijonom Italijanov omogočile sploh prvo srečanje s športnimi dogodki na visoki ravni, saj so kolesarji vozili mimo njihovih domov in lokalnih skupnosti. Tako so lahko gledalci neposredno »sodelovali« na dirkah in svoje junake, o katerih so že veliko slišali ali prebrali, videli od blizu – četudi za hip. Izhajajoč iz tega, za avtorja ni presenečenje, da je priljubljenost kolesarstva že pred prvo svetovno vojno pritegnila tudi pozornost politike; Cardoza, »'Making Italians'?«, 355.

spoznali, da bi kolo lahko bilo pripravno sredstvo, s katerim bi za nacionalistično gibanje navdušili nove generacije.⁵⁸ V tem smislu je bil še zlasti problematičen pojav novih kolesarskih društev in združenj na ozemlju Avstro-Ogrske v začetku 20. stoletja, ki so s svojim delovanjem presegala športni okvir in postala dejavna žarišča narodnega prebujenja.⁵⁹

Ozemlje Avstro-Ogrske je namreč zajemalo tudi pokrajine, kjer je živelo prebivalstvo italijanske narodnosti. Na teh območjih – predvsem v Gorici, Trstu in na Južnem Tirolskem, ki jih italijanski nacionalisti dojemajo kot *terre irredente* (območja, ki še niso odrešena oz. priključena) – so torej tamkajšnja kolesarska društva in združenja igrala vse pomembnejšo vlogo v smislu ohranjanja italijanske identitete in vzbujanja domoljubnih čustev. Na drugi strani je bil *Giro*, začeniši z letom 1909, v prvi vrsti komercialni projekt časopisa *La Gazzetta dello Sport*, ki je z njegovo pomočjo želel povečati svojo naklado in utrditi položaj na medijskem trgu.⁶⁰ Toda kmalu po prvih izvedbah se je *Giro* začel spreminjati v veliko več. Dirka je zaradi svoje trase, ki je obiskala simbolno pomembna območja, postala politično in kulturno orodje, s katerim so se krepile ideje o enotni Italiji.⁶¹

Ozemeljske zahteve, legitimirane z londonskim sporazumom iz leta 1915, in pa odločitev organizatorjev, da že 23. maja 1919,⁶² trasira etapo, ki bo kolesarsko karavano popeljala od Trenta do Trsta, kažejo, kako zavestno je bila Dirka po Italiji uporabljena tudi ali predvsem kot orodje politične simbolike in nacionalnega sporočanja. Ta etapa ni bila zgolj športna preizkušnja – bila je manifestacija iredentističnih teženj, ki so se v primeru Trenta uresničile s pogodbo iz Saint-Germaina septembra 1919, v primeru Trsta pa s pogodbo iz Rapalla novembra 1920. V zvezi s tem je pomenljivo izpostaviti, kako so v časopisu *La Gazzetta dello Sport* *Giro* 1919 napovedali v uvodniku pred njegovim začetkom: »*Ni res, da je Italijane nemogoče združiti. Zavedajo se, da bodo razdeljeni izginili, združeni pa se bodo spet povzpeli.*«⁶³

Politične dimenzije Dirke po Italije se še bolj jasno izrazijo v obdobju fašističnega režima (1922–1943), ki ga je poosebljal Benito Mussolini. V tem smislu kot prelomno označujemo uvedbo *rožnate majice* (orig. *maglia*

58 Ibid.

59 Ibid.

60 Gallagher, *Dirka po Italiji*, 9.

61 O'Brien, *The Story of the World's*, 10–16.

62 Tu velja izpostaviti, da je Italija ravno 23. maja 1915 napovedala vojno Avstro-Ogrski.

63 Gallagher, *Dirka po Italiji*, 46.

rosa)⁶⁴ 1931, na kateri je bil prvotno izvezen fašistični simbol – snop palic, ki zvezane skupaj in ovijajoč se okoli sekire ponazarjajo moč v enotnosti.⁶⁵ Povedano drugače, vsakokratni nosilec rožnate majice, ki je pripadala vodilnemu v skupni razvrstitvi, tako ni le predstavljal najboljšega kolesarja v karavani, ampak je bil, hote ali nehote, tudi živi simbol fašističnega režima. Tu je sicer treba pristaviti, da je bil ta simbol s padcem režima oz. po drugi svetovni vojni z majice odstranjen.⁶⁶

O pomembnosti *Gira* za legitimacijo fašističnega režima in promocijo njihove politike med drugim govori tudi dejstvo, da so se na slovesnostih na startu in cilju nekaterih etap zbirali strankarski oz. vladni funkcionarji. Kar pa se tiče vloge *Gira* pri promociji vladne politike, zadostuje omemba, da so organizatorji za leto 1936 določili, da bo trasa posamične vožnje na čas (oziroma kronometer) potekala na novozgrajenem avtocestnem odseku, ki je povezal Padovo z Benetkami. Glede na to, da so se ob ceste že tedaj zgrinjale množice kolesarskih navdušencev, da ne omenjamo zvestih bralcev časopisa *La Gazzetta dello Sport* in poslušalcev radia, potem lahko rečemo, da je bila v tem primeru izbira trase daleč od naključne – šlo je za jasen propagandni ukrep, ki je italijanskemu prebivalstvu predstavljal enega izmed infrastrukturnih dosežkov fašistične Italije.

V kolikor se navežemo na temo pričujoče raziskave, potem velja glede Trsta povedati, da je v obdobju med obema vojnama zasedal pomembno mesto v imaginariju italijanskega nacionalizma.⁶⁷ Namreč, potrebno je vedeti, da je bil Trst med letoma 1919 in 1940 eno izmed največkrat obiskanih italijanskih mest, in sicer bodisi kot izhodiščna točka bodisi kot ciljno prizorišče.⁶⁸ Po natančnem pregledu preteklih izvedb *Gira*, osredotočajoč se na posamezne etape, smo prišli do ugotovitve, da je Trst v medvojnem

64 Izbira rožnate barve ni naključna, ampak je tu šlo za premišljeno odločitev organizatorja, čigar časopis (govorimo o *La Gazzetti*) se je tiskal (in se še danes) na papirju rožnate barve (Gallagher, *Dirka po Italiji*, 88).

65 O'Brien, *The Story of the World's*, 48.

66 Gallagher, *Dirka po Italiji*, 88.

67 Več o tem glejte: Angelo Ara in Claudio Magris, *Trieste. Un'identità di frontiera* (Torino: Einaudi, 2007); Vanessa Maggi, *La città italianissima. Trieste nel dibattito politico del dopoguerra (1945–1954)* (Pisa: Pacini Editore, 2023); Elisabetta Bertolotti, *Il confine orientale tra Fiume e Trieste. Storie di due porti-franchi* (Milano: Prospettiva Editrice, 2021); Nicolò Giraldi, *Storia di Trieste. Dalle origini ai nostri giorni* (Pordenone: Biblioteca dell'Immagine, 2016).

68 »Trieste«, Pro Cycling Stats, pridobljeno 23. 8. 2025, <https://www.procyclingstats.com/location/trieste>.

obdobju bil petnajstkrat gostitelj katere izmed etap Dirke po Italiji.⁶⁹ Zanimivo je, da so se organizatorji za Trst odločili tudi leta 1920, ko prav tako še ni bilo znano, komu bo to mesto dejansko pripadalo. Tedaj je Trst gostil start zadnje, 8. etape, ki se je v formatu ekipne vožnje na čas zaključila v Milanu.

Ko je govora o fašističnem režimu v povezavi z Dirko po Italiji in gostovanjem v Trstu, velja pristaviti, da je, prvič, na zadnjo predvojno izvedbo *Gira* leta 1940 potrebno gledati tudi, ali predvsem, kot sredstvo za odtegotanje pozornosti ljudstva od vojne vihre, ki je že skorajda eno leto vlada na evropski celini (Mussolini je napovedal vstop Italije v vojno en da po koncu zadnje etape *Gira*, ki se je zgodila 9. junija).⁷⁰ In drugič, da je z vnovičnim gostovanjem v Trstu med 2. in 4. junijem, ko sta bila na sporedu cilj 15. oz. start 16. etape,⁷¹ *Giro* vendarle ohranjal politični značaj, in sicer v tem primeru kot simbolna potrditev italijanske prisotnosti v mestu, ki je po pogodbi iz Rapalla resda postalo del Italije, a je to z vidika dejstva, da je mesto ležalo na stičišču italijanskega, slovanskega in nemškega sveta, terjalo nenehno reafirmacijo njegove pripadnosti italijanski državi.

To velja tudi za leto 1946, ko so se organizatorji Dirke po Italiji odločili, da bo cilj 12. etape, ki se bo začela v Rovigu, prav Trst. Novico, da bo mesto ob zalivu gostovalo kolesarsko karavano *Gira*, so v časopisu *La Gazzetta dello Sport* objavili 12. aprila, ko se je javnost tudi uradno seznanila s celotno traso te dirke. O tem, kako pomemben je bil za organizatorje Trst, priča naslednji zapis, objavljen na prvi strani omenjenega časopisa: »V Trst se gre. Brez Trsta je *Giro* za nas absurd. Ni potrebe, da bi še kaj dodali.. Radi bi poudarili, da že nekaj časa poteka urejanje dokumentacije, da bi *Giro* nemoteno prispel v mesto Svetega Justa. Te so bile uspešno zaključene. Tudi v prihodnjih letih bo italijanski *Giro* potekal v italijanskem mestu Trst. Vedno in za vedno.«⁷²

Glede na to, kar smo zapisali v prejšnjem poglavju, in upoštevajoč datum objave zgornjega zapisa, ni narobe, če rečemo, da je bila odločitev za obisk Trsta povezana s tem, da se je vprašanje o določitvi italijansko-jugoslovanske meje oz. o »lastništvu nad Trstom« nahajalo v eni izmed svojih

69 Karavana *Gira* se je sicer v Trstu ustavila leta 1919, 1920, 1923, 1927, 1934, 1938, 1939 in 1940. Glejte: »Trieste«, Pro Cycling Stats.

70 Ibid.

71 Ibid.

72 Matteo Monaco in Nicola Sbeti, »La partita dell'Italianità. Il ruolo del Coni e del governo nella lotta per l'egemonia dello sport triestino (1945–1954)«, *Qualestoria. Rivista di storia contemporanea* XLVII, št. 2 (2019): 138.

najbolj občutljivih faz.⁷³ V takšnem kontekstu je prihod *Gira* v Trst znatno presegal pomen športnega dogodka. Namreč, pri vsem skupaj ni šlo zgolj za to, da bi kolesarji zaključili etapo v Trstu, pač pa je šlo za demonstracijo italijanske prisotnosti in politične volje, ki je v očeh organizatorjev in italijanske javnosti pomenila simbolno »potrditev« Trsta kot sestavnega dela Italije. V zvezi s tem je pomenljivo to, da je bila odločitev za sprejem francoskega predloga, ki Trst dodeljuje Italiji, s strani Sveta štirih ministrov sprejeta 1. oz. 2. julija 1946,⁷⁴ kar je bilo zgolj en dan po tržaški etapi, ki je bila zaradi dogodka pri Pierisu prekinjena.

Dogajanje pri Pierisu: Sabotaža ali politična demonstracija?

Za razumevanje dogajanja pri Pierisu je potrebno upoštevati nekatera dejstva. Prvo dejstvo je bilo, da je bil Trst, kjer so organizatorji Dirke po Italiji določili cilj 12. etape 30. junija 1946, v skladu z določili pogodbe o premirju z Italijo iz 1943 pod nadzorstvom zavezniške vojaške uprave. Po t. i. pogodbi o vdaji, ki sta jo 29. septembra tistega leta podpisala predsednik italijanske vlade Pietro Badoglio in vrhovni poveljnik zavezniških sil general Dwight D. Eisenhower,⁷⁵ in sporazumu iz Beograda 9. junija 1945, je ozemlje zahodno od t. i. Morganove linije prišlo pod zavezniško upravo. Kar se tiče sporazuma iz Devina 15. junija 1945, pa je za nas pomembno zagotovilo angleškega generala Morgana, »da italijanska vlada ne bo imela vpliva na administrativno upravljanje cone A«.⁷⁶

Iz zgornjega izhaja, da je ne glede na želje italijanske vlade in/ali organizatorjev dirke »zadnjo besedo« glede gostovanja *Gira* 1946 na tleh Julijske krajine, in sicer na območju cone A, imela zavezniška vojaška uprava. Tako so morale italijanske politične oblasti, ki so 4. junija 1946 odobrile prehod dirke skozi Trst, o nameri organizatorjev *Gira* obvestiti še zavezniško upravo, upajoč, da ta ne bo imela ugovorov. 15. junija je v časopisih odjeknila vest, da zavezniška uprava ni izdala dovoljenja, da bi se *Giro* odvijal

73 26. junija 1946 se je pričelo četrto zasedanje Sveta zunanjih ministrov, zaradi katerega je napetost v mestu znatno narasla. V tem smislu se je ozračje še bolj razvnelo na predvečer 12. etape (29. junij), ko je na *Piazza Unità* v Trstu potekala velika italijanska manifestacija v znak solidarnosti z istrskimi begunci; glejte: Troha, *Komu Trst?*, 81.

74 Šušmelj, *Trpko sosedstvo*, 18.

75 Nevenka Troha, »Premirje in/ali brezpogojna vdaja Italije leta 1943,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 131–44.

76 Tenca Montini, *Trsta ne damo!*, 38.

na območju pod njeno upravo. Upoštevajoč to, so organizatorji pripravili »rezervno« traso Rovigo–Vittorio Veneto, čemur pa so najbolj nasprotovali kolesarji tržaške ekipe Wilier⁷⁷ na čelu s Cotturjem, tedaj tudi vodilnim na dirki. Njegov vpliv in še zlasti »tiho delo« italijanske diplomacije je nato privedlo do soglasja, da *Giro* lahko obišče Trst.⁷⁸

Še preden so kolesarji prečkali mejo, ki je Svobodno tržaško ozemlje (STO) ločevalo od Italije, se je pri Pierisu zgodila sabotaža.⁷⁹

Agencija Združenih narodov je danes ob 16:45 objavila naslednje sporočilo: dva kilometra vzhodno od Pierisa na meji Benečije je bil na cesti pred tekmovalci postavljen velik sod. Proti njim so bili položeni tudi kamni, zato so se ustavili. Policija Julijske krajine, ki je spremljala dirko, je nato razgnala majhno množico na vogalu ceste. Medtem ko so policisti to počeli, je nekdo streljal nanje in eden od policistov je bil ranjen. Policija je odgovorila s streljanjem.⁸⁰

Kot je razvidno iz omenjenega poročila, ki so ga naslednji dan – v ponedeljek, 1. julija – objavili na prvi strani časopisa *La Gazzete dello Sport*,⁸¹ so kolesarji naleteli na fizične prepreke, zaradi katerih so se morali ustaviti. Prav tako je iz poročila zgoraj jasno, da saboterji niso streljali na kolesarje,

77 Wilier je italijanska znamka koles, ki jo je leta 1906 v kraju Bassano del Grappa ustanovil Pietro dal Molin. Kot velik privrženec ideje združene Italije si je omenjeni italijanski podjetnik kolo zamislil kot neke vrste sredstvo za afirmacijo te ideje. Namreč, pri imenu Wilier gre v bistvu za akronim fraze (V)iva (črka W nadomešča V) (i)talia (l)iberata e (r)edenta. V znak nestrinjanja s tem, da bo Trst pripadel Jugoslaviji, je v času pogajanj svoje podjetje preimenoval v Wilier Triestina. Upoštevajoč to, si lahko predstavljamo, kakšno simboliko je imelo pedaliranje Cotturja na wilierju po tržaških ulicah. Glejte: Foot, *Pedalare! Pedalare!*, 83.

78 Monaco in Sbeti, »La partita dell'Italianità,« 139–40.

79 Za sabotažo naj bi stal Franc Štoka iz PCVG (*Partito Comunista della Venezia Giulia*). Ta naj bi se pred *Giron* najprej zatekel v Tržič (Monfalcone), kjer je za sabotažo želel navdušiti komuniste iz tamkajšnjega oddelka. Ker mu to ni uspelo – italijanski komunisti so odločno nasprotovali tej akciji –, se je Štoka odpravil v Pieris, kjer pa tamkajšnji komunisti niso imeli nič proti tovrstni akciji. Glejte: Giovanni Padoan, *Un'epopea partigiana alla frontiera tra due mondi* (Udine: Del Bianco Editore, 1984); Raoul Pupo, *Adriatico amarissimo. Una lunga storia di violenza* (Bari: Editori Laterza, 2025), 427–28, pridobljeno 20. 10. 2025, <https://www.ibs.it/adriatico-amarissimo-lunga-storia-di-libro-raoul-pupo/e/9788858157312>.

80 »Gli incidenti di Pieris. Un comunicato dell'Agenzia Nazioni Unite,« *La Gazzetta dello Sport*, 1. 7. 1946, 1.

81 Ibid.

pač pa na policiste ob cesti. Po poročanju agencije je policistom nato z nekaj streli uspelo pregnati tako napadalce kot tudi množico gledalcev, ki se je razbežala. Kot se spominja Alfredo Martini, kolesar ekipe Welter-Ursus,⁸² so to bili trenutki, ki so jih kolesarji preživljali v strahu in negotovosti. Na cesto naj bi padale rože, skupaj s kamni. Kolesar Marangoni je bil ranjen, še en drug kolesar pa se je po njegovem pričevanju skrival v obcestnem jarku. Po nekaj minutah kaosa naj bi nastala tišina, kolesarji pa so zaustavljeni čakali na odločitev organizatorjev, ki so se vmes posvetovali z Angleži in Američani. Ker so jim slednji svetovali, da bi bilo nadaljevanje preveč tvegano, se je organizator odločil, da etapo ustavi oz. prekine.⁸³

Upoštevajoč to, da je bil Cottur – sicer tudi zmagovalec prve etape od Milana do Torina – eden izmed glavnih pobudnikov ideje, da se etapa na relaciji Rovigo–Trst tudi dejansko izvede, so zanimivi njegovi spomini.⁸⁴ Kot se spominja, »*smo na sredi ceste našli sodčke katrana in kamne. Bila je nekakšna barikada. Morali smo se ustaviti in sestopiti s koles. V tistem trenutku se je situacija poslabšala: streli v zrak in kamni, ki so leteli v nas. A nismo smeli obupati. 'Jaz grem naprej tudi sam,' sem rekel drugim, 'Trst nas čaka.'*«⁸⁵

Medtem ko so se ostali kolesarji odpravili proti Vidmu (it. Udine), kjer je bil predviden začetek naslednje etape, je Cottur opogumil še šestnajsterico, ki je bila, kot rečeno, s transportnimi vozili najprej prepeljana do Barkovelj, od tam pa jih je še približno sedem kilometrov ločilo od ciljne črte v središču Trsta.⁸⁶

O nedeljskem dogajanju v Pierisu, 30. junija 1946, sta v ponedeljek, 1. julija, oz. en dan kasneje kot prva poročala tržaški *Glas zaveznikov* in lienske *Novice*. Kar se tiče slednjih, velja omeniti, da so dogajanje v Pierisu poročali na način, da se ga lahko interpretira kot vzrok za kasnejše nemire, ki so se zgodili v Trstu, pri čemer se izpostavlja napad na poslopje Zveze primorskih partizanov, v katerem naj bi svoj sedež imela tudi komunistična stranka in uredništvo *Primorskega dnevnika*: »*Včeraj so nastali v Trsti 'nemiri', ko so Slovenci napadli it. dirkače, ki so na krožni tekmi po Italiji. Med nemiri je bilo napadeno poslopje združenja primorskih partizanov, kjer*

82 »Alfredo Martini«, Pro Cycling Stats, pridobljeno 27. 11. 2025, <https://www.pro-cyclingstats.com/rider/alfredo-martini>.

83 Conti, *Giro d'Italia*, 98.

84 Ibid.

85 Marco Pastonesi, *Gli angeli di Coppi il campionissimo raccontato da chi ci correva insieme, contro, e soprattutto dietro* (Portogruaro: Ediciclo, 1999), 85.

86 Monaco in Sbeti, »La partita dell'Italianità,« 140.

je tudi sedež komunistične stranke in uredništvo *Primorskega dnevnika*.⁸⁷

Kar pa zadeva *Glas zaveznikov*, lahko glede na vsebino zapisanega sklepano, da so pri omenjenem glasilu povzeli sporočilo, ki ga je v času trajanja etape dan prej posredovala agencija Združenih narodov:

V nedeljo dopoldne so ob priliki kolesarske krožne dirke po Italiji in sicer v etapi Rovigo-Trst, postavili na cesto na nekem mestu dva in pol kilometra vzhodno od Pierisa na meji Julijske krajine pred dirkače velik sod. Proti njim so metali tudi kamenje in dirkači so se morali ustaviti. Policija Julijske krajine je na ovinku ceste skušala razpršiti majhno množico. Medtem ko so se agenti pripravljali, so zaceli proti njim streljati in eden izmed agentov je bil ranjen; policija je odgovorila s streljanjem.⁸⁸

V primerjavi z lienškimi *Novicami*, ki so, kot rečeno, omenjeni dogodek predstavile kot vzrok za kasnejše dogajanje v Trstu, so pri *Glasu zaveznikov* vse skupaj postavili v širši kontekst, na kar kaže tudi umestitev besedila pod članek z naslovom »O sobotnih in nedeljskih neredih«. V nasprotju z lienškimi novicami pri *Glasu zaveznikov* tudi niso izpostavljali narodnosti povzročiteljev. To lahko razumemo, če vemo, da je šlo v tem primeru za glasilo Zavezniške vojaške uprave (ZVU), ki je kot takšno seveda izhajalo tudi v italijanskem jeziku. Pomeni, da bi eksplicitno omenjanje Slovencev lahko privedlo do še hujših nemirov. Namesto tega je avtor agresorjem »prilepil« oznako »nekaj oseb«.

Navezujoč se na zgornje, je zanimivo poročanje o dogajanju pri Pierisu s strani *Primorskega dnevnika* z dne 2. julija 1946.⁸⁹ Od časopisa, ki se je kot naslednik *Partizanskega dnevnika*, izhajajočega med vojno in v ilegali, ves čas zavzemal za priključitev Kanalske doline, Beneške Slovenije, Gorice, Trsta, Istre in Reke k Jugoslaviji,⁹⁰ je bilo kajpak pričakovati, da bo na vse skupaj gledal skozi oči jugoslovanske politike in interesov slovenskega prebivalstva. Po zapisanem sodeč, je moč sklepati, da so šoviniisti okoli Odbora narodne osvoboditve (CLN) prihod kolesarjev v Trst razumeli kot sestavni del svoje manifestacije. In ko so ti izvedeli, da kolesarjev ne bo, so po poročanju *Primorskega dnevnika* po ulicah Trsta začeli širiti vest, da so »ščia vi streljali proti kolesarjem in nekatere ubili« ter s tem na eni strani

87 »Trst,« *Novice*, 1. 7. 1946, 2.

88 »O sobotnih in nedeljskih neredih,« *Glas zaveznikov*, 1. 7. 1946, 2.

89 »Naša rešitev je Jugoslavija,« *Primorski dnevnik*, 2. 7. 1946, 1.

90 Vovk, »Trauma povratka,« 429.

razburili množico, čakajočo v cilju, na drugi strani pa dali »signal« svojim, da uresničijo že vnaprej pripravljen načrt.⁹¹

V čikaški *Prosveti*⁹² dogajanju v Pierisu namenjajo pozornost v izdaji iz 2. julija, pri čemer bralca najprej seznani z dejstvom, da je šlo pri vsem skupaj za prihod italijanskih kolesarjev, ki so pred približno 30 dnevi zapustili Milano, nato pa ga seznani z vestjo, da so »*ljudje napadli bicikliste s palicami in kamenjem. Eden biciklist je težko ranjen, več drugih pa je dobilo manjše poškodbe.*«⁹³ V primerjavi s pisanjem v *Primorskem dnevniku* bi bilo na tem mestu zanimivo izpostaviti, da so tudi v *Prosveti* omenjeno dogajanje razumeli kot vzrok za kasnejše izgrede, ki so se izvrševali po ulicah Trsta. Je pa res, da tudi v tem časopisu ni moč identificirati narodnosti napadalcev, kar si sami razlagamo s specifičnostjo vloge tega časopisa v smislu ohranjanja enotnosti izseljenskega občestva na eni strani in izogibanja notranjim delitvam na podlagi različnih pogledov na jugoslovanske-italijanske odnose na drugi strani.

Nekoliko drugače o dogajanju v Pierisu poročajo pri tržaškem *Ljudskem tedniku* z dne 5. julija,⁹⁴ in sicer, tako kot smo ugotovili za *Primorski dnevnik*, tudi v omenjenem tržaškem tedniku ne omenjajo ne kamenja ne palic, temveč izpostavljajo, da »*je furlansko kmečko prebivalstvo zaustavilo dirkače ter jih prijateljsko poučilo, da hočejo šovinistični elementi v Trstu izrabiti njihovo športno prireditev v protiljudsko politično demonstracijo.*«⁹⁵ Še več, s tem ko so izpostavili »prijateljsko podučenje« namesto nasilne zaustavitve, obenem pa poudarili, da je vest o smrti kolesarja, ki se je širila po zvočnikih z Montebella, bila lažna in namenjena mobilizaciji t. i. *fašistične bande*, so vzbudili pri bralcu občutek, da so »saboterji« nastopili v vlogi nekoga, ki je hotel kolesarje obvarovati pred politično, tj. fašistično, zlorabo njihove udeležbe.

Kar se tiče poročanja v *Ljudskem tedniku*,⁹⁶ ne moremo mimo tega, da so pri omenjenem tedniku – namesto z izrazom »Slovenci«, kot so to storili pri lienskih *Novicah*, ali »sčiaci«, kot naj bi po pisanju *Primorskega dnevnika* po ulicah Trsta Slovence zmerjali šovinisti, ali pa »skupina oseb«, kot so se narodnemu značaju »napadalcev« izognili pri čikaški *Prosveti* – ljudi, ki so se na takšen ali drugačen način namenili zaustaviti kolesarsko karavano

91 »Naša rešitev je Jugoslavija,« *Primorski dnevnik*, 2. 7. 1946, 1.

92 »Generalna stavka oklicana v Trstu in Julijski krajini,« *Prosveta*, 2. 7. 1946, 1.

93 Ibid.

94 »Generalna stavka v coni A,« *Ljudski tednik*, 5. 7. 1946, 1.

95 Ibid.

96 Ibid.

pri Pierisu, imenovali »*furlansko kmečko prebivalstvo*«. ⁹⁷ Namreč, slednje kaže na to, da so pri *Ljudskem tedniku* želeli incident na eni strani prikazati kot spontano in legitimno reakcijo lokalnega prebivalstva, na drugi strani pa so s takšno označbo želeli poudariti, da je italijanski nacionalizem strogo meščanska stvar in da kot takšen nima in ne more imeti podpore v širšem, ruralnem okolju, kjer (poleg Slovencev) prednjačijo Furlani.

6. julija 1946 so se na dogajanje v Pierisu odzvali še pri ajdovski *Primorski borbi*. ⁹⁸ Tudi sodeč po pisanju tega glasila, ki je izhajalo enkrat tedensko, se ne more reči, da je prišlo do kakršnegakoli napada v obliki metanja kamenja oz. streljanja. Prav nasprotno, »demokratsko ljudstvo«, kot so množico ob cesti poimenovali pri *Primorski borbi*, naj bi »*kolesarje ustavilo in nagovarjalo, naj ne sodelujejo v nadaljnji tekmi, ki bi zavzela v tem primeru izizivalno šovinistični prizvok*«. ⁹⁹ Kot namreč zapišejo pri omenjenem glasilu, se je s tem, ko je bilo na čelu kolesarske karavane vozilo »*Voce libera*«, športni dogodek spreobrn timeril v politično manifestacijo, pri čemer bi bili udeleženci-kolesarji hote ali nehote v njej udeleženi. Glede na to, da naj bi se večina kolesarjev usmerila proti Vidmu, ¹⁰⁰ si lahko razlagamo, da je bilo ljudstvo pri svoji nameri uspešno.

Za razumevanje konteksta: *Voce libera* je bilo tedaj glasilo Odbora narodne osvoboditve iz Trsta (CLN – *Comitato di Liberazione Nazionale*) ¹⁰¹, v katerem so zagovarjali priključitev Gorice, Trsta, Istre in Reke Italiji. ¹⁰² Upošteva joč slednje, blokade kolesarske karavane pri Pierisu ne moremo razumeti drugače kot izraz nestrinjanja s tem, da se odmeven športni dogodek, ki na ulice (italijanskih) mest vedno znova in vsakič posebej privablja množice kolesarskih navdušencev in/ali radovednežev, spreminja v politič-

⁹⁷ »Generalna stavka oklicana v Trstu in Julijski krajini,« *Prosveta*, 2. 7. 1946, 1.

⁹⁸ »Splošna stavka v vsej coni A je odgovor na fašistično barbarstvo,« *Primorska borba*, 6. julij 1946, 2.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ V omenjeno antifašistično organizacijo, ki je bila ustanovljena 8. septembra 1943 v Rimu, so se vključile meščanske in socialistične stranke, vključno s Komunistično partijo (KP) Italije. Ker meščanske stranke niso hotele sodelovati z OF – vrhovni plenum OF je namreč 16. septembra 1943 izdal dokument, s katerim je slovensko Primorje priključil Jugoslaviji –, je prišlo do izstopa KP, ki se je povezala s slovenskim odporniškim gibanjem. Znotraj CLN-ja so od leta 1944 dalje tako prevladale strukture, ki so, kar zadeva reševanje *tržaškega vprašanja*, izhajale iz stališča, da je potrebno spoštovati pogodbo iz Rapalla leta 1920, ki je zanje »sveta in nedotakljiva«. Glejte: Pirjevec, »*Trst je naš!*«, 243–62.

¹⁰² Vovk, »*Travma povratka*,« 429.

no demonstracijo. Na to nakazuje tudi predpostavka avtorja zapisa, da naj bi med množico čakajočih navijačev v Trstu že bila pomešana »fašistična banda organiziranih plačancev in pretepačev, ki je samo čakala, na pravi trenutek«. ¹⁰³ Lahko rečemo, da se s takšnim načinom pisanja *Primorska borba* najbolj približa vidiku *Ljudskega tednika*.

Skoraj teden dni po dogodku slednjega lepo povzamejo pri goriškem *Soškem tedniku*, ¹⁰⁴ ki je prav tako izšel 6. julija 1946: »V nedeljo so razširili po mestu gorostasne novice, da so 'šciavi' pri Pierisu v Furlaniji napadli dirkače, ki so vršili 'Giro d'Italia'. Na vse mogoče načine, po zvočnikih in z avtomobili, so krožili po mestu in raznašali lažnive vesti, da so naši ljudje naredili naskok na kolesarje, streljali nanje in da je med njimi več ranjenih mrtvih.« ¹⁰⁵

Soški tednik, podobno kot *Primorski dnevnik* in *Ljudski tednik*, poudarja, da pri Pierisu ni prišlo do nobenega streljanja, pač pa je šlo za namerno razširjanje lažnih vesti – novost so tu avtomobili, katerih poglobitveni namen je bil izzvati množično reakcijo in ustvariti vtis napadenosti italijanske strani.

Pod črto, izraz »naši ljudje« kaže tudi na močno identifikacijo tednika z domnevnim napadalcem. ¹⁰⁶ Nazadnje pogledajmo še poročanje *Slovenskega Primorca*, katoliškega tednika iz Gorice, v katerem je bilo dne 11. julija zapisano, da so »zaradi v Pierisu prekinjene tekme kolesarjev tako imenovanega 'Giro d'Italia' [...] v Trstu izbruhnili precej resni nemiri od strani Italijanov«. ¹⁰⁷ Iz precej skopega opisa dogajanja lahko razberemo, da je bilo dogajanje v Pierisu vzrok za kasnejše nemire, ki so se pripetili v Trstu in so jih povzročili Italijani (pomenljivo je, da v tem tedniku za razliko od lienskih *Novic* niso omenjali narodnosti agresorja). Ideološko podstat zapisa sicer opazimo v nadaljevanju, ko avtor omenja stavko »levičarsko usmerjenega delavstva, ki je političnega značaja«, ¹⁰⁸ ki je nastopila kot posledica vsega skupaj. Zgolj za primerjavo, v komunizmu naklonjenemu *Primorskemu dnevniku* so v tej stavki recimo videli izraz »borbe« delavnega ljudstva »za izboljšanje njegovih gospodarskih razmer«. ¹⁰⁹

103 »Splošna stavka v vsej coni A je odgovor na fašistično barbarstvo,« *Primorska borba*, 6. 7. 1946, 2.

104 »V borbi za nedeljivo Primorsko,« *Soški tednik*, 6. 7. 1946, 1.

105 Ibid.

106 Ibid.

107 »Nemiri in stavke,« *Slovenski Primorec*, 11. 7. 1946, 3.

108 Ibid.

109 »Naša rešitev je Jugoslavija,« *Primorski dnevnik*, 2. 7. 1946, 3.

Epilog

Na podlagi analize poročanja osmih izbranih časopisov v slovenskem jeziku, ki so poročali o dogajanju pri Pierisu, lahko rečemo, da je bil omenjeni incident v splošnem prikazan kot izraz zaostrenih odnosov med slovenskim in italijanskim prebivalstvom, živečim na območju cone A, za katerim sta stali na eni strani Jugoslavija in na drugi Italija. Ne glede na svoje ideološke in politične opredelitve so si bili zapisi skupni v tem, da so v dogajanju pri Pierisu prepoznali sprožilca za kasnejše dogodke, ki so se zgodili na ulicah Trsta. Izjema je bil tu *Glas zaveznikov*, v katerem je bilo jasno izpričano, da so se nemiri dogajali tudi že dan prej, v soboto, 29. junija 1946, s čimer so nekoliko relativiziral njegov pomen.

Da so bili pri *Glasi zaveznikov* kot glasilu, ki ga je izdajala zavezniška uprava, usmerjeni k temu, da s pisanjem kar najbolj ublažijo že tako napeto ozračje na tem območju, priča tudi to, da saboterjem niso pripisali nobenih nacionalnih, ideoloških ali političnih oznak, ampak so se odločili za nevtralno oznako »nekaj oseb«. Pri tem je potrebno izpostaviti, da je *Glas zaveznikov* svojim bralcem posredoval praktično identično sporočilo, kot ga je istega dne italijanska *La Gazzetta dello Sport* (oba sta se sklicevala na poročilo Agencije Združenih narodov), ki je v tem primeru očitno sledila podobni logiki, le da z ozirom na nemoten potek nadaljevanja dirke.

Izrazito projugoslovansko usmerjenost je moč opaziti v načinu poročanja s strani *Primorskega dnevnika*, ki je prihod kolesarske karavane v Trst razumel kot del širše politične manifestacije, k čemur naj bi sodila tudi vest o streljanju s strani t. i. »ščavov«. Projugoslovanska usmerjenost se kaže tudi pri *Soškem tedniku*, kjer so postavili pod vprašaj resničnost navedb, da bi do streljanja specifično in nasilja sploh prišlo. Povedano drugače, v omenjenem tedniku so očitno želeli sporočiti, da so si Italijani vse skupaj izmislili z namenom, da bi s tem le še dodatno spodbudili nemire. Naj na tem mestu omenimo še *Primorsko borbo*, ki zaustavitve kolesarjev ne zanika, pač pa v njej vidi izraz volje »demokratičnega ljudstva«, da jih odvrne od sodelovanja v šovinistični propagandi.

Stališču, ki so ga zagovarjali pri *Primorskem dnevniku*, *Soškem tedniku* in *Primorski borbi*, se niso pridružili pri lienških *Novicah*. Namreč, s tem ko so izpostavili, da je bilo v kasnejših nemirih v Trstu napadeno tudi poslopje Zveze primorskih partizanov, kjer je bil tudi sedež komunistične stranke in uredništva *Primorskega dnevnika*, obenem pa so sabotažo pri Pierisu, ki naj bi bila vzrok vsega skupaj, pripisali Slovencem, so slovenskega bralca implicitno usmerili k prepričanju, da je odgovornost za izbruh nasilja in

nemirov v Trstu na slovenskih komunistih. Povedano drugače, Slovenci, ki so se v »begu« pred komunističnim režimom in/ali nasiljem zatekli na tuje, dejanja svojih rojakov niso razumeli toliko kot izraz domoljubja, ampak bolj kot politizacijo športnega dogodka v ideološke namene.

Ugotovimo lahko, da dogajanje pri Pierisu ni bilo povsem enoznačno interpretirano, temveč je to bilo v veliki meri odvisno od politične usmeritve in ciljne publike posameznega glasila. Čeprav je bil dejanski potek dogodkov po večini opisan kot zaustavitev kolesarske karavane, so se v interpretaciji pojavile pomembne razlike, ki odsevajo širši kontekst povojne politične napetosti v Julijski krajini, vključno z ideološko razdeljenostjo, ki se je izražala tudi v slovenskem tisku. Če je večina glasil, zajetih v obravnavo, dogodek uokvirilo kot legitimen upor proti fašistični in šovinistični zlorabi, kar je poudarjalo odpor proti italijanskemu nacionalizmu in politiki asimilacije, se je manjšina (*Glas zaveznikov* in lienske *Novice*) odločila za okvir, ki je dogodek predstavljal kot nasilje »majhne skupine ljudi« (*Glas zaveznikov*) oz. »Slovencev« (lienske *Novice*) nad neškodljivimi udeleženci kolesarske dirke.

Končno, ne glede na podobnosti in razlike v interpretacijah dogajanja pri Pierisu s strani izbranih slovenskih časopisov, je vendarle treba razumeti tudi širši kontekst Dirke po Italiji kot »potujočega iredentizma«, ki je na videz nedolžen športni dogodek spremenil v simbol politične prisotnosti in suverenosti Italije na spornem ozemlju. Dogodek pri Pierisu tako ni samo odsev slovenske ideološke razdeljenosti, ampak tudi izraz konflikta dveh nasprotujočih si narativov – slovenskega odporniškega dojemanja stvarnosti in italijanske nacionalistične afirmacije. V luči teh spoznanj lahko bolje razumemo, kako športni dogodki v mejnih regijah niso zgolj rekreacija ali zabava, temveč pomembna politična in kulturna »bojišča« – tako med dvema narodoma kot tudi med skupinami znotraj njih. Na zmago Luke Mezgeca v Trstu v okviru *Gira* 2014 lahko potemtakem gledamo kot na afirmacijo slovenske prisotnosti in utrjevanje miselnosti, da je Trst (še vedno) slovenski.

Viri in literatura

Časopisni viri

Glas zaveznikov, 1946.
La Gazzetta dello Sport, 1946.
Ljudski tednik, 1946.
Novice, 1946.
Primorska borba, 1945, 1946.
Primorski dnevnik, 1946.
Prosveta, 1946.
Slovenski Primorec, 1945, 1946.
Soški tednik, 1945, 1946.

Spletni viri

Pro Cycling Stats. »Alfredo Martini.« Pridobljeno 27. 11. 2025. <https://www.procyclingstats.com/rider/alfredo-martini>.
 Pro Cycling Stats. »Giordano Cottur.« Pridobljeno 23. 8. 2025. <https://www.procyclingstats.com/>.
 Pro Cycling Stats. »Trieste.« Pridobljeno 27. 11. 2025. <https://www.procyclingstats.com/location/trieste>.

Literatura

Ara, Angelo in Magris, Claudio. *Trieste. Un'identità di frontiera*. Torino: Einaudi, 2007.
 Bertolotti, Elisabetta. *Il confine orientale tra Fiume e Trieste. Storie di due porti-franchi*. Milano: Prospettiva Editrice, 2021.
 Bufon, Peter. »Slovinci v Trstu nekdanj in danes: težavno ohranjanje multikulturalnosti na robu slovenskega etničnega ozemlja.« *Kronika* 70, št. 1 (2022): 177–198.
 Cardoza, Anthony. »'Making Italians'? Cycling and national identity in Italy: 1900–1950.« *Journal of Modern Italian Studies* 15, št. 3 (2017): 354–377.
 Conti, Beppe. *Giro d'Italia: Racconti e misteri in maglia rosa*. Santarcangelo di Romagna: Diarkos, 2023. Pridobljeno 20. 10. 2025. <https://www.ibs.it/giro-d-italia-racconti-misteri-libro-beppe-conti/e/9788836162048>.

Čampa, Marjeta. »Partizanski dnevnik 1944–1945.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 16, št. 1/2 (1975): 121–157.

Drnovšek, Darinka. V: *Novi Slovenski biografski leksikon. Prvi zvezek*, ur. Oto Luthar in Barbara Svetina Šterbenc, 122. Ljubljana: Založba ZRC, 2013.

Foot, John. *Pedalar! Pedalar! A History of Italian Cycling*. London: A&C Black, 2017.

Gallagher, Brendan. *Dirka po Italiji: Corsa Rosa: zgodovina najznamenitejših Girov*. Preserje: Aktivni mediji d.o.o., 2017.

Giraldi, Nicolò. *Storia di Trieste: Dalle origini ai nostri giorni*. Pordenone: Biblioteca dell'Immagine, 2016.

Gombač, Boris. »Nacionalno in socialno vprašanje v Trstu 1902–1914.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1/2 (1982): 55–64.

Harris, Charles Reginald Schiller. *Allied Military Administration of Italy: 1943–1945*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1957.

Klabjan, Borut in Bajc, Gorazd. »Narodni dom v Trstu, Trst v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi.« V: *61. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, ur. Urška Perenič, 84–94. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2025.

Maggi, Vanessa. *La città italianissima: Trieste nel dibattito politico del dopoguerra (1945–1954)*. Pisa: Pacini Editore, 2023.

Mikuž, Metod. »Vprašanje Julijske krajine in Trsta 1947–1954: predavanja na zborovanju slovenskih zgodovinarjev oktobra 1974 v Piranu.« *Zgodovinski časopis* 29, št. 1/2 (1975): 3–44.

Monaco, Matteo in Sbeti, Nicola. »La partita dell'Italianità. Il ruolo del Coni e del governo nella lotta per l'egemonia dello sport triestino (1945–1954).« *Qualestoria. Rivista di storia contemporanea* XLVII, št. 2 (2019): 129–148.

Morreli, Alfio. *Trieste, l'altra faccia della storia 1943–45*. Trieste: Edizioni di letteratura e storia contemporanea, 1987.

O'Brien, Colin. *The Story of the World's Most Beautiful Bike Race*. London: Profile Books Ltd., 2017.

O'Leary, Matthew. »The Legacy of the Risorgimento on Italian Identity, Nationalism, and the Rise of Fascism.« *The Alexandrian* 6, št. 2 (2017): 1–7.

Pirjevec, Jože. »Bazovica 1930.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 21, št. 1/2 (1981): 157–166.

Pirjevec, Jože. »Akcija jugoslovanske diplomacije v Parizu in tržaško vprašanje.« *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, št. 15 (2008): 53–59.

Pirjevec, Jože. »Trst je naš!«: *boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2008.

Pivato, Stefano. »The bicycle as a political symbol: Italy, 1885–1955.« *The International Journal of the History of Sport* 7, št. 2 (1990): 173–187.

Podbersič, Renato. »Žrtve med italijanskimi priseljenci v Julijski krajini.« V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 316–327. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.

Podbersič, Renato. »Sijaj Davidove zvezde nad zalivom. Prispevek k poznavanju judovskih povezav med Trstom in Gorico.« *Kronika* 67, št. 3 (2019): 615–628.

Pogačar, Timothy. »Izseljenski tisk v Ameriki v digitalni dobi: slovensko-ameriški časopis *Prosveta*.« *Slavistična revija* 65, št. 2 (2017): 343–354.

Preinfalk, Miha. »Tržaška številka *Kronike* – zgodovina Trsta v malem.« *Kronika* 67, št. 3 (2019): 343–344.

Pupo, Raoul. *Adriatico amarissimo. Una lunga storia di violenza*. Bari: Editori Laterza, 2025. Pridobljeno 20. 10. 2025. <https://www.ibs.it/adriatico-amarissimo-lunga-storia-di-libro-raoul-pupo/e/9788858157312>.

Šušmelj, Jože. *Trpko sosodstvo: nekateri vidiki odnosov med sosednjima državama v obdobju 1946–2001*. Trst: Založništvo tržaškega tiska ZTT-EST, 2009.

Švent, Rozina. »Tiski slovenskih beguncev v taboriščih v Avstriji in Italiji.« *Dve domovini*, št. 2/3 (1992): 67–101.

Tenca Montini, Federico. *Trsta ne damo! Jugoslavija in tržaško vprašanje 1915–1954*. Ljubljana: Založba ZRC, 2023.

Troha, Nevenka. *Komu Trst? Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Založba Modrijan, 1999.

Troha, Nevenka. »Uprava v Slovenskem primorju 1918–1954 (Pregled).« *Arhivi* 20, št. 1/2 (1997): 88–102.

Troha, Nevenka. »Premirje in/ali brezpogojna vdaja Italije leta 1943.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005), 131–144.

Verginella, Marta. »Fragmenti slovensko govorečega Trsta pred pojavom nacionalizma.« *Kronika* 67, št. 3 (2019): 429–446.

Vovk, Sandi. »Trauma povratka: poročanje tiska v Trstu o fašističnem in nacističnem taboriščnem sistemu neposredno po koncu vojne leta 1945.« *Zgodovinski časopis* 62, št. 3/4 (2018): 427–446.

Vovko, Andrej. »Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama.« *Zgodovinski časopis* 46, št. 1 (1992): 87–92.

Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije. Tom 5, Socialistično gibanje v Sloveniji: 1869–1920. Beograd: Zgodovinski oddelek Centralnega komiteja komunistične partije Jugoslavije, 1951.

*The (Mis)Use of the Giro d'Italia
for Political Purposes:
The Pieris Case of 1946*

Summary

This study examines the significance of the Giro d'Italia within the context of political and ethnic tensions in Trieste and the Julian March following World War II, with particular emphasis on the Pieris incident on June 30, 1946. Throughout its history, Trieste has been a cosmopolitan port city that, despite its formal annexation to Italy under the 1920 Treaty of Rapallo, remained a transitional space between Italian, Slovenian, and Central European identities. Under Habsburg rule, the city emerged as a key port and the largest urban center for Slovenians, who cultivated national identity through language, associations, and cultural institutions, while the Italian bourgeoisie promoted nationalist and irredentist ideas.

Between the two world wars, the Giro served not merely as a sporting event but as an instrument of Italian irredentism, a legitimizing tool for the Fascist regime, and a symbolic assertion of Italian presence in contested territories. The Pieris incident – where cyclists were blocked by physical obstacles and police were fired upon – was interpreted differently across Slovenian media. *Glas zaveznikov* reported on the event neutrally; *Primorski dnevnik*, *Soški tednik*, and *Primorska borba* framed it as a legitimate response to fascist propaganda, while *Novice* attributed the incident to Slovenians and connected it to subsequent riots in Trieste. These divergent narratives reflect the political and ideological divisions of the period, highlighting competing perspectives of Slovenian resistance and Italian nationalism.

The Giro and the Pieris incident demonstrate how sport can function as a vehicle for national propaganda and political mobilization, while simultaneously reflecting the intricate dynamics of ethnic relations in transitional historical periods. Understanding these events requires placing them within the broader historical context of Trieste, where long-standing coexistence and rivalry between Italian and Slovenian communities generated tensions that manifested in political, cultural, and symbolic arenas during

the postwar years. Trieste thus became not only a stage for sporting events but also a space where identity and ideological struggles were enacted, with symbols such as the Giro serving as instruments of both nationalist assertion and resistance mobilization.

1.01 izvirni znanstveni članek

DOI: 10.55692/D.18564.25.11

CC BY-NC-ND 4.0

Anton Arko^{*}

Voditeljeva podoba v slovenskih berilih za prvi razred osnovne šole v obdobju socialistične Jugoslavije

Izvleček

Prispevek obravnava podobo voditelja socialistične Jugoslavije Josipa Broza - Tita v prvih osnovnošolskih berilih, ki so se uporabljala na Slovenskem od konca druge svetovne vojne do vojne za osamosvojitve Slovenije. Namen raziskave je osvetliti, kako so bila ta bralna gradiva vpeta v širši ideološki in vzgojni okvir povojnega časa ter kako so s svojo vsebino, jezikom in vizualno podobo prispevala k oblikovanju kolektivne socialistične zavesti in lojalnosti do nove države, novega voditelja. Posebna pozornost je namenjena različnim načinom in strategijam predstavitve Tita skozi besedila in slikovno gradivo. Prispevek predstavlja, kako so sestavljavci beril s pomočjo različnih pedagoških in retoričnih postopkov – od izbire izrazov, uporabe čustveno obarvanega jezika, moralnih zgledov ter alegoričnih pripovedi – sistematično gradili pozitivno in skoraj mitološko podobo voditelja. Obenem prikazuje, kako so bile te podobe dopolnjene s slikovnim gradivom: idealiziranimi ilustracijami, ki Tita prikazujejo kot modrega, dobrega voditelja, ki je ljudem blizu, pogosto v družbi otrok, delavcev ali partizanov. Prispevek se dotika tudi širšega konteksta oblikovanja kulta osebnosti, ki se je v šolskem sistemu kazal kot del državne ideološke politike. Ponuja vpogled v vlogo šolske vzgoje pri oblikovanju politične in kulturne identitete otrok ter v mehanizme, s katerimi je šolski diskurz pomagal utrjevati politično legitimiteto sistema.

^{*} Anton Arko, muzejski svetovalec, Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, SI-1000 Ljubljana, anton.arko@olskimuzej.si, ORCID: 0009-0008-7063-4427.

S tem članek prispeva k razumevanju povezave med vzgojo, ideologijo in konstrukcijo zgodovinskega spomina v slovenskem šolskem prostoru druge polovice 20. stoletja.

KLJUČNE BESEDE: Berila, Josip Broz - Tito, kult osebnosti, indoktrinacija, socialistična Jugoslavija

Abstract

This article examines the portrayal of Josip Broz Tito, the leader of socialist Yugoslavia, in early elementary school readers used in Slovenia from the end of World War II until the Slovenian War of Independence. The study aims to illuminate how these reading materials were embedded within the broader ideological and pedagogical framework of the postwar period, and how their content, language, and visual elements contributed to the formation of collective socialist consciousness and loyalty to the new state and its leader. Particular attention is paid to the various methods and strategies used to represent Tito through texts and illustrations. The article demonstrates how textbook authors systematically constructed a positive and almost mythological image of the leader using pedagogical and rhetorical devices, including the choice of expressions, emotionally charged language, moral exemplars, and allegorical narratives. Furthermore, it shows how these textual portrayals were complemented by visual materials: idealized illustrations depicting Tito as a wise and benevolent leader, close to the people, often shown among children, workers, or Partisans. The study also places these representations within the broader context of personality cult formation, which was manifested in the school system as part of the state's ideological policy. It provides insight into the role of schooling in shaping children's political and cultural identity, as well as the mechanisms through which school discourse helped reinforce the political legitimacy of the regime. In doing so, the article contributes to the understanding of the relationship between education, ideology, and the construction of historical memory in the Slovenian educational context during the second half of the twentieth century.

KEYWORDS: first reading book, Josip Broz - Tito, personality cult, indoctrination, socialist Yugoslavia

Uvod

Leta 1941 se je z napadom na Jugoslavijo na našem ozemlju začela druga svetovna vojna. Ob okupaciji slovenskega ozemlja so bili uvedeni novi šolski sistemi, katerih prvenstvena naloga je bila potujčevanje slovenskih otrok. Ob razvoju osvobodilno-revolucionarnega gibanja pa je bilo na partizanskem ozemlju že organizirano partizansko šolstvo, ki je postalo podlaga za razvoj povojnega šolstva. Po prevzemu oblasti in izvedbi revolucije na vseh področjih državne uprave je val sprememb zajel tudi šolstvo. Poleti leta 1945 je nova oblast podržavila vse zasebne šole, ki so pripadale Cerkvi. Šola je postala državni aparat za vzgojo in izobraževanje otrok v poslušne socialistične državljane v duhu marksistično-leninistične ideologije, saj je *»komunistična partija Slovenije skušala podrediti šolstvo lastnim ideološkim in političnim potrebam.«*¹ Potekala je borba za ohranitev pridobitev narodnoosvobodilnega boja ter izgradnjo socializma. Ker je šola služila utrjevanju totalitarne komunistične oblasti in realizaciji idejno-političnih ciljev, je vladajoča garnitura skrbno bdela nad vzgojno-izobraževalnim procesom v sistemu šolanja. Zato je v tem času na področju šolstva prišlo do velikih in korenitih sprememb. *»V petinštiridesetih letih je bilo več šolskih reform kot prej v celotni šolski zgodovini.«*² Na udaru temeljite vsebinske prenovе so bili predvsem družboslovni predmeti.

Oblikovanje pedagoških smernic

Predlogi šolskih reform so bili sestavljeni na osnovi ideoloških smernic, ki so jih oblikovali na kongresih Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) in pozneje Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ). Zmeda, ki je v prvih letih po vojni nastala zaradi nenehnih sprememb, kadrovskih zamenjav, različnih poimenovanj in preimenovanj ter združevanj v različne skupine, se je končala leta 1953 z oblikovanjem zvezne komisije za reforme šolstva. Tedanja oblast si je prizadevala preprečiti in iz življenja otrok odstraniti vsak vpliv duhovščine, ki naj bi vzgajala neznanstveno in v zastarelem duhu misticizma. Verouk, ki je bil pred vojno še obvezni predmet, je leta

1 Valerija Bernik Burja, »Vsebinske in metodološke spremembe v osnovnošolskih učbenikih zgodovine od konca 19. do začetka 21. stoletja na Slovenskem« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2006), 18.

2 Stane Okoliš, *Zgodovina šolstva na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2009), 109.

1945 postal neobvezen, leta 1952 pa je bil v vseh osnovnih šolah ukinjen. Učenci, ki so hodili k verouku, so bili izpostavljeni različnim grožnjam in pritiskom, saj si je nova oblast prizadevala do največje mere zmanjšati vpliv duhovščine. »Učitelje so do leta 1950 vrednotili celo po tem, kako uspešni so bili pri zmanjševanju obiska otrok pri verouku in pri obisku nedeljskega bogoslužja.«³ Zgled za nove pedagoške in didaktične metode je bila sovjetska pedagogika, ki je zasedla odločilno mesto v pedagoških načrtih. Če so v predvojnem času pedagogi poudarjali vlogo družine pri vzgoji otrok, je bila povojna oblast do družinske vzgoje precej nezaupljiva. Otroke premaganih političnih, idejnih in vojaških nasprotnikov so v prvih povojnih letih doleteli močna diskriminacija, zapostavljanje in javno zasramovanje. Kar nekaj mladim je bila odvzeta pravica do šolanja. Za dosego idejno čiste vzgoje v duhu socializma so se odvijali močni pritiski tudi na pedagoške delavce. Tisti, ki niso bili idejno opredeljeni, niso sodili v šolo. Polemikam o vernih učiteljih lahko sledimo tudi v takratnem pedagoškem časopisju, ko je *Slovenski poročevalec* pisal o odpustitvi štirih učiteljic, ki so izražale svojo versko pripadnost.⁴ Tudi smernice vzgoje v povojnem času lahko razberemo iz pedagoškega tiska. V reviji *Popotnik* za leto 1945/1946 je v uvodniku zapisano: »V teku narodno-osvobodilne borbe je bil razbit zunanji fašistični sovražnik, razbita in poražena pa tudi domača protiljudska klika, ki je, naslanjajoč se na bajonete in na pomoč zunanjih reakcionarnih sil, bila na oblasti. Nosilec oblasti je danes ljudstvo. Ljudstvo pa je v teku narodno-osvobodilne borbe pokazalo tudi smoter vzgoje in pouka.«⁵ Nadalje lahko v isti pedagoški reviji zasledimo: »Povezanost z ljudstvom in njegovo borbo naj bo osnovni vir naše nove pedagoške izobrazbe in pedagoškega dela.«⁶ Besede, zapisane v *Popotniku*, jasno nakazujejo smernice vzgoje in izobraževanja za čas, ki je sledil. In pa tudi, kakšnemu cilju naj bi sledile smernice vzgoje in izobraževanja: »Vaša naloga je velika in častna, ker morate vzgojiti nove naraščaje in prevzgojiti one, ki so vzgojeni pod prejšnjimi oblastmi do vojne in pod okupacijo. Sadite v duše naše mladine one ideje, ki so jih nosili naši borci skozi vojno.«⁷ Tako je Josip Broz - Tito nagovoril prosvetne delavce in jim jasno povedal, kako naj se vršita vzgoja in izobraževanje v šoli. Vzgoja

3 Ibid., 112.

4 Jure Ramšak, »Položaj vernih učiteljev v socialistični šoli v sedemdesetih letih,« *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 27, št. 1/2 (2018): 80.

5 »Uvodnik,« *Popotnik* 63, št. 1 (1945/1946): 1.

6 Vlado Schmidt, »Smernice sodobnega pedagoškega dela,« *Popotnik* 63, št. 1 (1945/1946): 7.

7 Ibid., 6.

pa naj ne bi bila samo za šolo, marveč bi morala biti povezana z življenjem in tako morala polagati v otroka temelje nove družbene ideologije ali, kot je zapisal Jože Hainz: »Šola mora biti tako povezana z življenjem, da sodeluje v ideološki borbi proti vsemu, kar bi oviralo našo pot v socializem.«⁸ Tito naj bi, kot pravi Stevan Bezdanov, pogosto poudarjal in se zavzemal za to, da: »mora biti marksizem kot znanstvena teorija, revolucionarna ideologija in praksa delavskega razreda temelj celotnega sistema in procesa vzgoje in izobraževanja v naši socialistični samoupravni družbi. Vzgajajmo našo mladino v marksističnem duhu!«⁹ Kot vidimo, se je ogromno pozornosti usmerjalo v idejno vzgojo, verjetno lažje tudi zato, ker se s samo pismenostjo v Sloveniji takrat ni bilo treba posebej ukvarjati.¹⁰

Pri branju beril, čitanek, revij ipd. se vzgojni in izobraževalni smoter ujemata tesneje kot pri drugih predmetih, zato je bilo zelo pomembno, iz kakšnega čtiva se pri pouku bere. V *Popotniku* tako lahko preberemo, da: »je naša neprestana skrb za čitanke in drugo, izvenšolsko branje naših učencev, zlasti glede na hitro se razvijajoči čas, ki neprestano prinaša novih oblik borbe za socializem, sama po sebi razumljiva in nujna. Saj je slovenski jezik poleg drugega tudi tisti predmet, ki najtesneje združuje idejnopolitično, umsko in estetsko vzgojo.«¹¹ Nadalje ista avtorica pri poučevanju poudarja vlogo učiteljevega političnega prepričanja: »Učitelju, ki vse predmete obravnava prepričano in doživeto, torej zavestno s stališča marksizma-leninizma, ki se strokovno zadostno in ideološko pravilno nanje pripravlja, ne bo delalo obravnavanje berilnih sestavkov nobenih posebnih težav.«¹² Berilo naj bi bilo primerno otrokovi razvojni stopnji, vendar hkrati tako, da bi se postavili temelji socialističnega, dialektično-materialističnega svetovnega nazora. Kot kohezivni element, vezivno tkivo nove Jugoslavije pa se je oblikoval kult okrog voditelja Josipa Broza - Tita, ki je poosebljal herojski ideal, narodnoosvobodilni boj, zmagoslavje, državno stabilnost, domoljubje in vrednote, ki jih je prinesla revolucija: bratstvo in enotnost, delo, kolektivizem idr. Sedaj pa si pogledajmo berila za prvi razred osnovne šole kot

8 Jože Hainz, »O pouku zgodovine na osnovni šoli,« *Popotnik* 65, št. 9 (1948): 291.

9 Stevan Bezdanov, »Družbeno ekonomska in pedagoška povezanost izobraževanja in materialne proizvodnje in marksistična zasnovanost vzgojno-izobraževalnega procesa,« v: *Vzgoja in izobraževanje v misli in delu Josipa Broza Tita*, ur. Svetomir Gačič (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1981), 6.

10 Aleš Gabrič, »Šolske reforme in pismenost na Slovenskem od Terezijanskih časov,« *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 33, št. 1 (2024): 96.

11 Erna Muser, »O pouku slovenskega jezika,« *Popotnik* 65, št. 9 (1948): 286–87.

12 Ibid., 287.

odsev pedagoške in ideološke miselnosti tistega časa, s posebnim ozirom na podobo voditelja Tita.

Začetnica, 1945

Po koncu druge svetovne vojne je izšla *Začetnica*, ki se brez navedbe avtorja in ilustratorja razteza čez 37 črno-belih strani. Prežeta je z narodnoosvobodilno tematiko, ilustracije prikazujejo zločine okupatorja in vaških straž ter partizansko delovanje. Prizori šolskega ali vsakdanjega življenja so redki. Tito se pojavi že na prvi strani, kjer stoji v podobi oboroženega partizana, ki z daljnogledom v roki zre v prihodnost. Pod njim stoji trikratni zapis »Tito«.¹³

V nadaljevanju lahko pod ilustracijo šolskega razreda preberemo: »*Fašisti in Švabi so pregnani. Tudi v šoli jih ni več. Ne učimo se več laško in tudi švabsko ne. Smrt fašizmu – svobodo narodu! Hvala Titu! Živela OF!*«¹⁴

Krajše besedilo, ki omenja Tita, govori o šoli na Primorskem: »*Naši starejši bratje so se borili, da imamo slovensko šolo. Nihče nas ne zaničuje. Tovarišica učiteljica nam je druga mama. Z nami ima mnogo dela. Vsi že beremo in pišemo sami. Učimo se tudi o maršalu Titu in o partizanih, o Rusih in o njihovem voditelju Stalinu.*«¹⁵

V tej začetnici torej nismo priča čemu pretresljivemu, Tito nastopa kot vodja partizanske vojske, ki je zaslužen za pregon okupatorja, za kar »*smo mu hvaležni*«. Poveličevanje, slavljenje in frekvenca pojavljanja v besedilih pa se začnejo stopnjevati v naslednjih berilih.

Slovenska začetnica, 1945

Istega leta je izšla še ena začetnica, tokrat v polnem barvnem tisku. Spisal jo je Vinko Möderndorfer, ki se je v času, ko je bil v partizanih, preimenoval v Modrinjavesčana, po »*odsluženi*« prevzgoji na Golem otoku¹⁶ pa je zaradi

13 *Začetnica* (1945), 3.

14 Ibid., 20.

15 Ibid., 36.

16 Aleš Gabrič, »Od somišljenika do nasprotnika komunističnega sistema,« v: »*Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.*« Vinko Möderndorfer: učitelj, politik in raziskovalec, ur. Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016), 134.

razočaranja nad komunistično partijo prevzel svoj stari priimek Mödernerdorfer.¹⁷ Slikovno so začetnico opremili akademski slikarji Maksim Sedej, Slavko Pengov, Marij Pregelj in Evgen Sajovic. Ilustracije odsevajo vojne grozote, partizanski boji, protirevolucionarno nasilje, pa tudi optimistične pionirje ter izgradnjo nove Jugoslavije. Kakor je bilo v navadi še v berilih pred obema svetovnima vojnama, nas na prvi strani pozdravi obraz aktualnega voditelja. Tito je upodobljen v obliki doprsnega portreta, pospremljen s pripisom: »*Naš Tito Josip Broz maršal Jugoslavije*«. ¹⁸

Učbenik je poln socialističnih parol in zgodb, ki se navezujejo na delavsko-kmečko tematiko ali na narodnoosvobodilni boj. Ena med njimi govori o vdoru okupatorjev na naše ozemlje, o njihovem terorju, o trpljenju slovenskega ljudstva in o partizanih, ki so to ustavili. Poglejmo si del, ki omenja Tita:

Partizane je vodil naš ljubi maršal Tito. Tita in našo jugoslovansko vojsko pa je podpiral generalisim Stalin. Njegova slavna rdeča armada je uničila nemško vojsko. Dokler bo živel slovenski rod, bomo Slovenci hvaležni generalisimu Stalinu, rdeči armadi, maršalu Titu in Jugoslovanski armadi. Kako naj pokažemo svojo hvaležnost svojim osvoboditeljem? Naš ljubi maršal Tito nam je že povedal kako: Ljubiti moramo Slovenijo in Jugoslavijo ter delati za njen povzdig in napredek. ¹⁹

Vidimo, da je besedilo izrazito propagandno, saj poskuša že najmlajšim otrokom vsaditi čustveno navezanost na voditelje (Tito, Stalin), ki vključuje ljubezen in hvaležnost. Želi krepiti kolektivno identiteto (»Slovenci«, »Jugoslovani«), povezano z novo socialistično državo, vzbuja pa tudi občutek dolžnosti – otroci naj bi »kazali hvaležnost« s tem, da ljubijo domovino in delajo zanjo. V tej starosti se oblikujejo osnovne vrednote, zato takšno besedilo deluje močno sugestivno. Ne poziva k razmisleku, ampak k poslušnosti in čustveni lojalnosti. Izrazi, kot so »ljubi maršal Tito«, »naš osvoboditelj«, »hvaležnost«, »ljubiti moramo Slovenijo in Jugoslavijo« ²⁰, ustvarjajo afektivno vez – učijo otroka, da so politični voditelji in država vredni ljubezni, skoraj na ravni družinske naklonjenosti. To zmanjšuje kritično distanco in krepi kult osebnosti, značilen za povojni totalitarni diskurz. Ob strani

17 Marjan Marinšek, *Moje prvo berilo* (Velenje: Pozoj, 2000), 89.

18 Vinko Modrinjavesčan, *Slovenska začetnica* (Ljubljana: Ministrstvo za prosveto, 1945), 2.

19 Ibid., 27.

20 Ibid.

lahko opozorimo še na obljubo »*dokler bo živel slovenski rod, bomo Slovenci hvaležni generalisimu Stalinu*«²¹, ki se je že po pičlih treh letih zaradi spora z Informbirojem prelomila.

Prva čitanka, 1946

Pregled nadaljujemo s *Prvo čitanko* avtorjev Josipa Ribičiča in Rudija Završnika. Na drugi strani srečamo voditeljevo podobo, pod njo pa napis »Maršal Josip Broz - Tito.«²²

Če se premaknemo nekaj strani naprej, lahko pri vsebini, ki navaja k učenju besed in zlogov s črko T, vidimo trikrat ponovljen napis »TITO«, Titov portret v okvirju ter spoj besedila in ilustracije TITTOVI pionirji,²³ pri čemer so ilustrirani slednji.

Slika 1: Upodobitev Tita v *Prvi čitanki* iz leta 1946

(Vir: Rudi Završnik in Josip Ribičič, *Prva čitanka* (Ljubljana: DZS, 1946), 2).

²¹ Ibid.

²² Rudi Završnik in Josip Ribičič, *Prva čitanka* (Ljubljana: DZS, 1946), 2.

²³ Ibid., 12.

Pri pouku črke Č ponovno srečamo Titov portret z napisom »TITO« ter pripadajočim besedilom: *»Moja mama ni več v ječi, ne ječi. Meč nima več moči. Vojne ni več. Titu venec vijemo.«*²⁴

To slikovito čitanko nadaljujemo s stranjo, ki prinaša posebno poglavje o Titu in nosi naslov »Maršal Tito«. Govori o njegovem rojstvu in otroštvu, pogledjmo pa si del, ki se nanaša na njegovo javno delovanje: *»Kmalu je postal voditelj delavcev, ki so se borili za boljše življenje. To ni bilo vseh tistim, ki so živeli od truda delavcev. Zato so ga preganjali. Ko je prihrumel sovražnik v naše kraje, je pozval vse poštene ljudi v boj proti fašistom. Zbral je junaško vojsko in šel z njo v hribe in gozdove. Štiri leta je vodil svojo vojsko in končno premagal vse sovražnike.«*²⁵ Zapis na otrokom razumljiv, poenostavljen način sporoča vsebino o Titu, kakršno naj bi najmlajši šolarji ponotranjili. Nerodno pa je formuliran četrti citiran stavek, kjer se glagol veže na zadnji osebek, kar lahko učinkuje, kot da je sovražnik, ki je prihrumel v naše kraje, pozval vse poštene ljudi v boj proti fašistom.

Sosednja stran nam postreže s kratkim besedilom, ki je že bolj tendenciozno zastavljeno, nanaša pa se na Stalina: *»Maršal sovjetske zveze se imenuje Stalin. Vse življenje se je boril za svobodo vseh ljudstev sveta. V zadnji vojni je vodil Rdečo armado v boju proti fašizmu. Ta armada je poglala fašiste v beg. Zato so vsi jugoslovanski narodi Stalinu hvaležni.«*²⁶ Poleg dveh pretiravanj z besednima zvezama »vse življenje« in »vseh ljudstev« pa nam zadnji stavek besedila sporoča tudi zavest o hvaležnosti, ki naj bi jo bili dolžni gojiti vsi jugoslovanski narodi, vključno z mladimi bralci te čitanke. Povedno je tudi dejstvo, da se v prvih povojnih letih zasluge za pregon okupatorja pripisuje rdeči armadi, dočim se z leti težišče premakne na jugoslovanske partizane.

Naslednje besedilo, ki omenja voditelja, nosi naslov *Metkina stavnica*. Prisrčno besedilo govori o deklici Metki, ki ji je oče kupil novo stavnico. Ko se Metka preneha igrati z njo, izgine stavnica in tudi njen bratec. Besedilo se zaključí: *»Povsod so ga iskali. Našli so ga na skednju. Sedel je na tleh in s črkami iz stavnice zlagal besedo: TITO.«*²⁷ Tu lahko razberemo, da sta avtorja želela prikazati, da je deček zložil besedo, ime človeka, do katerega goji naklonjenost. Vsako tovrstno besedilo v učbeniku pa lahko učinkuje kot zgled bralcu.

²⁴ Ibid., 32.

²⁵ Ibid., 66.

²⁶ Ibid., 67.

²⁷ Ibid., 73.

Izdaja berila iz leta 1947 omenjenim vsebinam doda še nekaj novih, med njimi poleg besedil z delavsko tematiko tudi besedilo z naslovom *Lenin*, ki je zamenjalo zgodbo z naslovom *Pismo*. Zapis pripisuje Leninu izredne sposobnosti: »*Vladimir Uljanov je hodil v gimnazijo. Kadar njegovi součenci niso česa razumeli, so dejali: 'Tega ne razumemo, pojdimo k Vladimirju, ki zna vse.'* In Vladimir je svojim tovarišem rad ustregel. Ko je dorastel, je pomagal vsem ljudem v domovini. Vodil jih je v boju za lepše življenje. Zrušil je oblast carjev. Ta Vladimir je bil veliki Lenin.«²⁸ Za otroka je torej postavljen enoznačen vzor dobrote, znanja in poguma, ki ne dopušča dvoma. Ni protislovij, ni težkih moralnih odločitev – junak je popoln in vse njegove poteze so pozitivne. To ustvarja emocionalno identifikacijo: otrok se želi zgledovati po njem, želi *biti kot Vladimir*.

Prva čitanka, 1949

Prejšnjima avtorjema se v izdaji prve čitanke iz leta 1949 pridružita Bogomil Gerlanc in Venčeslav Winkler, kar se odraža v nekoliko spremenjeni vsebini, predvsem pa mladi bralci hitro opazijo razliko v slikovnem gradivu, saj je prejšnje barvno, to pa črno-belo. Tokrat nas v uvodu pozdravi drugačen Titov portret s podnapisom »*MARŠAL JUGOSLAVIJE JOSIP BROZ TITO*«.²⁹

Pri učenju črke T ponovno srečamo ime Tito, le da tokrat ni upodobljen Titov portret. Med novimi vsebinami je državni grb, pod katerim stoji zapis »*ŽIVEL MARŠAL*« ter ilustracija otrok, ki na večji papir pišejo ime »*TITO*«.³⁰

28 Rudi Završnik in Josip Ribičič, *Prva čitanka* (Ljubljana: DZS, 1947), 68.

29 Bogomil Gerlanc et al., *Prva čitanka* (Ljubljana: DZS, 1949), 2.

30 Ibid., 36.

Slika 2: Otroci pišejo Titovo ime
(Vir: Bogomil Gerlanc et al., *Prva čitanka* (Ljubljana: DZS, 1949), 36).

Berilo vsebuje tudi zapis, ki nosi naslov »Živela OF«, prinaša lepo spodbudo oz. vzgojno sporočilo in omenja Tita kot ljubljenega vladarja. Izpostavimo zanimivejši del: »Vsi državljani se imamo radi kot bratje in sestre. Naš ljubljeni maršal Tito nas uči, da moramo pomagati drug drugemu.«³¹

Nadalje se ponovi besedilo, ki predstavlja Tita, le da je tokrat zapis precej razširjen, Tito je predstavljen z več dejstvi in bolj opevano. Poglejmo si dele, ki vzgajajo k pripadnosti in ljubezni do njega: »Maršal Tito je voditelj in učitelj narodov Jugoslavije. [...] Tita in njegova junaštva pozna ves svet. [...] Maršala Tita vroče ljubimo. Zato večkrat vzklikamo: Mi smo Titovi, Tito je naš! Naš pozdrav pa se glasi: Za domovino s Titom – naprej!«³²

³¹ Ibid., 45.

³² Ibid., 80.

Gre za še bolj izrazit primer ideološke in čustveno naravnane vzgojne pripovedi, ki jo je šolski sistem po letu 1945 namenoma usmerjal h gradnji kulta osebnosti okoli maršala Tita. Je tipičen primer emocionalne in simbolne vzgoje, v kateri se meje med domoljubjem, vzgojo in ideološko indoktrinacijo zabrišejo.

Pregled vsebin v tej izdaji sklenimo z zgodbo »Babica in vnuki«, kjer babica vnukom razlaga o nasilju fašistov. V drugi polovici zgodbe se dotakne partizanov in Tita: »*In kdo je maščeval vse to?* 'Partizani in Tito' 'Ali je Tito kralj, babica?' je vprašal Tinček. 'Bedaček! Kralji so sovražniki ljudstva, kralji ne marajo ne kmetov ne delavcev. Tito pa je delavec. In ker nas najbolj ljubi in ker je najbolj hraber, je postal vodja partizanov«.³³ V tem zapisu lahko vidimo upoštevanje ideološke smernice, ki smo jih izpostavili v uvodu: zavračanje buržoazije, afiniteto do delavsko-kmečkega stanu ter vzgojo k ljubezni do voditelja, ki *nas najbolj ljubi*.

Prva čitanka, 1951

Pri tem berilu ni nikjer poimensko naveden avtor, uvodoma pa je zapisano, da je čitanko »*sestavil uredniški odbor, risal in opremil Tone Kralj*«. ³⁴ To berilo je zahvaljujoč Kralju spet barvno in slikovito, na prvi strani prinaša portret Josipa Broza Tita, tokrat brez podnapisa.

Zopet je pri učenju črke T izpostavljeno ime Tito, spodaj pa je ilustracija pionirjev, ki nosijo Titov portret. ³⁵

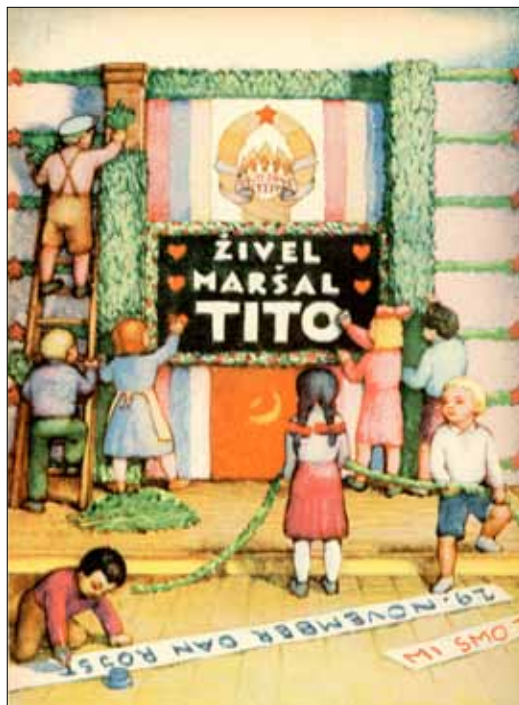
Brez naslova stoji ilustracija, ki prikazuje praznovanje 29. novembra, v središču katere stoji s srci okrašen napis »*ŽIVEL MARŠAL TITO*«. ³⁶

³³ Ibid., 119.

³⁴ Tone Kralj, *Prva čitanka* (Ljubljana: DZS, 1955), 2.

³⁵ Ibid., 17.

³⁶ Ibid., 40.

Slika 3: Otroci okrašujejo napis Tito
(Vir: Tone Kralj, *Prva čitanka* (Ljubljana: DZS, 1955), 2).

Prvo berilo, 1958

Pregled nadaljujemo z berilom, ki je bilo v uporabi najdlje časa; sestavili so ga Rudolf Završnik, Bogomil Gerlanc in Josip Ribičič, likovno podobo pa sta mu dala Jože Ciuha in Janez Šubic. Prva izdaja tega berila sega v leto 1958. Tokrat na prvi strani ni portret ali fotografija, temveč je narisana profil Josipa Broza - Tita z njegovim podpisom.³⁷ Tudi besedilo pri pouku črke T ima dodan zapis »Mi imamo Tita«³⁸. Zraven je upodobljena deklica s cvetjem v rokah, levo od nje uokvirjena slika Tita, pod sliko pa sta jugoslovanska in slovenska zastava.³⁹

37 Rudolf Završnik, Bogomil Gerlanc in Josip Ribičič, *Prvo berilo* (Ljubljana: DZS, 1958), 2.

38 Ibid.

39 Ibid., 15.

Slika 4: Pouk črke T v berilu iz leta 1958
(Vir: Rudolf Završnik, Bogomil Gerlanc in Josip Ribičič, *Prvo berilo*
(Ljubljana: DZS, 1958), 15).

Pri poglavju »29. november« sta omemba Tita in njegova slika izpuščeni. Besedilo, ki je prej nosilo naslov »Osvobodilna fronta«, je tu naslovljeno »Naša domovina«. ⁴⁰ Med nam zanimivi vsebinami stoji že znana »Metkina stavnica«, sicer pa je bolj zanimivo to, da se je tu besedilo, ki je v prejšnjih berilih govorilo o Titu, nadomestilo s pripovedjo o Titovem otroštvu, ⁴¹ ki mu ne pripisuje nobenih posebnih sposobnosti. Postavljeno je v kmečko okolje, v kakršnem je odraščal. To besedilo pa je zadnje, v katerem je omenjen Tito. Izdaja berila ostaja do leta 1972 tozadevno nespremenjena.

⁴⁰ Ibid., 49.

⁴¹ Ibid., 153.

Prvo berilo, 1973

Z letom 1973 se je avtorska zasedba nekoliko spremenila, namesto Josipa Ribičiča sta se pridružila Andrej Šavli in Venceslav Winkler. Visok nivo na področju ilustracij je nadaljevala Lidija Osterc. To je prvo povojno berilo, ki se začne brez Titove slike. Nanj naletimo šele na strani 12, kjer ga zagledamo v uokvirjeni sliki, ob pa njem so tokrat le slovenske zastave ter že poznani napis »*Mi imamo Tita*«. ⁴²

Pod poglavjem »Naša domovina«, ki prinaša enako sporočilo kot pretekla izdaje, tokrat prvič ni omenjen Tito in njegov nauk.

Proti koncu berila naletimo na zgodbo, ki doslej še ni bila objavljena in nosi naslov »Jožek in kos kruha«. Pripoveduje o Titovi mami, ki je pekla kruh in ga vselej pravično in ekonomično razdelila, da ni pošel do naslednje peke. Le Josip oz. Jožek »*jo je nadlegoval. 'Majka, zakaj ne morem zdaj dobiti še enega kosa? Če mi ga daš zdaj, mi ga ne boš morala dati pozneje.'*« ⁴³ Tako smo priča zapisu, ki poudarja, da je Tito izšel iz bornega, delavsko-kmečkega okolja, s čimer se navzven utrjuje primat tega stanu.

Nova zgodba, ki sledi na naslednji strani in nosi naslov *Joža se sanko*, se poslužuje enakega prijema. Takole se začne:

'Nekoč je zapadel sneg, jaz pa brez sank,' se spominja tovariš Tito. 'Kaj storiti? Nekaj sem moral iztuhtati. Matere ni bilo doma, zato sem vzel korito in hajd z njim na hrib [...] Dobro se je uglasilo. Drvel sem kakor z okovanimi sankami. Iznenada pa sem se znašel v snegu. Korito je zadelo ob kamen in se preklalo na dvoje [...] 'Kako naj gre zdaj domov s takšnim koritom! Pa še vsi otroci so ga videli! Pokali so od smeha. Jožu pa ni bilo do smeha, ker se je bal, kaj bo doma.'⁴⁴

Videti je, da so si avtorji v tej izdaji že začeli prizadevati, da bi Tita prikazali ne več kot izredno marljivega in delovnega dečka, marveč kot razposajenega fanta, ki bi lahko bil kdorkoli. Gotovo se je s takim likom poistovetilo več dečkov kot z likom, kakršnega so prikazovali v starejših berilih. Ko pa se človek z nekom poistoveti, običajno začne gojiti do njega afiniteto. Zanimivo je tudi, da so avtorji želeli približati Tita slovenskim otrokom s slovenjenjem imena Josip v Jožek oz. Joža.

42 Rudi Završnik et al., *Prvo berilo* (Ljubljana: DZS, 1973), 12.

43 Ibid., 130

44 Ibid., 131.

V zadnji izdaji, ki je izšla leta 1988, ostajajo vse vsebine enake, vključno z napisom »*Mi imamo Tita*«, čeprav je ta bil takrat že 8 let pokojen.

Prvo berilo, 1989

Kot zadnje med prvimi berili si pogledjmo učbenik treh avtoric, Helene Veselko, Darinke Sivec in Zdenke Lampič, ki je izšel leta 1989, ilustrirala pa ga je Marjanca Jemec Božič. V njem najdemo samo še eno omembo Tita, to je v besedilu, ki ga je napisal France Bevk in nosi naslov *Zmagovita volja*. Takole se glasi:

Bila je jesen. Zunaj je bril veter in dež se je zaganjal v šipe, da so zvenele. 'Danes ne boš mogel v šolo,' je dejala mati sinu. 'Zakaj ne?' se je začudil sin. 'Nimaš čevljev. Bos ne moreš v neurje. Zeblo bi te.' 'Kaj zato!' je odgovoril. 'Kljub temu pojdem.' In šel je. Pot je bila blatna in polna luž. Mrzle deževne kaplje so se zaganjale dečku v lice. Ves premočen je prišel v šolo, toda oči so mu sijale od ponosa. Ta deček je bil Tito.⁴⁵

Iz zgodbe lahko razberemo, da je bil Tito deček, ki je rad hodil v šolo, da je tudi kdaj kljuboval materi in da je bil drzen in pogumen. Prikazan je kot lep zgled za otroka. Naslednja izdaja berila ostaja nespremenjena, v letu 1992 pa je v omenjeni zgodbi zadnji stavek *Ta deček je bil Tito* odstranjen, tako da otroci ne vedo, za koga pravzaprav gre.

S tem se zaključuje skoraj polstoletni pregled slovenskih prvih beril v obdobju socialistične Jugoslavije. Vsebine, ki se nanašajo na voditelja Josipa Broza - Tita, partizansko delovanje in delo kot vrednoto, z oddaljevanjem od druge svetovne vojne tudi počasi izgubljajo prostor v berilih. Z razglasitvijo samostojne Slovenije pa je tudi slovensko šolstvo ubralo svojo pot, ločeno od pedagoških smernic Jugoslavije. Slovenski narod je postal dejanski nosilec in oblikovalec lastnega nacionalnega izobraževalnega sistema.⁴⁶

45 Helena Veselko, Darinka Sivec in Zdenka Lampič, *Prvo berilo* (Ljubljana: DZS, 1989), 88.

46 Marko Ljubič, »Samostojni! Iz socializma v demokracijo – iz osemletke v devetletko – iz analogne v digitalno dobo,« *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 30, št. 1 (2021): 90.

Sklep

Analiza beril, ki so bila v uporabi v osnovnih šolah na Slovenskem v obdobju socialistične Jugoslavije, razkriva vrsto pomembnih ugotovitev, ki osvetljujejo ideološko naravnost povojnega izobraževalnega sistema. V vseh osmih analiziranih berilih se lik Josipa Broza - Tita pojavlja večkrat in v različnih kontekstih, v vseh je prisoten tako v besedilni kot tudi v slikovni obliki, razen v zadnjem berilu, kjer je zgolj omenjen. Zanimivo je tudi to, da ni zaslediti primera, kjer bi bil voditelj predstavljen zgolj slikovno, brez spremnega besedila, kar kaže na to, da je imel verbalni nagovor – zlasti skozi naracijo, pojasnjevanje in čustveno obarvane pripovedi – ključno vlogo pri oblikovanju pomena. S postopno časovno oddaljenostjo od druge svetovne vojne pa lahko opazimo tudi postopno slabenje ideološke obarvanosti vsebin. V zgodnejših berilih prevladujejo besedila, ki slavijo narodnoosvobodilni boj, revolucijo in vlogo voditelja kot osvoboditelja in vodnika naroda, medtem ko se v poznejših izdajah te vsebine umikajo splošnejšim moralnim, vzgojnim in družbenim temam. Kljub temu hermenevitična analiza pokaže, da je Tito, kjerkoli se pojavi, dosledno, po pričakovanjih, upodobljen v pozitivni luči. Njegove osebnostne poteze so idealizirane: prikazan je kot pogumen in požrtvovalen voditelj, neustrašen pred izzivi, z jasno vizijo in trdno voljo, a hkrati prijazen, topel in dostopen ljudem. Takšna podoba spodbuja občutek bližine in povezanosti, saj bralec voditelja ne dojema kot oddaljeno politično figuro, temveč kot skrbnega očeta naroda. Besedila, ki ga omenjajo, ne izražajo zgolj individualnih čustev naklonjenosti, temveč vzpostavljajo kolektivno čustveno identifikacijo: bralec, ki se prepozna kot del skupnosti, je vpet v skupinsko dinamiko hvaležnosti, ponosa in poveljevanja. Ta kolektivna komponenta ima izrazito vzgojno moč, saj na globlji, simbolni ravni oblikuje otrokov občutek dolžnosti – idejo, da je ljubezen do voditelja in hvaležnost zanj naravna, samoumevna in moralno pravilna. Takšna čustvena vez med učencem in simbolno figuro voditelja razkriva, kako učinkovito so berila delovala kot orodje politične socializacije. Ne le da so posredovala znanje o jeziku in branju, temveč so hkrati vzpostavljala vrednostni sistem, v katerem sta zvestoba in občudovanje Tita predstavljala eno temeljnih oblik državljanske vzgoje. Ugotovitve lahko sklenemo s spoznanjem, da so učbeniki, natančneje berila, poleg izobraževalne vloge imeli tudi propagandno vlogo, ki je stremela k daljnosežnim posledicam za nazorsko in ideološko oblikovanje tedanjih generacij.

Viri in literatura

Tiskani viri

Bezdanov, Stevan. »Družbeno ekonomska in pedagoška povezanost izobraževanja in materialne proizvodnje in marksistična zasnovanost vzgojno-izobraževalnega procesa.« V: *Vzgoja in izobraževanje v misli in delu Josipa Broza Tita*, ur. Svetomir Gačič, 6. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1981.

Gerlanc, Bogomil, Ribičič, Josip, Winkler, Venčeslav in Završnik, Rudolf. *Prva čitanka*. Ljubljana: DZS, 1949.

Kralj, Tone. *Prva čitanka*. Ljubljana: DZS, 1955.

Modrinjavesčan, Vinko. *Slovenska začetnica*. Ljubljana: Ministrstvo za prosveto, 1945.

Veselko, Helena, Sivec, Darinka in Lampič, Zdenka. *Prvo berilo*. Ljubljana: Ime založbe, 1989.

Začetnica, 1945.

Završnik, Rudi in Ribičič, Josip. *Prva čitanka*. Ljubljana: DZS, 1946.

Završnik, Rudi in Ribičič, Josip. *Prva čitanka*. Ljubljana: DZS, 1947.

Završnik, Rudi, Gerlanc, Bogomil, Winkler, Venceslav in Šavli, Andrej. *Prvo berilo*. Ljubljana: DZS, 1973.

Završnik, Rudolf, Gerlanc, Bogomil in Ribičič, Josip. *Prvo berilo*. Ljubljana: DZS, 1958.

Literatura

Bernik Burja, Valerija. »Vsebinske in metodološke spremembe v osnovnošolskih učbenikih zgodovine od konca 19. do začetka 21. stoletja na Slovenskem.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2006.

Gabrič, Aleš. »Od somišljenika do nasprotnika komunističnega sistema.« V: »*Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.*« Vinko Möderndorfer: *Učitelj, politik in raziskovalec*, ur. Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales, 115–140. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016.

Gabrič, Aleš. »Šolske reforme in pismenost na Slovenskem od Terezijskih časov.« *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 33, št. 1 (2024): 180–199.

Hainz, Jože. »O pouku zgodovine na osnovni šoli.« *Popotnik* 65, št. 9 (1948): 291.

Ljubič, Marko. »Samostojni! Iz socializma v demokracijo – iz osemletke v devetletko – iz analogne v digitalno dobo.« *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 30, št. 1 (2021): 89–120.

Marinšek, Marjan. *Moje prvo berilo*. Velenje: Pozoj, 2000.

Muser, Erna. »O pouku slovenskega jezika.« *Popotnik* 65, št. 9 (1948): 286–287.

Okoliš, Stane. *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2009.

Ramšak, Jure. »Položaj vernih učiteljev v socialistični šoli v sedemdesetih letih.« *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 27, št. 1/2 (2018): 77–92.

Schmidt, Vlado. »Smernice sodobnega pedagoškega dela.« *Popotnik* 63, št. 1 (1945/1946): 7.

»Uvodnik.« *Popotnik* 63, št. 1 (1945/1946): 1.

The Image of the Leader in Slovenian First-Grade Elementary School Readers in Socialist Yugoslavia

Summary

The analysis of Slovenian first-grade elementary school readers reveals how educational materials were embedded within the broader ideological and pedagogical framework of the postwar period and how their content, language, and visual elements contributed to the formation of collective socialist consciousness and loyalty to the new state and its leader. In all eight readers analyzed, the figure of Josip Broz Tito appears multiple times and in various contexts, consistently present both textually and visually, except in the last reader, where he is mentioned only. Notably, there are no instances in which he is depicted solely through images without accompanying text, which highlights the key role of verbal narration, explanation, and emotionally charged storytelling in shaping his representation. The study illustrates the diverse strategies employed by textbook authors to construct an almost mythological image of the leader. Through the choice of expressions, emotionally laden language, moral exemplars, and allegorical stories, Tito is depicted as a courageous, selfless, and determined leader with a clear vision, while simultaneously being portrayed as warm, approachable, and caring toward people. Idealized illustrations depicting him among children, workers, or Partisans complement the textual narrative and emphasize his proximity and concern for the populace. The analysis also reveals a gradual weakening of ideological content over time as readers become more temporally distant from World War II. Earlier editions emphasize the national liberation struggle, revolution, and Tito's role as a liberator and guide, whereas later editions shift toward more general moral, educational, and societal themes. Nevertheless, Tito is consistently portrayed in a highly positive light, fostering a sense of closeness and identification among pupils. The texts do not merely express individual feelings of admiration but establish collective emotional identification. Readers who perceive themselves as part of the community are drawn into a dynamic

of gratitude, pride, and veneration of the leader. This collective dimension carries a strong pedagogical effect, shaping children's sense of duty and conveying the idea that love for and gratitude toward the leader are natural and morally appropriate. The article thus provides insight into the role of school education in shaping children's political and cultural identity, as well as the mechanisms through which school discourse reinforced the political legitimacy of the system. The findings indicate that, alongside their educational function, readers also served a propagandistic role, with long-term consequences for the ideological and normative formation of multiple generations.

1.01 izvirni znanstveni članek

DOI: 10.55692/D.18564.25.12

CC BY-NC-ND 4.0

Jelka Piškurić^{*}

Odnos do okolja v družbeno turbulentnih 80. letih

Izvleček

Prispevek predstavi postopno senzibilizacijo javnega mnenja do okoljskih vprašanj v osemdesetih letih 20. stoletja. Senzibilnost za okoljska vprašanja je porasla v času specifičnih političnih in družbenih sprememb, pri čemer so aktivisti, ki so javnost opozarjali na posledice onesnaževanja, pogosto izhajali iz vrst mlajše generacije in izobraženih. Okoljska zavest širših slojev prebivalstva, ki se je razvijala s pomočjo medijsko izpostavljenih tem, se je povečala šele v drugi polovici desetletja, zlasti po nesreči v Černobilu. Čeprav se je zavedanje o vplivu onesnaževanja na kakovost bivanja povečevalo, se je kmalu izkazalo, da je to vprašanje imelo prej politično konotacijo kot pa bilo izraz okoljske ozaveščenosti širših slojev prebivalstva.

KLJUČNE BESEDE: *okoljska ozaveščenost, javno mnenje, politične in družbene spremembe, 1980–1990, Slovenija*

^{*} Dr. Jelka Piškurić, znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana, jelka.piskuric@scnr.si; ORCID: 0000-0002-2202-7330.

Abstract

The article presents the gradual sensitization of public opinion towards environmental issues in the 1980s. Environmental awareness developed during a period of specific political and social changes, with activists warning the public about the consequences of pollution often coming from the younger generation and educated groups. Environmental awareness among broader segments of the population, which developed through media-covered topics, only increased in the second half of the decade, particularly after the Chernobyl disaster. Although awareness of the impact of pollution on quality of life was rising, it soon became evident that this issue carried political connotations more than it reflected the environmental awareness of the broader population.

KEYWORDS: *environmental awareness, public opinion, political and social changes, 1980–1990, Slovenia*

Uvod

Slovenija je bila do konca druge svetovne vojne pretežno kmetijska dežela. Po vojni pa se je začela intenzivna industrializacija v skladu s takratno jugoslovansko državno plansko politiko. Do začetka osemdesetih let 20. stoletja let so bile posledice gospodarskega razvoja že vidne na okolju, čeprav stanja v Sloveniji ni mogoče primerjati s stanjem v nekaterih drugih državah nekdanjega vzhodnega bloka. Prišlo je do degradacije zemlje in gozdov, padca kakovosti vodnih virov, onesnaženja vode in zraka, hitrega večanja količine odpadkov in stihijske rasti naselij na račun narave in virov.¹

Stopnja ekološke ogroženosti je bila večja v krajih, kjer sta bila prisotna težka industrija in rudarstvo. Drugje so bile posledice industrijskega razvoja manjše, saj zaradi omejenih naravnih virov ni bilo večjih naložb v njihovo izkoriščanje. A kazali so se tudi negativni vplivi drugih dejavnikov. Poleg industrijskega in kmetijskega obremenjevanja so na degradacijo okolja vplivale modernizacija in spremembe v načinu življenja: hitra urbanizacija in gradbeni posegi v okolje, težave pri urejanju komunalne infrastrukture, povečevanje prometa, turizem, uporaba slabih goriv, poseganja

1 Glejte npr.: Dušan Plut, »Onesnaženje in prostorski razvoj Slovenije,« *Dela – Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani*, št. 6 (1989): 174–78.

v vodne vire in njihovo onesnaževanje, zastarela tehnologija in uporaba strupenih snovi in pomanjkanje čistilnih naprav, ki bi preprečile izpust strupenih snovi v okolje. Negativne učinke so lokalni podnebni dejavniki (na primer kotlinska lega, slaba prevetrenost, sestava tal, količina padavin) lahko še povečali.²

Slovenski znanstveniki in okoljevarstveniki so začeli na posledice onesnaževanja v večji meri opozarjati v sedemdesetih, še bolj pa v osemdesetih letih, ko so igrali pomembno vlogo tudi v procesu demokratizacije Slovenije. Sedemdeseta in osemdeseta leta so poleg tega prinesla sprejemanje prve zakonodaje o varstvu okolja in ustanovljeni so bili nekateri novi samoupravni organi za okoljska vprašanja, v katerih so sodelovali politiki, pravniki, znanstveniki in okoljevarstveniki.³

V začetku desetletja

Ko je po Titovi smrti leta 1980 gospodarska in politična kriza postala odkrita, okoljska vprašanja niso bila v prvem planu, a bila so vendarle medijsko prisotna in to z razlogom. Kakovost zraka in vode je bila zaskrbljujoča, zakonodaja, ki je bila sprejeta v sedemdesetih letih, pa ni bila implementirana.⁴ »Podatki republiške službe za varstvo zraka kažejo, da skoraj tri četrtine prebivalstva v Sloveniji vsaj občasno diha zdravju škodljiv zrak,«⁵ lahko februarja 1980 preberemo v *Sobotni prilogi Dela*. »O varstvu zraka v zadnjih petih letih veliko govorimo. Sprejeli smo nekaj predpisov, s katerimi naj bi omejili onesnaževanje, vendar je vsem skupno, da so ostali

2 Ibid., 177–78; Barbara Verlič Dekleva, »Slovenci, ekologija in politika,« *Teorija in praksa* 30, št. 11/12 (1993): 1267; Janja Sedlaček in Marta Rendla, »Onesnaženost zraka v socialistični Sloveniji – vzroki in odzivi,« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 24, št. 3 (2024): 743–50.

3 Željko Oset, »Environmental Activism During Communist Era in Slovenia,« *Review of Croatian History* 15, št. 1 (2019): 67–75, DOI: 10.22586/review.v15i1.9740; Katarina Polajnar Horvat, »Razvoj okoljske miselnosti v Sloveniji,« *Geografski vestnik* 81, št. 2 (2009): 74–76; Janja Sedlaček, Viktor Pál in Marta Rendla, »Okoljevarstvo v socializmu – slovenski primer,« v: *Potenciali in upravljanje vodá. Med preteklostjo in sedanjostjo*, ur. Marta Rendla (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024), 233–44; Sedlaček in Rendla, »Onesnaženost zraka v socialistični Sloveniji – vzroki in odzivi,« 762–69.

4 Prim.: Sedlaček in Rendla, »Onesnaženost zraka v socialistični Sloveniji – vzroki in odzivi,« 750–55.

5 »Okrogla miza: zaradi naftne krize bomo dihali še bolj umazan zrak,« *Delo, Sobotna priloga*, 2. 2. 1980, 21.

le na papirju,«⁶ so bili kritični. V 26 od 65 slovenskih občin je bilo ozračje prekomerno onesnaženo skozi celo leto. Pozimi se je industrijskim onesnaževalcem pridružilo še ogrevanje, ki je s svojimi emisijami v zimskih mesecih poskrbelo, da je bil zrak onesnažen v vseh naseljih, ki so štela več kot 8000 prebivalcev.⁷

Kaj pa voda? Sredi sedemdesetih let si je republika Slovenija zadala nalogo, da odpravi četrti, najslabši kakovostni razred voda. A leta 1980 je bilo onesnaženih kar 70 odstotkov rek, v obdobjih suše se je ta številka še povečala, čisti naj bi bili zgolj štirje odstotki rek. Do konca julija tega leta so našteali 60 poginov rib (dva primera celo v ribogojnicah), ki so bili posledica onesnaženosti. Ogrožene niso bile le reke, temveč tudi podtalnice. Izračunali so, da je 60 odstotkov Slovencev pilo slabo vodo. Industrijski obrati pogosto niso spoštovali zakona o vodah, tiste čistilne naprave, ki so bile postavljene, pa niso delovale pravilno.⁸ Slovenija ni imela vzpostavljenega sistema, s katerim bi stalno spremljala kvaliteto vode in zraka, niti nadzora nad izpustom kemikalij v okolje. Kaznovalna politika je bila do kršiteljev mila, ukrepi za varstvo okolja pa pogosto neučinkoviti.⁹

Čeprav so se mediji leta 1980 večinoma posvečali kakovosti vode in zraka, je razpon člankov vendarle širši in relativno aktualen. Zavedajo se vpliva naraščajočega prometa – leta 1980 ima v Ljubljani vsaka družina povprečno vsaj eno vozilo, čeprav medije bolj kot onesnaževanje skrbi, da promet zaradi neustrezne cestne infrastrukture in pomanjkanja parkirišč hromi mesta.¹⁰ Skrbijo jih morebitne posledice energetske krize: zaradi pomanjkanja naftnih derivatov se je povečevalo ogrevanje s premogom, kar je negativno vplivalo na kakovost zraka;¹¹ poročali so tudi o novih virih energije, kot je sončna. Pomanjkanje surovin je spodbujalo razmislek o možnosti predelave odpadkov. Poročali so o odpadni hrani.¹² Poleg domačih novic pa so občasno poskrbeli tudi za globalne informacije o posledicah podnebnih sprememb.

6 Ibid.

7 Ibid.

8 »Okrogla miza: Vode so kalne, a ne le zaradi umazanije,« *Delo, Sobotna priloga*, 16. 8. 1980, 22.

9 »Okrogla miza: Vik ob obrobni problemih, žveplov dioksid pa skozi dimnik,« *Delo, Sobotna priloga*, 19. 4. 1980, 20.

10 Borko de Corti, Viktor Širec, Ivan Vidic in Miran Koren, »Status posebnega družbenega pomena ne bo naoljil kolesja javnega prometa,« *Delo, Sobotna priloga*, 2. 2. 1980, 18.

11 Ibid.

12 Danilo Utenkar et al., »Na tisoče kilogramov kruha v smetnjakih,« *Delo, Sobotna priloga*, 11. 10. 1980, 18.

Povprečnega prebivalca Slovenije so v vsakdanjem življenju bolj kot ekološke katastrofe prizadele druge spremembe, zlasti čedalje slabša komunalna in cestna infrastruktura ter neustrezno vodovodno in električno omrežje; obnova in gradnja infrastrukture namreč nista dohajali trendov demografske rasti, urbanizacije, modernizacije in naraščajočega prometa. Težave z onesnaženostjo je povečevalo slabo prostorsko načrtovanje, pri čemer je deagrarizacija skrbela za spreminjanje namembnosti zemlje.¹³ Zanimanje slovenske javnosti za varstvo okolja, s tem pa tudi ozaveščenost o pomenu varovanja okolja, se je tekom osemdesetih let večalo počasi. Spremembe vrednot so bile povezane z različnimi dejavniki: z rastočo družbeno in ekonomsko krizo, domačimi in mednarodnimi ekološkimi katastrofami, deloma pa tudi z rastočo globalno ozaveščenostjo o učinkih gospodarstva in potrošništva na okolje. K temu je pripomogla medijska izpostavljenost okoljskih tem, kritika onesnaževanja je deloma prav tako vidna v popularni kulturi. Skladba *Mrtva reka* Marjana Smodeta, ki je bila posneta leta 1980, na plošči pa izšla leta 1982, na primer opisuje stanje reke Meže, ki je bila v poznih sedemdesetih letih zelo onesnažena s svincem in že na pogled kalna.¹⁴

Leta 1980 izvedena anketa, ki je proučevala odnos Slovencev do onesnaženosti okolja, je pokazala, da se je večina Slovencev vsaj občasno zanimala za teme varovanja in urejanja naravnega okolja. Po mnenju anketirancev je bila Slovenija že dokaj onesnažena, njihov odnos do problematike onesnaževanja okolja pa je bil deloma povezan z njihovo izobrazbo, še bolj pomembno pa je bilo, v kakšnem okolju je anketiranec živel. Mestni prebivalci so se namreč bolj zanimali za to problematiko kot podeželski.¹⁵

Okoljsko zavest Slovencev lahko v omejenem obsegu spremljamo tudi preko projekta Slovensko javno mnenje (SJM), ki je začel leta 1968 z javno-mnenjskimi sondažami beležiti družbeno in politično zavest Slovencev. Za obdobje med letoma 1968 in 1990 je bilo značilno, da vsebinska struktura vprašanj ni bila enotna, ampak rezultat izbora politično relevantnih ali medijsko izpostavljenih tem; povedna je bila tudi odsotnost tem.¹⁶ Onesna-

13 Glejte npr.: Jelka Piškurić, *Na robu Ljubljanskega barja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Študijski center za narodno spravo, 2025), 200–34; gl. tudi: Verlič Dekleva, »Slovenci, ekologija in politika,« 1272.

14 Danica Fink Hafner, Meta Novak in Matej Knep, *Razvoj slovenskih zelenih strank v primerjalni perspektivi* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2017), 40–43.

15 Andreja Dover, Karmen Cunder, Irena Lipar in Dušan Plut, »Vpliv šolske izobrazbe na odnos do onesnaženosti okolja,« *Geografski obzornik* 29, št. 1/2 (1982): 21–26.

16 Niko Toš, »Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM

ženost okolja je bila v strukturi javnomnenjske ankete do druge polovice osemdesetih let bolj obrobno vprašanje. Iz redkih vprašanj kljub temu vidimo, da je bila v začetku desetletja okoljska ozaveščenost Slovencev majhna. V letih 1980 do 1982 onesnaženje za vprašane ni pomenilo hude ogroženosti, saj polovica vprašanih onesnaženja zraka, vode in naselij sploh ni občutila. Zgolj dva odstotka vprašanih sta menila, da bi bilo treba v njihovi krajevni skupnosti v prihodnje kaj narediti za varstvo okolja, kljub temu da jih je 15 odstotkov največje težave videlo v komunalni neurejenosti.¹⁷

Avgusta 1983 je *Delova Sobotna priloga* o okoljski ozaveščenosti napisala: »Naši delovni ljudje kaj malo vedo o osnovnih ekoloških problemih, v najboljšem primeru imajo o tem le posplošene predstave, kar pa še zdaleč ni dovolj za aktivno varovanje narave.«¹⁸ Članek omenja ohlapno zakonodajo in ukrepe za varstvo okolja, ki so pripeljali do slabega stanja, pomanjkanje čistilnih naprav ter ustreznih deponij za odlaganje odpadkov, zlasti nevarnih.¹⁹ »Še vedno se v glavnem ukvarjamo le s posledicami, ne pa z vzroki onesnaženj, še vedno je več razprav o tem, kaj je bolj in kaj manj škodljivo, kot pa konkretnega dela in odpravljanja vzrokov, ki imajo neželene posledice. [...] Poleti nas na to v glavnem opozarjajo ribji trebuhu na površini rek, pozimi zadušljiv smrad onesnaženega zraka,«²⁰ so zapisali.

Točno takrat, avgusta 1983, je prišlo do odkritja hujšega onesnaženja, ki pa je v javnih medijih večinoma ostalo prezrto. Analize vode so pokazale kar 400-krat prekoračeno vrednost polikloriranih bifenilov (PCB) v reki Krupi, ki so v vodo prišli preko odpadnih vod podjetja Iskra kondenzatorji iz Semiča in divjega odlaganja nevarnih odpadkov. Afera na Krupi je bila pomemben dogodek tudi za ekološko gibanje. Na problematiko je opozoril Dušan Plut, ki je s pomočjo Božidarja Flajšmana v belokranjskem mladinskem časopisu *Razmerja* objavil članek. V njem ni le opozarjal na ekološko katastrofo, ampak tudi na dejstvo, da socializem kot sistem dopušča tako ravnanje in ogroža zdravje ljudi. Zaradi pritiskov politike večina osrednjih

1966–2010,« v: *Primerjalno družboslovje: Metodološki in vsebinski vidiki*, 1. elektronska izdaja, ur. Niko Toš in Karl H. Müller (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK, 2021), 123–27, pridobljeno 25. 10. 2024, <https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2021/10/TOS-MULLER-Primerjalno-druzboslovje-WEB-OK.pdf>.

17 Ibid., 312, 393.

18 Helena Kos, »Le nespameten plačuje davek na dosežke,« *Delo, Sobotna priloga*, 6. 8. 1983, 11.

19 Ibid.

20 Ibid.

medijev o problematiki ni poročala.²¹ Prizadeti krajani in širša javnost so prve informacije iz javnih medijev dobili šele junija 1984, v drugi polovici tega leta in v začetku naslednjega pa so bile novice o onesnaženosti Krupe pogostejše.²² V začetku so odgovorni skušali zanikati škodljive posledice onesnaženja za okolje in zdravje ljudi, kasneje pa so se vendarle strinjali, da so potrebni ukrepi. Vendar so okoljevarstveniki dvomili v predlagane rešitve. Leta 1985 je Iskra Semič sicer prenehala s polnjenjem kondenzatorjev s PCB, a naj bi ta del proizvodnje preselila v Srbijo. Prav tako niso bili sanirani glavni viri onesnaževanja.²³

Kljub informacijski blokadi je ekološko gibanje uspelo v dovolj veliki meri odpreti tematiko ogroženosti okolja v medijih in jo predstaviti širši javnosti. Tako imenovana alternativna gibanja, kamor je spadalo ekološko, so izšla iz mladinskih alternativnih klubov in organizacij. Ekološko gibanje je, skupaj z mirovnim, leta 1983 začelo delovati pod okriljem Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS). V javnosti so bile odmevne njihove kampanje za zaprtje jedrske elektrarne Krško in rudnika urana na Žirovskem vrhu (elektrarna je začela s polno močjo obratovati leta 1982, istega leta so začeli pridobivati uran na Žirovskem vrhu). Pozivali so tudi k namestitvi čistilnih naprav v elektrarnah na premog in k znižanju cene neosvinčenega bencina.²⁴ Ekološka in mirovna gibanja je leta 1983 zaznal tudi javnomnenjski vprašalnik SJM. Četrtnina vprašanih je menila, da so ta gibanja pomemben družbeni dejavnik, dobra četrtnina je slišala zanje, a ni vedela, zakaj so pomembna, tretjina pa jih ni poznala ali ni slišala zanje.²⁵

21 Katarina Polajnar Horvat, »Razvoj okoljske miselnosti v Sloveniji,« *Geografski vestnik* 81, št. 2 (2009): 75.

22 »Odmevi na onesnaženost Krupe,« *Mladina, Prizma*, 14. 2. 1985, 29–30; »Še pojasnilo vaščanov,« *Dolenjski list*, 28. 2. 1985, 8.

23 »Odmevi na onesnaženost Krupe,« 29–30; »Še pojasnilo vaščanov,« 8; »Poštni predal 29, Božo Flajšman, Komisija za spremljanje onesnaženosti Krupe: pomirjujoče in zavezujoče ugotovitve,« *Delo, Sobotna priloga*, 14. 12. 1985, 16, 25.

24 Božo Repe, »Slovenci v osemdesetih letih (prvi del),« *Zgodovinski časopis* 54, št. 2 (2000): 255, 259; Fink Hafner, Novak in Knep, *Razvoj slovenskih zelenih strank v primerjalni perspektivi*, 17.

25 *Vrednote v prehodu I.: slovensko javno mnenje 1968–1990*, 1. elektronska izdaja, ur. Niko Toš (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV–CJMMK, 2021), 433, pridobljeno 25. 10. 2024, <https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2021/10/VREDNOTE-1-WEB.pdf>.

Zavedanje o pomenu varovanja okolja počasi raste

Leta 1985 so bila opozorila okoljevarstvenikov, pa tudi drugih, ki so se ukvarjali z vplivom onesnaževanja na človeka in okolje (na primer zdravniki in ribiči), vedno glasnejša, medtem ko javnost za ta vprašanja v večji meri še ni bila dovzetna.²⁶ Stanje onesnaženosti se je hitro slabšalo v letih najintenzivnejše urbanizacije in industrializacije, ki jima je gradnja ustreznih čistilnih naprav sledila prepočasi. Največji onesnaževalci voda so bili celjski industrijski bazen, zasavski premogovniki in bazična industrija v Zagorju, Trbovljah in Hrastniku, železarni Ravne in Jesenice, lesnopridelovalna industrija Lesonit in Tovarna organskih kislin v Ilirski Bistrici, rudnik v Velenju in termoelektrarna v Šoštanju, živilskopridelovalna industrija v Ajdovščini, Črnomlju in Mirni na Dolenjskem, tovarni celuloze in papirja v Medvodah in Krškem, papirnice v Radečah, Vevčah in Količevem, Sladkogorska tovarna papirja, industrija v Rogaški Slatini ter tekstilne tovarne z obrati za barvanje. Vodo so onesnaževale tudi velike prašičerejske farme, ki niso imele ustreznih čistilnih naprav za gnojevko – teh je bilo sedem. V morje pa so odtekale neustrezno prečiščene vode iz Tomosa, Iplasa, Lame, Mlekarnе, Delamarisa in Agrarie, kalužne vode in odpadki z ladij ter neočiščene komunalne vode. Stanje rek se ni bistveno izboljševalo, nekoliko sta se izboljšali le kakovost Reke in Meže, medtem ko se je kakovost Krke od Novega mesta naprej poslabšala, problematična je bila tudi reka Sava.²⁷ Namestnik predsednika Republiškega komiteja za varstvo okolja Tone Poljšak je za *Delovo Sobotno prilogo* povedal, da prave motivacije za čiščenje odpadnih vod v industrijskih podjetjih ni in da so le redki obrati uvedli čistejšo tehnologijo z zaprtimi sistemi za hlajenje in zmanjšano porabo vode. »Predpisi so za zdaj še taki, onesnaževalci še niso dovolj zainteresirani za čiščenje; to pomeni, da je onesnaževanje oziroma plačevanje kazni še vedno cenejše od gradnje ustreznih čistilnih naprav,«²⁸ je pojasnil. V časniku so še dodali, da se morajo za doseganje zastavljenih ciljev spremeniti ne samo miselnost ljudi, ampak tudi zakonodaja in politično razpoloženje do ekoloških problemov.²⁹

Po drugi strani je Plut v *Mladini* opozarjal na onesnaženje v socialističnih državah ter na pomen širjenja ekološke zavesti in varovanja naravnih

26 Gregor Pucelj, »Naših voda ne bodo očistile le čistilne naprave, pomagati jim bo morala tudi čistejša tehnologija in predvsem višja ekološka zavest vseh nas,« *Delo*, 21. 3. 1985, 4.

27 Ibid.

28 Ibid.

29 Ibid.

virov.³⁰ Plut je menil, da je vrsta ekoloških nesreč, vključno s Krupo, opozarjala na težave, a so odgovorni zavlačevali z rešitvami.³¹ Po drugi strani pa je rasla aktivnost ozaveščenih posameznikov, ki se je kazala v ekoloških skupinah, društvih za varstvo okolja in v večji prisotnosti problematike v sredstvih javnega obveščanja.³² *Mladina* je poleg tega javnost obveščala še o problematiki pridobivanja energije v jedrskih elektrarnah in ravnanja z jedrskimi odpadki.³³

V letu 1986 je medijska pozornost vse pogostejše usmerjena v različne oblike onesnaževanja. Medijskemu poročanju o okoljski problematiki ter domačih in tujih ekoloških katastrofah je postopoma sledilo tudi javno mnenje. Večji preobrat je opazen v drugi polovici osemdesetih let, ko se je zaščita okolja povzdignila na raven vrednote ter kriterija za usmerjanje družbenega in gospodarskega razvoja ter se približala vrednotam, kot so mir, boj proti revščini in človekove pravice. Pomemben mejnik pri preobratu javnega mnenja je bila jedrska nesreča v Černobilu leta 1986, ki je sprožila velik upor proti rabi jedrske energije. Na nevarnost jedrskih odpadkov so opozarjali različni aktivisti, med njimi Vane Gošnik, Leo Šešerko in Alenka Bizjak.³⁴ Odmevalo je tudi onesnaževanje Šaleške doline, ki sta ga povzročala termoelektrarna Šoštanj in rudnik Velenje. Na večjo informiranost javnosti so vplivali tako okoljski aktivisti kot poročanje medijev o domačih in tujih ekoloških katastrofah, zlasti družbenokritični prispevki (eno od najvplivnejših glasil je bil tednik *Mladina*, o okoljski problematiki je poročal tudi *Radio Študent*).³⁵

Čeprav je okoljska problematika pogosta tudi v večinskih medijih, je pomenljiva tudi odsotnost določenih tem. »V nasprotju s preteklostjo se v zadnjih nekaj letih s svetlobno hitrostjo zavedamo zaostrenosti ekološkega položaja v našem prostoru. Ozemlje naše republike smo onesnažili že toliko, kot da bi na njem živelo blizu devet milijonov ljudi,«³⁶ so zapisali v *Delovi*

30 Dušan Plut, »Človeštvo na ekološkem razpotju,« *Mladina*, Prizma, 14. 2. 1985, 22–24.

31 Ibid., 26; Dušan Plut, »Ekološki utrinki,« *Mladina*, 4. 10. 1985, 9.

32 Plut, »Ekološki utrinki,« 9.

33 Samo Kuščer, »Ekologija in... jedrska energija,« *Mladina*, 31. 1. 1985, 16; »Energija in ekologija,« *Mladina*, Pogledi, 25. 4. 1985, 19–30.

34 Fink Hafner, Novak in Knep, *Razvoj slovenskih zelenih strank v primerjalni perspektivi*, 41–42; Polajnar Horvat, »Razvoj okoljske miselnosti v Sloveniji,« 75; *Vrednote v prehodu I.*, 534–35.

35 Polajnar Horvat, »Razvoj okoljske miselnosti v Sloveniji,« 75–76.

36 Gregor Pucelj, »Slovenija je onesnažena tako, kot bi na njenem ozemlju že živelo devet milijonov ljudi,« *Delo*, *Sobotna priloga*, 2. 8. 1986, 14.

Sobotni prilogi, ki je v tem letu redno odpirala vprašanja zlasti o onesnaženosti voda in o preskrbi z vodo. Rešitve so med drugim iskali v usklajenem inšpekcijskem nadzoru³⁷ ali pa v financiranju ustrezne infrastrukture s pomočjo samoprispevkov v Ljubljani. Glavno mesto republike je imelo zaradi zaprte kotlinske lege težave s slabo kakovostjo zraka, poleg tega pa še težave s preskrbo z vodo, kljub temu da leži na vodnatem območju.³⁸ Plut je pri tem opozoril na pomembno težavo republiških naravovarstvenih projektov; menil je namreč, da gre le za kratkoročne rešitve. Zveza društev za varstvo okolja Socialistične republike Slovenije (SRS) oziroma ekোসocialisti, kot so se poimenovali, so si v nasprotju s tem prizadevali za pristop do varovanja okolja, ki bi vključeval dolgoročne preventivne ukrepe.³⁹

V družbenokritičnih medijih so bili članki ostrejši kot v večinskih medijih. *Mladina* je v letih 1986 in 1987 odpirala udarne tematike ter v primerjavi z *Delom* jasno izpostavila odgovornost države za ekološke katastrofe in kritizirala počasno prestrukturiranje gospodarstva v energetske manj zahtevno. Opozarjala je, da sprejeti ukrepi (na primer namestitve čistilnih filtrov za svinčev prah v Mežiški dolini) sicer kažejo pozitiven vpliv, a niso dovolj, saj onesnaževanje še naprej vpliva tako na degradacijo okolja kot na zdravje ljudi in živali.⁴⁰ »*Ekologija kot zavest o življenjski odvisnosti človekovega zdravja od stanja onesnaženosti ali snaznosti okolja res narašča, vendar je predvsem verbalne narave, kajti drugače bi v Mariboru ne pili pesticidne vode, drugače bi Krupo sanirali, drugače bi kraško Reko očistili, drugače bi hiše priklapljali na skupno centralno ogrevanje, zmanjševali davke na električno energijo in plin,*«⁴¹ so bili kritični. *Mladina* je opozarjala na različne problematike: od umiranja gozdov in pomanjkanja zakonodaje, ki bi pripomogla k zmanjšanju onesnaženosti zraka,⁴² do onesnaževanja v Ilirski Bistrici, ki je vplivalo na največjo in najdaljšo ponikalnico v Sloveniji, reko Reko.⁴³ Onesnaževanje Reke je postalo sporno šele ob obisku delegacije Unesca v Škocjanskih jamah, zaradi česar je moral Lesonit opustiti mokri postopek proizvodnje. *Mladina* pa je opozarjala tudi na povečevanje

37 Ibid., 14–15.

38 »Okrogla miza: S samoprispevkom do čistejšega okolja v Ljubljani?,« *Delo, Sobotna priloga*, 27. 9. 1986, 20, 21; prim.: Sedlaček in Rendla, »Onesnaženost zraka v socialistični Sloveniji – vzroki in odzivi,« 75–56.

39 »Okrogla miza: S samoprispevkom do čistejšega okolja v Ljubljani?,« *Delo, Sobotna priloga*, 27. 9. 1986, 21.

40 Srečo Zajc, »Zdravo je piti svinčeno mleko,« *Mladina*, 10. 1. 1986, 14–15.

41 Ibid., 14.

42 Vinko Vasle, »Navček za slovenske gozdove,« *Mladina*, 11. 4. 1986, 16–17.

43 Srečo Zajc, »I'm sorry for you, Ilirska Bistrica,« *Mladina*, 26. 12. 1986, 20–21.

pljučnih obolenj na območju Ilirske Bistrice, zlasti raka. Poleg škodljivih emisij, ki sta jih v ozračje spuščala Lesonit in Tovarna organskih kislin, je bilo problematično zlasti uhajanje kancerogenega fenola v zrak.⁴⁴ Tudi vprašanje onesnaženosti Save je postalo bolj pereče šele ob načrtovani gradnji verige hidroelektrarn,⁴⁵ čeprav je bila reka onesnažena že v taki meri, da je bila na nekaterih mestih »povsem na robu obstoja živih organizmov. Po onesnaženosti se lahko primerja samo še z notranjsko Reko.«⁴⁶

Zanimiv je tudi komentar k četrtemu skupnemu samoprispevku lju-bljanskih občin, sicer namenjenemu reševanju njihove ekološke in komunalne problematike, ki pa ni odpravljal vzrokov za onesnaževanje:

Nadaljevanje dosedanjega načina industrijskega razvoja in njegova projekcija v prihodnost nas usmerjata na poti v ekološko katastrofo. Novo obdavčevanje dohodkov delavskega razreda nas pred njo ne bo obvarovalo [...] Slovenski zrak je po stopnji onesnaženosti v evropskem vrhu, zato bi se bilo treba ozreti preko državnih meja v zahodni razviti kapitalistični svet, ki je pri varovanju življenjskega okolja dosegel dosti večje uspehe kot pa socialistična skupnost bratskih narodov in narodnosti, vendar ne s pomočjo obdavčevanja mezdnih delavcev, temveč z restriktivnimi fiskalnimi ukrepi ekonomske politike proti največjim onesnaževalcem okolja.⁴⁷

Tako so zapisali v *Mladini*, kjer niso opozarjali le na neustrezne ukrepe, ampak tudi na kršenje pravil pri izbiri investicijskih variant.⁴⁸

Najbolj izrazito pa je tednik izpostavljal problematiko pridobivanja urana na Žirovskem vrhu in uporabe atomske energije,⁴⁹ kar je doseglo vrh po nesreči v Černobilu; za odstop od jedrskih programov se je izreklo tudi uredništvo v uvodniku.⁵⁰ Članki o ekološki problematiki so se sicer

44 Marko Škrli, »Izdihnite, to je Ilirska Bistrica,« *Mladina*, 23. 1. 1987, 32–33.

45 »The river of no return,« *Mladina*, 30. 10. 1987, 8, 9; »Čista Sava...?!,« *Mladina*, 13. 11. 1987, 28–29.

46 »Čista Sava...?!,« *Mladina*, 13. 11. 1987, 28.

47 Marko Povše, »Še en davek neumnosti,« *Mladina*, 14. 11. 1986, 35.

48 Ibid.

49 Glejte npr.: Srečo Zajc, »Pravica do življenja v atomski dobi,« *Mladina*, 28. 2. 1986, 14–15; Janez Škrli, »Pravica do življenja: črnkast krompir z Žirovskega vrha,« *Mladina*, 7. 3. 1986, 11, 30; Srečo Zajc, »Atomska energija: Ne, hvala!,« *Mladina*, 21. 3. 1986, 14–15; A. Klemenc, »Novo podoba jedrskega mita,« *Mladina*, 28. 3. 1986, 30, 31; Srečo Zajc, »Ali atomu lahko zaupamo?,« *Mladina*, 4. 4. 1986, 28–29; Janez Škrli in Peter Srakar, »Rudnik urana Žirovski vrh (RUŽV),« *Mladina*, 10. 10. 1986, 34–35.

50 Srečo Zajc, »Kako vzeti zmaju glavo?,« *Mladina*, 9. 5. 1986, 8–10; »Atomska bom-

počasi umikali drugim aktualnim družbenopolitičnim temam, ostajala pa je zahteva po vključevanju javnosti, ki je po Černobilu postajala bolj osveščena, v razprave o jedrski energiji, o njeni varnosti, o zapletih pri iskanju lokacij za jedrske odpadke ter o vplivu na zdravje ljudi.⁵¹ Leta 1987 je *Mladina* pred problemsko konferenco Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) z naslovom *Energija, ekologija, varčevanje* natisnila poseben degradacijski zemljevid Slovenije, ki je prikazoval najhujše posledice posegov v okolje (največje onesnaževalce zraka z žveplovim dioksidom, največje onesnaževalce voda, največje porabnike energije, posebne oblike onesnaževanja, ekološko vprašljive energetske objekte in najbolj degradirana območja).⁵² Plut pa je še naprej opozarjal na degradacijo okolja v Sloveniji ter potrebo po »ekosistemskem pristopu« k dolgoročni razvojni politiki.⁵³

Mladina je v svojih dosedanjih člankih namenila veliko pozornosti alternativnim gibanjem, med katera uvrščamo tudi ekološka gibanja, ki se borijo proti uporabi jedrske energije in v zvezi s tem tudi proti gradnji nuklearnih elektrarn. Ne le, da podpira tovrstna gibanja in ideje; s svojimi besedili je v marsičem vplivala tudi na nastajanje in širjenje jugoslovanske ekološke zavesti ter njen prodor v druge množične medije.⁵⁴

so ob koncu leta 1987 zapisali v tem tedniku.

Intenzivnejše poročanje o perečih vprašanjih se je kmalu odrazilo tudi v javnomnenjskih raziskavah. Leta 1986 je alternativna gibanja, kamor je sodilo ekološko, poznalo že več kot 75 odstotkov vprašanih v okviru projekta SJM. Skoraj 45 odstotkov vprašanih je bilo pripravljeno v njih tudi sodelovati.⁵⁵ A občutek ogroženosti zaradi onesnaževanja med ljudmi tega

ba iz Černobila,« *Mladina*, 9. 5. 1986, 1; Peter Weish, »Biološki in ekološki vidiki jedrske energije,« *Mladina*, 9. 5. 1986, 14–15.

51 Škrlić in Srakar, »Rudnik urana Žirovski vrh (RUŽV),« 35; »Ekologija: še in še,« *Mladina*, *Pogledi*, 13. 3. 1987, 21–28; Marjan Horvat, »Pet in ena,« *Mladina*, 16. 10. 1987, 20; Marjan Horvat, »Odlagališča se nam predstavljajo,« *Mladina*, 13. 11. 1987, 16–17.

52 »(Degradacijski) zemljevid Slovenije,« *Mladina*, 15. 5. 1987, 33; *Mladina*, 22. 5. 1987, priloga.

53 Dušan Plut, »Propadanje pokrajinskih ekosistemov v Sloveniji,« *Mladina*, 13. 2. 1987, 16–17; Dušan Plut, »Rdeči ali zeleni lipov list?,« *Mladina*, 15. 5. 1987, 32–33.

54 Aleksandra Resman, Marjan Horvat in Adriano Kiršič, »Gnojna jama naše energetske politike?,« *Mladina*, 13. 11. 1987, 13.

55 *Vrednote v prehodu I.*, 530; Repe, »Slovenci v osemdesetih letih (prvi del),« 259.

leta še ni bil v porastu.⁵⁶ Sprememba je bila očitna v naslednjem letu, ko se je občutek ogroženosti zaradi onesnaženosti izrazito povečal. Leta 1987 se je večina ljudi bala ponovitve jedrske katastrofe doma oziroma v Evropi, 48,3 odstotka vprašanih je bilo seznanjenih z onesnaženjem reke Krube.⁵⁷ Vprašalnik je anketirane soočil s stanjem onesnaženosti: v Sloveniji je bila večina vodnih virov onesnaženih, industrija je v ozračje letno spustila 250.000 ton žvepljenih spojin, več kot petina prebivalcev Slovenije je živel na območjih z najslabšo kakovostjo zraka, več kot polovica gozdov je propadala, letno se je opustilo več kot 3000 hektarjev kmetijskih površin. Več kot polovica vprašanih je bila s tem v celoti ali v glavnem seznanjena.⁵⁸ Vprašani so ocenjevali, da je okolje v Sloveniji že zelo onesnaženo, izrazito se je povečal občutek ogroženosti zaradi onesnaženosti. Večina je menila, da bi bilo treba varovanju okolja prilagoditi nadaljnji razvoj gospodarstva, to je zapreti glavne industrijske onesnaževalce, uvesti zbiranje in predelavo odpadkov ter se odmakniti od nadaljnjega razvoja težke industrije in jedrskih elektrarn.⁵⁹

Leto 1987 tudi sicer v javnem mnenju prinese odločnejšo in čedalje glasnejšo kritiko političnega sistema ter globoko in naraščajoče nezadovoljstvo. Nova senzibilnost za okoljske probleme je le ena od štirih ravni kritičnega razmišljanja. Te so: (1) socio-ekonomska (večina ljudi meni, da živi slabše, čedalje bolj občuti inflacijo, prepričana je, da je težje najti zaposlitev in stanovanje), (2) politična (kritičnost do ravni demokracije, do samoupravljanja in zlasti do zveze komunistov), (3) povečana senzibilnost za pojave, povezane s krizo (kot so korupcija, privilegiji, apatija, nestrpnosti), (4) zavedanje sprememb na globalni ravni (poleg porasta okoljske zavesti še strah pred aidsom in strah pred odtujevanjem, ki ga povzroča tehnologija).⁶⁰ Gospodarsko-politična kriza je bila dovolj velika, da so bili ljudje pripravljeni na spremembe in da so iskali nove alternative.

⁵⁶ *Vrednote v prehodu I.*, 537–38.

⁵⁷ *Ibid.*, 577.

⁵⁸ *Ibid.*, 578.

⁵⁹ *Ibid.*, 578–80.

⁶⁰ Jelka Piškurić, »Vsakdanje življenje Slovencev ob koncu osemdesetih let,« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 22, št. 2 (2022): 567–68.

Okoljska zavest kot pomembno družbeno in politično vprašanje

Ob koncu desetletja se je na naraščajočo senzibilnost do okoljske problematike začela odzivati tudi oblast, a je pri tem pogosto ostala na deklarativni ravni. Januarja 1987 je predsednik republiškega komiteja za varstvo okolja in urejanje prostora Tomaž Vuga stanje vode in zraka ocenil tako: »Odkrito rečeno, pri obojem smo v večji stiski, kot se običajno zavedamo. Na najbolj kritičnih točkah se stanje sicer ne poslabšuje več, vendar sta voda v donedavno čistih rekah in zrak tudi v višjih predelih vedno bolj onesnažena.«⁶¹ Priznal je, da sta zakonodaja in nadzor pomanjkljiva ter da za ustrezne rešitve primanjkuje finančnih sredstev, po drugi strani pa je o ekološki zavesti povedal:

Če bi ocenjevali zavest ljudi po ekoloških gibanjih mladih v Sloveniji in po njihovih manifestacijah, bi bili lahko zadovoljni. Vendar žal v povprečju še zdaleč ni tako. Še vedno na vsakem koraku vidimo popolno pomanjkanje odnosa do okolja ali pa kvečjemu dvojni odnos, ko doma kot krajani bentimo nad dimom, prahom ali ropotom iz bližnje tovarne, kot delavci v njej pa ne le, da se težko odločamo za investicije za čistejše okolje, ampak tudi tistega ne storimo, kar sicer dela vsaka dobra gospodinja: ne pometamo pred svojim pragom. V teh okoljih se zavest dvigne šele tedaj, ko pride do ekološke katastrofe ali se ta že zelo izrazito najavlja. Tak primer imamo npr. v proizvodnji azbestno-cementnih izdelkov v Anhovem.⁶²

V tem času so se na pobudo Skupščine SRS v obravnavo Poročila o stanju na področju razreševanja problematike onesnaževanja okolja vključile tudi občinske skupščine. Odbor za urbanizem in varstvo okolja Skupščine Občine Ljubljana Vič - Rudnik je na primer ugotavljal, da republiško poročilo sicer pestro in odkrito prikazuje problematiko onesnaževanja okolja, vendar ugotovitve in predlogi niso dovolj. Pogrešali so zlasti sistemsko financiranje ukrepov in diverzifikacijo ukrepov,⁶³ za program ukrepov in nalog varstva okolja pa navedli, da je »le spisek želja, ki so že v osnovi

61 Lojze Kante, »Umazani smo, kot da nas je osem milijonov,« *Delo, Sobotna priloga*, 24. 1. 1987, 21.

62 Ibid.

63 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), SI_ZAL_LJU/0080/1, t. e. 51, a. e. 104, Zapisnik 8. seje zbora združenega dela, 25. 3. 1987, K poročilu o stanju na področju razreševanja problematike onesnaževanja okolja, k programu nalog in ukrepov varstva okolja v organizacijah združenega dela za leto 1987, 1–3.

ekonomsko vprašljive«. ⁶⁴ Da sta tako republiško gradivo kot gradivo ljubljanskih občin nedorečena glede financiranja ukrepov, so izpostavili tudi v skupnem uvodnem poročilu, ki so ga predstavili vsem zborom občinske skupščine. ⁶⁵ Kljub pomanjkljivostim so zborom predlagali, da poročilo in program sprejmejo. ⁶⁶

Razprava občinskega družbenopolitičnega zbora je poleg tega odprla dodatno problematiko in pokazala na nemoč republiških in občinskih organov pri urejanju okoljske problematike. Odbornik Mihael Toman, ki se je na Kemijskem inštitutu Borisa Kidriča ukvarjal z onesnaženostjo voda, je opozoril, da merjenje onesnaženosti in opozarjanje ni dovolj ter da je treba onesnaževanje preprečiti oziroma pristopiti k ukrepom za čiščenje, kjer je do onesnaženja že prišlo. ⁶⁷ Kot primer je navedel Škocjanske jame: »Obvezani smo, če želimo Škocjanske jame ohraniti kot naravni rezervat, moramo Reko pripeljati v II. kakovostni razred. To pa bo zelo težko, če ne bomo prisilili oz. vplivali na miselnost predvsem industrije, ki najbolj onesnažuje notranjsko reko v Ilirskobistriškem območju.« ⁶⁸ Del krivde za onesnaževanje je bilo tudi nedosledno izvajanje že obstoječih predpisov o preprečevanju onesnaževanja. »Zelo smo 'šlampasti' kadar odobravamo oz. dajemo soglasja k posameznim proizvodnjam,« je povedal eden od odpornikov in dodal: »Enemu dovolimo, drugemu ne, enkrat pa izdajamo pogojna dovoljenja. Ta pogojna dovoljenja pa so pripeljala do tega, da smo imeli tak problem v Ljubljani. Take proizvodnje bi morali takoj zapreti, rešiti vprašanje zaposlenosti, smo šli v vpihavanje kisika v Ljubljano, rešili ribe in s tem popravili samo zunanji videz, problema pa nismo razrešili.« ⁶⁹ Ker je bilo uvajanje nove tehnologije za čiščenje odpadnih vod povezano z večjimi finančnimi sredstvi, so podjetja raje plačevala kazni, na primer za pogine rib, kot pa vlagala v okolju prijaznejšo tehnologijo. ⁷⁰ Težavo je predstavljalo tudi mešanje komunalnih vod z industrijskimi in strupenimi. »Kot sem omenil jih imamo

64 Ibid., 3.

65 ZAL, SI_ZAL_LJU/0080/1, t. e. 51, a. e. 104, Zapisnik 8. seje družbenopolitičnega zbora, 25. 3. 1987, Skupno uvodno poročilo k Poročilu o stanju na področju reševanja problematike onesnaževanja, k vsebinski analizi srednjeročnih planskih dokumentov OZD s področja gospodarstva, 1–5.

66 Ibid., 5.

67 ZAL, SI_ZAL_LJU/0080/1, t. e. 51, a. e. 104, Zapisnik 8. seje družbenopolitičnega zbora, 25. 3. 1987, poročilo o stanju na področju reševanja problematike onesnaževanja, 4–6.

68 Ibid., 5.

69 Ibid., 7.

70 Ibid., 8.

v Sloveniji preko 100 komunalnih čistilnih naprav, res pa je, da nekatere ne delajo. Te čistilne naprave, ki ne delajo pa je sigurno vzrok miselnost ljudi, saj ob sobotah in nedeljah, ko ni take kontrole, spustijo strupene snovi oz. druge odpadke preko teh čistilnih naprav in take naprave potem sigurno vsaj pol leta ne delajo,»⁷¹ je pojasnil Toman, ki je menil, da so največji problem v Sloveniji industrijske odpadne vode.

Na tretjo dimenzijo pa je opozoril odbornik Damjan Vidovič, in sicer na dobro stoječa podjetja, ki v tehnologijo za čiščenje odpadnih niso vlagala sredstev zaradi iskanja večjih dobičkov.⁷² »Saj veliko industrije ravno na ta račun dobiva velika sredstva oz. ustvarja veliko akumulacijo, ki se v bistvu prenaša iz zahoda k nam, kjer take industrije sploh ne dovolijo, pri nas pa lahko,«⁷³ je še dodal. Zaradi pomanjkanja zavesti je prihajalo tudi do hujših nepravilnosti. »Morda se spominjate lanskega leta, ko Fenolit ni smel spuščati teh odpadnih voda v Borovnišnico, temveč so te odpadne vode akumulirali v velikih njihovih bazenih. Ko pa so se ti bazeni napolnili, pa so jih vseeno morali odpeljati. Dobili so privatnika, ki je to odpadno vodo odpeljal, vendar jih ni odpeljal v predpisane deponije, temveč se je to odpeljalo v eno kraških vrtač med Slovenijo in Hrvaško, ne pa v rafinerijo v Reko,«⁷⁴ je povedal Toman.

Nasploh je bila okoljska ozaveščenost v drugi polovici osemdesetih letih še vedno značilna za bolj izobražene. Do konca desetletja je občutek ogroženosti zaradi onesnaževanja med ljudmi sicer še narasel, prav tako tudi odstotek anketiranih, ki so menili, da so ukrepi za varstvo okolja nujni. Ob koncu desetletja je skoraj polovica vprašanih menila, da bo v prihodnosti onesnaženost okolja predstavljala večjo grožnjo kot gospodarska kriza, in pripravljeni so bili tudi nekaj storiti. 67,1 odstotka vprašanih je bilo pripravljenih sodelovati v prostovoljnih akcijah čiščenja, 54,5 odstotka varčevati z energijo (bencin, elektrika), 50,6 odstotka sodelovati s podpiranjem zelenih političnih organizacij, občutno manjša pa je pripravljenost za čisto okolje plačevati zelene davke – za ta ukrep je bilo zgolj 33,6 odstotka vprašanih.⁷⁵

71 Ibid., 12, 13.

72 Ibid., 9.

73 Ibid.

74 Ibid., 10.

75 Fink Hafner, Novak in Knep, *Razvoj slovenskih zelenih strank v primerjalni perspektivi*, 8–9. Glejte tudi: Metka Špes, »Degradacija okolja v Sloveniji v luči javnomnenjskih raziskav,« *Geographica Slovenica* 23, št. 1 (1991): 439–61, pridobljeno 24. 10. 2024, https://giam.zrc-sazu.si/sites/default/files/gs_clanki/GS_2301_439-461.pdf.

Mladina se je v letu 1988 še posvečala okoljski problematiki,⁷⁶ a je tem temam spričo zaostrene politične situacije v državi posvečala manj prostora. V njej je prostor ohranjal Plut, ki je kritiziral neukrepanje odgovornih. »Vse več resolucij, problemskih konferenc o varstvu okolja – in vse bolj kritična polucijska obremenitev in pokrajinska degradacija Slovenije! Kljub temu pa očitno degradacijska tematika (še) ni v ospredju politike. [...] Zeleni sicer niso več tako pogosto na vrhu seznama sovražnikov države. V državi sedaj mrgoli drugih sovražnikov, narodnih izdajalcev in celo pobudnikov specialne vojne,«⁷⁷ je zapisal. Opozarjal je na globalni proces izčrpavanja okolja v imenu materialnega napredka in vse večjega pomanjkanja prostora ter pozival k novi usmeritvi – ekosocialistični družbi –, ki bi v svoji usmeritvi celovito vključevala tako ekološke kot ekonomske prvine.⁷⁸ Znova je sodeloval pri zemljevidu onesnaženosti vode in zraka, ki ga je objavila *Mladina*.⁷⁹

Angažiranost okoljskih aktivistov, zlasti pa spremenjene družbene in politične razmere so ob koncu osemdesetih let omogočile ustanovitev stranke, ki je odnos do okolja postavila na prvo mesto.⁸⁰ Januarja 1989 je Plut v *Sobotni prilogi Dela* objavil *Osnutek zelenega manifesta* – predlog programa Gibanja Zelenih. Plut je Zelene v prvi fazi videl kot širše družbeno gibanje, ki bi preseglo vse takratne ideologije, z možnostjo, da se v nadaljevanju preoblikuje v politično stranko.⁸¹ »Kljub številnim papirnatim resolucijam partijskih kongresov se vse več prebivalcev pogreza v svet revščine v vse bolj zastrupljenem okolju. Slovenske pokrajine so vse bolj podobne smetišču, kjer pa še nismo odpravili klasičnih oblik onesnaževanja, se srečujemo z drugo generacijo onesnaževalcev (težke kovine, nevarni odpadki, sevanja vseh vrst),«⁸² je zapisal. Po njegovem mnenju nobena od vladajočih ideologij ni ponujala dolgoročno sprejemljivega obrazca za trajnostni razvoj; Slovenija naj bi potrebovala »radikalno spremembo mišljenja in spremembo

76 Glejte npr.: »Skoraj vse, kar morate vedeti o nevarnih posledicah sevanja,« *Mladina*, *Prizma*, 15. 1. 1988, 21–27; »Ekologija,« *Mladina*, *Prizma*, 13. 5. 1988, 29–35; Marjan Horvat, »Zeleni mir,« *Mladina*, *Prizma*, 13. 5. 1988, 34; J. Popović, »Konec ere jedrskih elektrarn,« *Mladina*, 8. 7. 1988, 18.

77 Dušan Plut, »Slovenija in reprogramiranje okolja,« *Mladina*, *Prizma*, 13. 5. 1988, 30.

78 Ibid., 32–33.

79 »Onesnaženost voda in zraka,« *Mladina*, 13. 5. 1988, platnica.

80 Polajnar Horvat, »Razvoj okoljske miselnosti v Sloveniji,« 76; Fink Hafner, Novak in Knep, *Razvoj slovenskih zelenih strank v primerjalni perspektivi*, 17.

81 Dušan Plut, »Osnutek zelenega manifesta,« *Delo*, *Sobotna priloga*, 14. 1. 1989, 29.

82 Ibid.

materialne prakse»,⁸³ to je spremembo proizvodnje in potrošnje, načina življenja, bivanja in dela.

Pol leta za tem, junija 1989, je bila ustanovljena stranka Zeleni Slovenije, Plut pa je postal njen prvi predsednik. Stranka se je kmalu pridružila opozicijskim strankam v boju proti režimu in januarja 1990 vstopila v Demos. Zeleni Slovenije so na prvih večstrankarskih volitvah aprila 1990 dobili 8,8 odstotka glasov in 8 sedežev v takratni skupščini, kar je bil izjemen uspeh, tako v okviru Jugoslavije kot Evrope. Plut je postal član predsedstva, Vane Gošnik podpredsednik skupščine, Zeleni Slovenije pa so zasedli tudi pomembne položaje v vladi, med drugim so vodili ministrstva za varstvo okolja, zdravje in energijo, s čimer so dobili možnost vplivanja na politične odločitve.⁸⁴

Zaključek

Vrednote varovanja okolja, ki so v slovenski javnosti postale bolj izrazite v drugi polovici osemdesetih let, so pripomogle, da so Slovenci podprli novo družbeno gibanje – Gibanje Zelenih. A uspeh Zelenih je bil povezan tudi z ideološko neopredeljenostjo – v stranki so prostor iskali tisti, ki so se odvrnili od reformiranih političnih strank, hkrati pa niso podpirali novih desnosredinskih strank. Prav to je poskrbelo tudi za notranja trenja. Zeleni Slovenije so na volitvah leta 1992 dosegli slabši rezultat in dobili le pet poslanskih sedežev v Državnem zboru Republike Slovenije ter tri ministrske resorje (za znanost, okolje in zdravje). Posledica trenja znotraj stranke in ustanavljanje nove je bila izguba volilne podpore nekaj let kasneje, ko so Zeleni Slovenije leta 1996 izpadli iz parlamenta.⁸⁵

Da je okoljska problematika na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta leta imela prej politično konotacijo kot pa bila izraz okoljske ozaveščenosti, so analize ugotavljale že po prvem neuspehu Zelenih. Senzibilnost za okoljska vprašanja je porasla pod vplivom medijev, civilnodružbenih gibanj in politične organiziranosti v času specifičnih družbenih sprememb. Razočaranost nad politiko Zelenih se je hitro pokazala tudi v volilnih re-

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Fink Hafner, Novak in Knep, *Razvoj slovenskih zelenih strank v primerjalni perspektivi*, 9–41; Rosvita Pesek, *Osamosvojitve Slovenije: »Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?«* (Ljubljana: Nova revija, 2007), 96, 140–41, 164; Verlič Dekleva, »Slovenci, ekologija in politika,« 1276.

⁸⁵ Fink Hafner, Novak in Knep, *Razvoj slovenskih zelenih strank v primerjalni perspektivi*, 9–10, 19–26.

zultatih, medtem ko okoljska ozaveščenost javnosti ni bila dovolj velika, da bi se v devetdesetih letih množično ekološko civilno gibanje obnovilo v javni sferi.⁸⁶

Viri in literatura

Arhivski viri

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL):
SI_ZAL_LJU/0080 Skupščina občine Ljubljana Vič Rudnik, 1955–1994.

Časopisni viri

Delo, 1980–1989.
Dolenjski list, 1985.
Mladina, 1985–1988.

Tiskani viri

Toš, Niko (ur.). *Vrednote v prehodu I.: Slovensko javno mnenje 1968–1990*, 1. elektronska izdaja. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV–CJMMK, 2021. Pridobljeno 25. 10. 2024. <https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2021/10/VREDNOTE-1-WEB.pdf>.

Literatura

Dover, Andreja, Cunder, Karmen, Lipar, Irena in Plut, Dušan. »Vpliv šolske izobrazbe na odnos do onesnaženosti okolja.« *Geografski obzornik* 29, št. 1/2 (1982): 21–26.

Fink Hafner, Danica, Novak, Meta in Knep, Matej. *Razvoj slovenskih zelenih strank v primerjalni perspektivi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2017.

Oset, Željko. »Environmental Activism During Communist Era in Slovenia.« *Review of Croatian History* 15, št. 1 (2019): 63–79. DOI: <https://doi.org/10.22586/review.v15i1.9740>

86 Verlič Dekleva, »Slovenci, ekologija in politika,« 1267–76.

Pesek, Rosvita. *Osamosvojitev Slovenije: »Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?«*. Ljubljana: Nova revija, 2007.

Piškuric, Jelka. *Na robu Ljubljanskega barja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Študijski center za narodno spravo, 2025.

Piškuric, Jelka. »Vsakdanje življenje Slovencev ob koncu osemdesetih let.« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 22, št. 2 (2022): 547–582.

Plut, Dušan. »Onesnaženje in prostorski razvoj Slovenije.« *Dela – Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani*, št. 6 (1989): 174–184.

Polajnar Horvat, Katarina. »Razvoj okoljske miselnosti v Sloveniji.« *Geografski vestnik* 81, št. 2 (2009): 71–81.

Repe, Božo. »Slovenci v osemdesetih letih (prvi del).« *Zgodovinski časopis* 54, št. 2 (2000): 233–262.

Sedlaček, Janja, Pál, Viktor in Rendla, Marta. »Okoljevarstvo v socializmu – slovenski primer.« V: *Potenciali in upravljanje vodá: Med preteklostjo in sedanjostjo*, ur. Marta Rendla, 227–244. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024.

Sedlaček, Janja in Rendla, Marta. »Onesnaženost zraka v socialistični Sloveniji – vzroki in odzivi.« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 24, št. 3 (2024): 739–776.

Špes, Metka. »Degradacija okolja v Sloveniji v luči javnomnenjskih raziskav.« *Geographica Slovenica* 23, št. 1 (1991): 439–461. Pridobljeno 24. 10. 2024. https://giam.zrc-sazu.si/sites/default/files/gs_clanki/GS_2301_439-461.pdf.

Toš, Niko. »Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966–2010.« V: *Primerjalno družboslovje, Metodološki in vsebinski vidiki*, 1. elektronska izdaja, ur. Niko Toš in Karl H. Müller, 119–160. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV-CJM-MK, 2021. Pridobljeno 25. 10. 2024. <https://www.cjm.si/wp-content/uploads/2021/10/TOS-MULLER-Primerjalno-druzboslovje-WEB-OK.pdf>.

Verlič Dekleva, Barbara. »Slovenci, ekologija in politika.« *Teorija in praksa* 30, št. 11/12 (1993): 1267–1277.

Environmental Awareness in the Socially Turbulent 1980s

Summary

The interest of the Slovenian public in environmental protection, as well as the related awareness of the importance of protecting the environment, grew slowly during the 1980s. The changes in values were linked to different factors: the growing social and economic crisis, domestic and international ecological disasters, and partly the growing global awareness of the environmental impact of the economy and consumerism. The media focus on environmental themes helped as well. The articles in socially critical media were harsher than those in mainstream media.

Media reporting on environmental issues, particularly domestic and foreign ecological disasters, was gradually followed by public opinion. A major turning point is visible in the second half of the 1980s, when environmental protection rose to the level of a value and criterion for shaping social and economic development, coming close to values such as peace, fight against poverty, and human rights. An important milestone in the public opinion shift was the Chernobyl nuclear disaster in 1986, which sparked great resistance against the use of nuclear energy. Only then did the authorities begin to respond to public demands, but often just paid lip service. Sensibility to environmental issues increased in a time of specific political and social change; activists warning the public about the impact of pollution often came from the younger generation and educated circles.

The values of environmental protection, which became more pronounced in the Slovenian public in the second half of the 1980s, played a role in support for the new Green movement. But the success of the Greens was linked to ideological neutrality – it was those who had tilted away from the reformed political parties but also did not support the new center-right parties who turned to this party. Although awareness of the impact of pollution on quality of life was rising, it soon became evident that this issue carried political connotations more than it reflected the environmental awareness of the broader population.

P o r o č i l a
s k o n f e r e n c

*Znanstveni posvet ob 50. obletnici
podpisa Osimskih sporazumov –
Slovenska zahodna meja skozi stoletja,
Trst, 3. oktober 2025*

10. novembra 1975 so bili v italijanskem mestecu Osimo pri Anconi podpisani t. i. Osimski sporazumi. Ti so mednarodnopravno dokončno začrtali državno mejo med Italijo in tedanjo Socialistično federativno republiko Jugoslavijo oz. današnjo Republiko Slovenijo. Kako pomembni so ti meddržavni sporazumi, priča dejstvo, da so bila nerešena mejna vprašanja med Italijo in tedanjo SFRJ pred tem na dnevnem redu Varnostnega sveta Združenih narodov. Za zvezo NATO je območje ob meji predstavljalo potencialno žarišče medblokovega konflikta med Vzhodom in Zahodom. Sklenitev mednarodnega sporazuma je zato bila v interesu obeh držav. V Osimu sta Italija in Jugoslavija trideset let po drugi svetovni vojni vendarle začrtali državne meje, kakor je tedaj terjal mednarodni položaj v duhu Helsinške sklepne listine o varnosti in sodelovanju v Evropi, ki je bila sprejeta 1. avgusta istega leta.

Letos torej mineva petdeset let od podpisa sporazumov v Osimu, s katerimi se je Rim odpovedal t. i. Coni B južno od Trsta, s tem pa tudi zadnjemu delu Istre, ki še ni pripadal Jugoslaviji. Dejansko so Osimski sporazumi zgolj mednarodnopravno potrdili stanje na terenu, kot se je vzpostavilo v letih po drugi svetovni vojni, natančneje z Londonskim memorandumom leta 1954.

V soorganizaciji Študijskega centra za narodno spravo (SCNR) in Društva slovenskih izobražencev (DSI) je v petek, 3. oktobra 2025, v Peterlinovi dvorani DSI v Trstu potekal znanstveni posvet, posvečen petdeseti obletnici podpisa Osimskih sporazumov. Ker so Osimski sporazumi začrtali mejo med državama, je bil posvet posvečen razvoju in različnim razumevanjem slovensko-italijanske meje od 16. stoletja do časa druge svetovne vojne. Pri tem v ospredju niso bili zgolj politični vidiki, temveč meja in obmejnost v širšem kontekstu, zlasti različna razumevanja slovensko-italijanskega ob-

mejnega prostora ter njihov zgodovinski razvoj. Znanstveni posvet sta s pozdravnima nagovoroma odprla predsednik DSI Martin Breclj in direktor SCNR Tomaž Ivešič, udeležence pa sta pozdravila tudi generalni konzul Republike Slovenije v Trstu Gregor Šuc in senatorka Tatjana Rojc.

V prvem referatu se je prof. dr. Igor Jelen, profesor politične in ekonomske geografije na Univerzi v Trstu, naprej zaustavil pri geopolitičnih vzrokih, ki so vplivali na spremembe zahodne meje skozi čas. Predstavil je, kako so bila slovenska območja na Videmskem v teku stoletij pod vplivom neslovensko govorečih mest (Trbiž, Čenta, Čedad, Krmin), ki so določala pravila igre o narodni identiteti. Z evropskim povezovanjem nastaja v obmejnem prostoru čezmejna kultura, pri kateri so t. i. zamejci v prednosti zaradi poznavanja obeh kultur. Čezmejnost, kakršni smo letos priča z izborom obeh Goric za evropsko prestolnico kulture, bi morala temeljiti na odpravi konkretnih ovir (nadzor na meji, zastoji na avtocestah), ki jo omejujejo. Dr. Vanja Kočevar z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa je v referatu *Meja med Habsburžani in Benečani ter Slovensko deželo in Italijo* predstavil vzpostavljanje meje med habsburško monarhijo in Beneško republiko v 16. in 17. stoletju ter pojmovanje etnične meje med »Slovensko deželo« in Italijo. S pomočjo različnih zapisov iz tega obdobja je predstavil, kako so sodobniki tega časa razumeli obe entiteti ter razmejitve med njima. Prof. Jure Banchig, izvrsten poznavalec zgodovine Beneške Slovenije, je v svojem referatu pojasnil, da je jezikovna meja med Furlani in Slovenci vedno sovpadala z ravnino in vznožji Julijskih Predalp. Po prihodu italijanskih oblasti v Benečijo po letu 1866 pa se je prisilna asimilacija okrepila, tudi s prepovedjo slovenščine v šolah in cerkvah med fašizmom. Po drugi svetovni vojni se zatiranje in šikaniranje Slovencev v Beneški Sloveniji ni prenehalo, zato so posledice vidne še danes: gospodarska in družbena zaostalost, izseljevanje in zanikanje pripadnosti slovenskemu narodu.

Drugi panel je obravnaval različne tematike, vezane na slovensko-italijansko mejo v 19. in 20. stoletju. O tem, kako je Italija, upravno centralizirana država, dojemala priključitev ozemlja na svoji vzhodni meji, ki je imelo drugačno administrativno tradicijo, je spregovoril goriški šolnik in zgodovinar prof. Peter Černic. Poudaril je, da je na Goriškem pred priključitvijo Italiji, torej v času italijanske okupacije po prvi svetovni vojni, že obstajala deželna avtonomija, po priključitvi pa so se v Rimu pogajali za njeno ohranitev. Takrat je nastalo jedro avtonomističnih konceptov, ki so jih leta 1947 z določanjem statuta Furlanije - Julijske krajine vnesli v italijansko ustavo. Mag. Grega Žorž, predsednik Zgodovinskega društva Rapalska meja, je v svojem referatu *Rapalska meja: od demarkacijske do*

mejne črte podrobno, s pomočjo zemljevidov, predstavil obdobje med letoma 1918 in 1925, ko so po koncu prve svetovne vojne potekala pogajanja in določitev nove državne meje med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS. Prof. Tomaž Simčič iz DSI je postregel z zgodovinskim pregledom pokristjanjevanja ljudstev v slovensko-italijanskem obmejnem prostoru, ki je »po eni strani stičišče narodov, po drugi pa versko precej enotno«. Ugotavljal je, da se zahodna slovenska meja od pokristjanjenja do danes ni bistveno spremenila. Sveta Ciril in Metod sta odločno pripomogla k temu, da ima evropsko katolištvo tudi slovansko dušo. Ob meji se jezikovno in narodno vprašanje večkrat prepleta z verskim.

Zadnji sklop posveta je obravnaval razmere v 20. stoletju. Dr. Renato Podbersič iz SCNR je v svojem referatu *Pogledi na razmejitve v okviru partizanskega gibanja* poudaril, da so vse politične opcije med Slovenci že med drugo svetovno vojno postavile zahteve po Zedinjeni Sloveniji, to je združitve celotnega ozemlja, na katerem živijo Slovenci, v eno upravno-državno enoto. Prav tako je te zahteve, ki so pomenile tudi spremembo jugoslovansko-italijanske meje, postavilo slovensko (jugoslovansko) osvobodilno gibanje in po koncu vojne na mirovnih pogajanj nove jugoslovanske oblasti. Da je jugoslovansko-italijansko (rapalsko) mejo treba spremeniti v jugoslovansko korist, so že med vojno priznavale tudi zavezniške sile, kje in kako, pa naj bi odločila mirovna pogajanja. V referatu *Pogledi na razmejitve v okviru protirevolucionarne strani* je Ivo Jevnikar podal pregled stališč o povojni ureditvi Slovenije in njenih meja, ki so se med drugo svetovno vojno pojavila v vodilnih krogih tradicionalnih strank v okupirani Sloveniji, povezanih naprej v Slovensko zavezo in pozneje v Narodni odbor za Slovenijo. V tujini so te stranke predstavljali njihovi zastopniki v emigrantski vladi. Ti so že 1. maja 1941 sestavili spomenico o mejnih vprašanjih v angleškem jeziku z zemljevidom, ki kaže dokaj povečano Slovenijo. Podobno velja za »Londonske točke«, ki sta jih septembra 1941 oblikovala Marko Natlačen in Albert Kramer. Disidenti Slovenske ljudske stranke, nekdanji pripadniki Akademskega kluba Straža, so si postavljali še korenitejše cilje. Junija 1943 so na primer zahtevali »Veliko Slovenijo« od Tilmenta do Rabe, vključno z Gradiščansko, ki naj kot zvezna država pride v obnovljeno demokratično urejeno državno zvezo Jugoslavijo. Tudi oboroženi del protirevolucionarnega tabora, ki je povezan s tradicionalnimi strankami, je – zlasti na Primorskem – delal za premik meje na zahodu.

Posvet se je zaključil s prispevkom dr. Matica Batiča iz SCNR, ki je predstavil strategije legitimizacije oblasti na Primorskem v prvi polovici 20. stoletja. V tem času je namreč prišlo do temeljitih premikov na področju

razumevanja legitimnosti oblasti, pri čemer so se narodne elite na slovenski in italijanski strani posluževale različnih strategij. Italijanska stran je tako spričo vse močnejšega slovenskega položaja v urbanih središčih sčasoma čedalje bolj poudarjala zgodovinske in geografske argumente, medtem ko je slovenska stran izpostavljala predvsem narodno samoodločbo. Po prvi svetovni vojni je italijanska stran močno poudarjala tudi pomen žrtvovanja sto tisočih vojakov med prvo svetovno vojno. Sklicevanje na vojne žrtve je po drugi svetovni vojni postalo tudi pomemben del jugoslovanske strategije boja za spremembo rapalske meje.

Posvet o slovensko-italijanski meji je bil že peti jesenski simpozij, ki sta ga skupaj pripravila Društvo slovenskih izobražencev in Študijski center za narodno spravo. Z organizacijo podobnih simpozijev nameravamo nadaljevati tudi v prihodnjih letih.

Matic Batič in Renato Podbersič

R e c e n z i j e

*Ana Šela, Služba državne varnosti
v desetletju kritike in kriz (1980–1989),
Zbirka Studia Historica Slovenica 23,
Znanstveno raziskovalni inštitut
dr. Franca Kovačiča v Mariboru,
Maribor, 2022, 231 strani*

Vse do razpada SFRJ je bila obsesija z nasprotniki komunističnega sistema, poimenovanimi tudi kot notranji in zunanji sovražnik ali kot kontrarevolucija, tudi kot parole poenotenja jugoslovanskih narodov in narodnosti, vsesplošno prisotna. Ob tem »mednarodne reakcionarne sile«, ki so izvirale iz »imperialističnih in hegemonističnih interesov velikih sil in blokovskih organizacij«, niso bile edini dejavnik, ki je ogrožal neodvisnost in suverenost države. S svojim položajem in usodo naj ne bi bile zadovoljne tudi sile »notranjega odpora«, ki naj bi izvirale iz »razrednih struktur ter sile, ki so bile poražene v času socialističnega razvoja«. Tako naj bi se v povezavi obeh oblikovala skupna fronta sovražnega delovanja proti Jugoslaviji, in to na relaciji: tuje obveščevalne službe – ekstremna emigracija – notranji sovražnik. Zelo resno in poglobljeno so jo obravnavali organi oblasti SFRJ. Tako je Zvezni svet za zaščito ustavne ureditve SFRJ na svoji 16. seji dne 9. 7. 1976 obravnaval oceno sovražnih sil, ki naj bi delovale proti SFRJ. Čeprav naj bi bile skupine in posamezniki, ki so po teh ocenah delovali proti SFRJ, različnih ideoloških, nazorskih, verskih in nacionalnih opredelitev, so jih poimenovali in definirali pod skupnim pojmom »peta in šesta kolona«. V gradivu, ki so ga pod vodstvom Zveznega sekretariata za notranje zadeve pripravljali še sekretariati za notranje zadeve republik in pokrajin ter službe v Jugoslovanski ljudski armadi in v Zveznem sekretariatu za zunanje zadeve, so oba pojma poskušali tudi definirati. Po tej definiciji naj bi peto kolono sestavljale skupine in posamezniki v državi, ki so, »kot razredni sovražniki in idejni nasprotniki socialističnega in samoupravnega sistema, aktivno in organizirano spodbijali sistem z glavnim ciljem zrušitev le tega«.

Pri tem naj bi bile sile pete kolone pripravljene, da možne krizne situacije v državi izkoristijo za poziv po zunanji intervenciji oziroma da se priključijo silam agresorja, v kolikor bi do agresije na SFRJ prišlo. V to skupino pa so vključevali tudi posameznike, ki naj bi svojo protijugoslovansko delovanje aktivirali šele v času agresije. Po oceni Zveznega sekretariata za notranje zadeve je ta skupina »*notranjih sovražnikov*« štela okoli 150.000 oseb. S pojmom »šesta kolona« pa so označevali sovražne sile v tujini, katere naj bi formirali in podpirali tuji »*reakcionarni faktori*« in ki naj bi se rekrutirale predvsem iz delov jugoslovanske »*ekstremne emigracije*« in posameznikov, ki so bili po poreklu iz Jugoslavije. Ti naj bi v času krize oziroma agresije na državo izvajali diverzantsko teroristične, vohunske in druge oblike subverzivnega delovanja proti in v Jugoslaviji oziroma naj bi se s svojimi silami vključili v oborožene sile agresorja in bi bile v sestavi slednjih namenjene za zgoraj navedene in druge specialne naloge. Kot predstavnika obeh kolon bi lahko izpostavili dr. Jožeta Pučnika, ki je »*slovenski politični prostor zaznamoval že v 60-tih letih s svojo disidentsko vlogo, ko režimu ni dovolil, da bi ga utišal. Za to svojo upornost je plačal visoko ceno. Doletela ga je skoraj sedemletna zaporna kazen, zatem pa »izgon« iz domovine*«. ¹

V kolikor so zvezne in republiške komunistične oblasti v prvi polovici obstoja nedemokratske države, z represivnimi posegi, relativno uspešno zatirale opozicijo, so osemdeseta leta, s smrtjo dosmrtnega predsednika, »pokopale« tudi politični sistem, na katerem je ta gradila svoj obstoj. Znanstvena monografija podoktorske študentke Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, doc. dr. Ane Šele, z naslovom ***Služba državne varnosti v desetletju kritike in kriz (1980–1989)***, ki je kot 23. monografija izšla v zbirki Studia Historica Slovenica Znanstveno raziskovalnega inštituta dr. Franca Kovačiča v Mariboru, tako kot osrednje vprašanje izpostavi, kako je organ oblasti, Služba državne varnosti (SDV), spremljal in dojemal novo nastalo intelektualno in kulturno opozicijo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja in kako so njegove metode dela vplivale na proces slovenske pomladi, ki ga je sprožila prav kulturna oziroma intelektualna opozicija. Avtoričina izhodiščna teza je, da je SDV kot tajna politična policija v osemdesetih letih dvajsetega stoletja s sledenjem, zbiranjem informacij ter uporabo represivnih metod na Slovenskem spremljala kritično misleče posameznike in skupine, ki so se zbirali v večini okoli medijev, in jih skušala zaježiti ter večkrat s kršitvijo temeljnih človekovih

1 Tomaž Kladnik, »Mirko Javornik, kot interes Službe državne varnosti Socialistične Republike Slovenije,« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 305–24.

pravic poskušala ustaviti in zatreti v osemdesetih letih nastajajoče ideje o večji avtonomiji in samostojni slovenski državi, ki so se pokazale v slovenski pomladi.

Avtorica v monografiji razčlenjuje izhodiščno tezo skozi obravnavo po posameznih vsebinskih sklopih oziroma poglavjih. Najprej teoretično razloži in utemelji pojme intelektualna opozicija, disidentstvo in oporečništvo na eni ter obveščevalno-varnostno službo in tajno politično policijo. V poglavju »Služba državne varnosti« podrobno analizira nastanek SDV, njeno organizacijo, metode in področja delovanja službe, kar v slovenskem prostoru še ni bilo tako temeljito razdelano. Študija nato v poglavju »Kategorizacija slovenske intelektualne opozicije s strani Službe državne varnosti« odgovarja na ključno vprašanje o tem, kakšno vlogo je SDV imela v procesu slovenske pomladi, in podaja poglobljeno analizo spremljanja posameznih akterjev slovenske kulturno-politične tranzicije ob koncu osemdesetih let, in sicer: notranji sovražnik in sovražna propaganda; ostanki proinformbirojevcev; tehnoliberalisti; kler; buržoazno-pluralistične skupine; anarholiberalisti, ultralevičarji in meščanska desnica; alternativna gibanja v osemdesetih kot del kulturniške opozicije ter študentski kritiški list kot kulturna opozicija pod nadzorom SDV. V posebnem poglavju pa so obravnavani »Prispevki za slovenski nacionalni program« v 57. številki *Nove revije*, proces proti četverici in Odbor za varstvo človekovih pravic.

Ob raziskovanju pričujoče tematike pa je vsekakor na mestu vprašanje virov. Kot ugotavlja avtorica, je gradivo SDV v Arhivu Republike Slovenije zaradi večkratnih načrtnih uničevanj pred letom 1991 ohranjeno le v fragmentih; veliko ga manjka, ker je bilo uničeno. Kljub temu pa je avtorica, kot ugotavlja recenzent monografije dr. Gregor Jenuš, »*natančno združila razpoložljive dokumente in ustvarila celovit in pronicljiv pregled SDV-jevega spremljanja intelektualne opozicije v osemdesetih letih*«.

Tomaž Kladnik

*Andrej Rahten, Tischler. Življenjska pot
vodilnega politika in šolnika koroških
Slovencev, Mohorjeva/Hermagoras,
Celovec, 2025, 320 strani*

Plodoviti zgodovinar in letošnji Zoisov nagrajenec za izjemne znanstvene dosežke Andrej Rahten je tudi letos poskrbel za objavo pomembne politične biografije. Posvetil jo je ključni osebnosti iz vrst koroških Slovencev v prvih treh povojnih desetletjih. Besedilo o Jošku Tischlerju je po svoje povezano s prejšnjo Rahtenovo biografijo, namenjeno Antonu Korošcu. S Tischlerjem se je namreč začel ukvarjati v povezavi z njim, pri tem pa je prišel v stik z vnukinjo »junaka« svoje knjige, ki mu je dala na razpolago družinsko gradivo. Prav po njegovi zaslugi nova monografija ni samo prvi tako temeljit prikaz Tischlerjevega življenja in dela, marveč prinaša hkrati veliko novih uvidov o njiju.

Privlačnost Joška Tischlerja za zgodovinarja je med drugim v okolščini, da je doživel večino preobratov v usodi koroške slovenske skupnosti v 20. stoletju. Zgodnjo mladost je še preživel v habsburškem okviru. Sledilo je burno obdobje bojev za mejo, ki je med drugim povzročilo, da je svoje gimnazijsko šolanje sklenil v Kranju. V družbeno in politično življenje koroških Slovencev je pomembno posegel že v času prve avstrijske republike in postal v času stanovske države predsednik Slovenske prosvetne zveze, tedaj še enotne organizacije svoje skupnosti. Okrepljeno nacistično preganjanje koroških Slovencev v času po anšlusu in predvsem po okupaciji Jugoslavije je zanj pomenilo pregon v notranjost Avstrije oziroma kar v bližino švicarske meje, na Predarlško. Vrnitev mu je omogočil nov preobrat, nemški poraz in konec druge svetovne vojne, ki pa je bil na Koroškem poln dvoumnosti. Poslej je njegovo politično udejstvovanje teklo v okviru razdeljene slovenske politične krajine, uspehi v boju za znosen položaj manjšine pa so se mešali z grenkimi razočaranji. Ta dinamika je slednjič narekovala tudi Tischlerjevo prevzemanje funkcij, a iz njega sčasoma naredila avtoriteto, spoštovano onkraj ozkih idejno-političnih meja.

Omenjeno pestro življenjsko zgodbo je Rahten slovenski javnosti najprej predstavil kot soavtor odmevne razstave, ki je doslej gostovala že na

dobršnem delu slovenskega etničnega ozemlja. V njenem središču je bil zlasti Tischler kot »oče« in ustanovni ravnatelj slovenske gimnazije v Celovcu. V knjigi jo je avtor nadgradil v petnajst poglavij, ki praviloma v kronološkem zaporedju sledijo postajam Tischlerjeve življenjske poti. Že na samem začetku, ko orisuje njegovo poreklo in mladost, Rahten izpostavi Boga in dom kot jedrni maksimi njegovega delovanja. Poudarjeno je, da je njegova študijska leta na Dunaju spremljala precejšnje pomanjkanje, ki je marsikaterega nadarjenega Slovenca, denimo Zdravka Zwittra, starejšega brata poznejšega Tischlerjevega ključnega »soborca« Vinka, stalo zdravja in posredno življenja. Nadalje avtor opozarja, da je mladi profesor matematike in fizike na odprto sceno koroških Slovencev stopil v trenutku, ko se je majala prevlada katoliških duhovnikov v slovenski politiki, saj ji v tridesetih letih niso bili več naklonjeni ne v Rimu ne v Avstriji. Menim, da zato v njem upravičeno vidi nekakšnega naslednika prav leta 1934, ko se je njegova kariera šele začejala, umrlega Janka Brejca, ki mu je pisec pričujoče biografije posvetil svojo doktorsko disertacijo. Kar zadeva prisilno bivanje med drugo svetovno vojno na Predarlskem, je kot pozitivna, za poznejše obdobje pomembna prvina, izpostavljeno Tischlerjevo preučevanje šolskega sistema in vprašanja učnega jezika v bližnji Švici.

Izjemno zanimiva so poglavja, ki obravnavajo profesorjevo delovanje v letu 1945 in takoj po njem. Rahten natančno slika takratne razmere, zaznamovane tudi z začasno »slabo vestjo« vsaj dela vodilnih koroških politikov, kar je uspel junak monografije vsaj deloma izkoristiti. Pred nami vstanejo živahni portreti in sveže interpretacije delovanja nekaterih takratnih akterjev. V ospredju je pot do največjega Tischlerjevega uspeha, uveljavitve obveznega dvojezičnega šolstva na naselitvenem območju koroških Slovencev. Hkrati se ni bilo mogoče izogniti analizi okoliščin verjetno največje posamične napake na strani koroškoslovenske skupnosti po drugi svetovni vojni, zamujene priložnosti za kandidacijo na prvih poveljskih deželnozborskih volitvah. Rahtenu pa ne ostanejo skrite niti privlačne manjše zgodbe, recimo tista o profesorjevi vlogi pri pridobitvi zelo pomembnega tiskarskega stroja za Družbo sv. Mohorja.

Čeprav ni bil vključen v pripravo njenih določil o manjšini, je Tischler dojel pomen Avstrijske državne pogodbe za svojo skupnost. Sočasno je vnovična vzpostavitev avstrijske suverenosti povzročila popustitev marsikaterih zavore v nemško-nacionalnem taboru v južni avstrijski deželi. Profesor matematike se je soočil z izvotlitvijo in odpravo svojega življenjskega projekta obveznega dvojezičnega šolstva, za nekakšno tolažilno nagrado pa je odločilno pomagal izposlovati gimnazijo za Slovence in jo, kot že

navedeno, vodil kot prvi ravnatelj. Na svojem položaju je med drugim po potrebi skrbel, da so dijaki izdelali razred.

Ena osrednjih tem drugega dela monografije je Tischlerjeva razpetost med razdeljenostjo v matični skupnosti in med težave z vodstvom krške škofije. Kot že v svojih prejšnjih delih o podobno usmerjenih katoliških narodnjakih Rahten za njegovo politično usmeritev rabi izraz krščanska demokracija. Pri tem mu daje prav osrednja osebnost monografije sama, saj se je njegova politična skupina na volitvah 1953 imenovala Krščanska demokratska stranka. A kot kaže poglavje z domiselnim naslovom *Krščanski demokrat in celovški ordinariat*, njegov vse življenje gojeni politični kredo ni preprečil kratkih stikov z vodilnimi duhovniki njegove škofije. Je pa res, da se je škof Joseph Köstner večkrat hudoval, da koroški Slovenci ne cenijo vsega, kar je moral zaradi zavzemanja zanje požreti na nemškonacionalni strani.

Sklepni poglavji obravnavata Tischlerjevo vrnitev na čelo Narodnega sveta koroških Slovencev in njegovo dediščino. Narodnemu svetu je predsedoval že v letih po ustanovitvi, ponovno pa je krmilo prevzel na vrhuncu boja za dvojezične napise leta 1972. Kot ugotavlja avtor, je do vrnitve prišlo zaradi avtoritete ustanovnega predsednika, ki je bila potrebna v težavnih razmerah, a vendarle ni minila čisto brez slabe volje pri njegovem nasledniku. Kljub temu se je ob njegovi smrti leta 1979 povsem jasno pokazalo, kaj je pomenil za koroške Slovence. Poklonili so se mu tudi mnogi drugače usmerjeni sodobniki in sopotniki. Celo socialistična Jugoslavija se mu je malo pred koncem življenja oddolžila z visokim državnim odlikovanjem. Škof Köstner ga je po drugi strani počastil kot vzornega katoličana.

S svojo novo monografijo je Andrej Rahten nedvomno potrdil svoj sloves prvaka naše politične biografike. Obenem je slovenskemu prostoru približal osebnost, ki mu je (bila) znana bržkone manj, kot bi bilo prav.

Aleš Maver

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, niso honorirani. Prispevki morajo predstavljati izvirni doprinos k obravnavani tematiki, prav tako ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Avtorji naj prispevke pošljejo na naslov uredništva (Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija) oziroma jih oddajo po elektronski pošti na spletni naslov revije *Dileme* (dileme@scnr.si). Prispevki naj obsegajo med 30.000 do 50.000 znakov s presledki. Vsebujejo naj:

- izvleček (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- ključne besede (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- povzetek (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

Uporabljamo čikaški stil citiranja (Chicago style), slovenska verzija podrobnih navodil se nahaja na spletni strani: <https://www.scnr.si/navodila-avtorjem.html>.

Instructions to the Authors

Dileme is a scientific periodical journal issued by the Study Centre for National Reconciliation. Authors of the papers published in *Dileme* receive no honorarium. Their papers have to represent an original contribution to the addressed topic and must not be published beforehand in any other scientific journal. The papers are peer-reviewed.

The authors can send their papers to the address of the editorial board (Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenia) or by e-mail to the *Dileme* journal address (dileme@scnr.si). The papers should encompass between 30,000 and 50,000 characters with spaces. They should contain:

- keywords (up to five), reflecting the content of the paper;
- an extract (max. ten lines) which has to be comprehensible without reading the full paper;
- an abstract (max. 30 lines) which has to express the purpose of the paper, the main characteristics of the addressed problem and the most relevant results and conclusions.

The authors should provide the following information: name and surname, academic title, workplace, employment institution and e-mail address. The editorial board arranges for the proofreading of the papers and the translations of the abstracts.

We use the Chicago Manual of Style for citing, detailed instructions can be found at the following webpage: <https://www.scnr.si/en/guidelines-for-authors.html>.